

**„TÁMOP-4.1.2/A/1-11/1-2011-0015 Egészségügyi Ügyvitelszervező Szakirány:
Tartalomfejlesztés és Elektronikus Tananyagfejlesztés a BSc képzés keretében”**

SZÉCHENYI TERV

Gazdasági és pénzügyi

alapismeretek

e-Book

Dr. Pulay Gyula

Gazdasági és pénzügyi alapismeretek

Tartalomjegyzék

1. fejezet Közgazdaságtani alapfogalmak	7
1.1. Mivel foglalkozik a közgazdaságtan?	7
1.2. A közgazdaságtan néhány módszertani kérdése	8
1.3. A gazdálkodás (gazdaságszervezés) alapvető problémái	12
1.4. Döntés: hasznok és áldozatok (költségek) mérlegelése alapján	16
1.4.1. A racionális választás általános kritériuma	16
1.4.2. Határelemzés (marginális megközelítés)	17
2. fejezet: A mikroökonómia piaci szabályozással kapcsolatos alapvető tételei	18
2.1. A piaci mechanizmus	18
2.1.1. A piac alapvető kategóriái	18
2.1.2. A piaci egyensúly és az ármechanizmus	31
2.2. Tökéletes és tökéletlen versenypiacok, piaci kudarcok	36
2.2.1. A piac szerkezete	36
2.2.2. A piaci hatalom mérése	37
2.2.3. A tökéletes piaci verseny jellemzői	38
2.2.4. A tiszta monopólium fő jellemzői, gazdasági hatásai	40
2.2.5. Piaci kudarcok	43
2.2.6. Az állam célszerű szerepe a piac szabályozásában	48
3. fejezet: A makroökonómia fő kérdései	49
3.1. A makroökonómia alapfogalmai	49
3.1.1. A makroökonómia alapkérdései	49

3.1.2.	A nemzetgazdaság szektorai, piacai.....	51
3.1.3.	A nemzetgazdasági teljesítmény és az infláció mérése.....	52
3.1.4.	A foglalkoztatási helyzetet jellemző mutató számok.....	55
3.2.	Munkapiac és árupiac és a klasszikus közgazdaságtani modellben.....	56
3.2.1.	Munkapiac a klasszikus közgazdasági modellben	56
3.2.2.	Árupiac a klasszikus közgazdasági modellben	58
3.3.	A keynesi közgazdaságtan alapjai.....	60
3.3.1.	Árupiaci egyensúly Keynes modelljében.....	60
3.3.2.	A pénzpiac egyensúlya a keynesi modellben	67
3.3.3.	Az árupiac és a pénzpiac együttes egyensúlyának feltételei	68
3.3.4.	Az állami beavatkozás lehetőségei és korlátai	71
4.	fejezet: A gazdasági tevékenység végzésének formái.....	75
4.1.	A gazdasági tevékenység koordinációs mechanizmusai.....	75
4.2.	Vállalatok	76
4.3.	Non-profit szervezetek	77
5.	fejezet: Üzemgazdasági alapismeretek.....	80
5.1.	Költséggazdálkodás.....	80
5.1.1.	A költséggazdálkodás alapfogalmai.....	80
5.1.2.	A költségek csoportosítása	81
5.1.3.	Az összköltség, az átlagköltség és a határköltség kapcsolata	83
5.1.4.	Fedezetelemzés.....	84
5.2.	Eredmény és eredményesség.....	87
5.2.1.	Alapfogalmak	87

5.2.2.	Határhaszon-számítás.....	87
5.2.3.	Jövedelmezőség, eredményesség, hatékonyság, gazdaságosság.....	88
5.2.4.	Az időtényező (jelen- és jövőérték-számítás)	89
6.	fejezet Pénzügyi alapismeretek	91
6.1.	A pénzügyi rendszer.....	91
6.1.1.	A pénzügyi rendszer funkciói	91
6.1.2.	A pénzügyi rendszer szereplői	92
6.1.3.	A pénzügyi rendszer elemei	92
6.1.4.	Pénzügyi folyamatok.....	93
6.1.5.	A pénzügyi rendszer struktúrája.....	93
6.1.6.	A monetáris alrendszer.....	94
6.2.	A pénzügyi piacok.....	98
6.2.1.	A pénzügyi piac fogalma, típusa	98
6.2.2.	A pénzügyi közvetítők, pénzügyi szolgáltatások	98
6.3.	Nemzetközi pénzügyi alapismeretek.....	99
6.3.1.	A nemzetközi fizetési mérleg.....	99
6.1.1.	Devizagazdálkodás, konvertibilitás.....	101
7.	fejezet Államháztartási ismeretek	102
7.1.	Az államháztartás rendszere	102
7.2.	A költségvetés	103
7.2.1.	A központi költségvetés szerkezete.....	103
7.2.2.	Az elkülönített állami pénzalapok és a társadalombiztosítási alapok	105
7.2.3.	Az önkormányzatok támogatása	107

7.3.	Államháztartás fontosabb bevételei és kiadásai	108
7.4.	Az adózás alapfogalmai, adózási alapelvek, adófajták áttekintése	109
7.5.	A költségvetési gazdálkodás alapjai.....	110
7.5.1.	A költségvetési szervek legfőbb jellemzői.....	111
7.5.2.	A kincstári rendszer.....	113
7.5.3.	Költségvetési szerv alapítása és megszüntetése, átalakítása	114
8.	fejezet: Alapvető számviteli ismeretek	116
8.1.	A számvitel alapfogalmai.....	116
8.1.1.	A számbavétel (számvitel) kialakulása, fejlődése.....	116
8.1.2.	A számvitel fogalma, tárgya, célja, területei.....	117
8.1.3.	A számvitel eszköz- és módszertana.....	118
8.1.4.	Értékelés a számvitelben	120
8.1.5.	A számviteli tevékenység szabályrendszere	121
8.1.6.	Számviteli alapelvek, számlakeret	122
8.1.7.	A számvitel vállalati szabályai.....	123
8.2.	A számviteli beszámolás rendszere.....	124
8.2.1.	A jelenlegi beszámoló rendszer.....	124
8.2.2.	Mérlegkészítés.....	124
8.2.3.	Az eredmény-kimutatás.....	128
8.2.4.	Pénzáram-kimutatás	130
9.	Vezetői számvitel	133
9.1.	A vezetés fogalma, funkciói.....	133
9.2.	A vezetői számvitel fogalma, célja, tárgya, feladatai, funkciói	135

9.3.	A vezetői számvitel alkalmazásának néhány területe	137
9.3.1.	Belső önelszámoló egységek teljesítményének mérése	137
9.3.2.	Költségmenedzsment	138
9.3.3.	Stratégiai alapú vezetői számvitel	139
9.4.	A vezetés számvittel kapcsolatos feladatai	140
10.	fejezet: Ösztönzési rendszer	141
10.1.	Ösztönzési politika, stratégia és gyakorlat	141
10.2.	Az ösztönzési rendszerrel szembeni követelmények	141
10.3.	Az ösztönzési rendszer tervezése	142
10.4.	A nem pénzbeli ösztönzési alrendszer	142
10.5.	A pénzbeli ösztönzési (javadalmazási) alrendszer	143
10.5.1.	A bérrendszer	143
10.5.2.	Juttatások	147
10.6.	A közalkalmazotti javadalmazási rendszer sajátosságai	148
	Felhasznált irodalom	150

1. fejezet Közgazdaságtani alapfogalmak

1.1. Mivel foglalkozik a közgazdaságtan?

Mindannyian naponta sok száz gazdasági tartalmú döntést hozunk. Így járunk el akkor, amikor vásárolunk, amikor menzán választunk az ételek közül, de még akkor is, amikor tudatosan leoltjuk magunk után a villanyt. Gyakran utólag rájövünk, hogy rosszul választottunk, olcsóbb terméket is vehettünk volna, vagy éppen a leértékelt árucikkről derül ki, hogy még ezt az alacsonyabb árat sem érte meg. Következésképpen, nem ésszerűen döntöttünk. Nem csoda, hiszen döntésünket nem tudományos alapon hoztuk meg.

A fent leírt mindennapos döntési helyzet a kiinduló pontja a közgazdaságtannak, amely a gazdálkodáshoz kapcsolódó racionális választás kérdéseivel foglalkozik. Részben ehhez a választáshoz ad szempontokat, részben pedig a gazdaság egészének, illetve egyes részterületeinek a működését írja le annak feltételezésével, hogy a gazdasági szereplők racionális döntések meghozatalára törekszenek. Már önmagában ez is egy merész feltételezés, hiszen az emberek számos esetben döntéseik következményeit nem mérlegelik. Látni fogjuk, hogy a közgazdaságtannak még számos más leegyszerűsítő feltételezéssel is élnie kell ahhoz, hogy a mindennapi gazdaság bonyolult működésének alapvető összefüggéseit le tudja írni.

A közgazdaságtan másik kiindulópontja azonban nagyon valóságos. Ez az alapvető korlátokkal kapcsolatos. Két alapvető korláttal számol a közgazdaságtan. Az első a szűkösség, nevezetesen az az ellentmondás, hogy az emberek szükségletei korlátlanok, ezzel szemben a kielégítésükre rendelkezésre álló erőforrások szűkösek. A másik alapvető korlátot a tulajdonjogok jelentik, azaz a helyzet, hogy az egyik ember által megszerezni kívánt termékek, erőforrások felett mások rendelkeznek, (mivel az az ő tulajdonukban van). Következésképpen ezekhez az erőforrásokhoz csak ellenszolgáltatás (ellenérték) fejében lehet hozzájutni.

A közgazdaságtan tehát nem foglalkozik olyan erőforrásokkal, amelyek korlátlanul állnak rendelkezésre, illetve olyan gazdasági formációkkal, amelyeken belül az elkülönült tulajdonviszonyok nem alakultak ki. Természetesen az időben ez is változik. Például, amíg a tiszta levegő korlátlan erőforrásnak tűnt, addig nem volt tárgya a közgazdaságtannak. Napjainkban viszont a közgazdaságtan egyik leggyorsabban fejlődő ága éppen a levegővédelem gazdasági vonatkozásait taglalja.

Mi is az a gazdálkodás. A szűkösen rendelkezésre álló erőforrások elosztását és felhasználását emberi szükségletek kielégítése érdekében gazdálkodásnak nevezzük. A gazdálkodás közgazdaságtani lényege a döntési alternatívák összehasonlítása, az optimális változat kiválasztása.

A közgazdaságtan tárgya eredetileg a termelés, az elosztás és a fogyasztás volt, és azt vizsgálta, hogy az egyének termelőként, illetve fogyasztóként hogyan gazdálkodnak. Tárgyköre azóta kibővült, és ma már felöleli a gazdaság szinte minden jelenségét.

Definíció: A közgazdaságtan annak tanulmányozásával foglalkozik, hogy az emberek és a társadalom miként választják meg a szűkösen rendelkezésre álló, alternatív módon

felhasználható erőforrások alkalmazását annak érdekében, hogy különböző árukat termeljenek, és hogy elosszák őket a társadalom különböző tagjai és csoportjai között a folyó és a jövőbeni fogyasztás céljára.

A közgazdaságtannak két ágát különböztetjük meg a mikro- és a makroökonómiát. A mikroökonómia a gazdasági szereplők (fogyasztók, termelők) viselkedését, az egyes termékek és szolgáltatások piacának működését tanulmányozza. Ezzel szemben a makroökonómia a gazdaság egészének a működésével foglalkozik, kiemelten az állam szerepével, a gazdasági növekedéssel, az egyensúllyal, az inflációval és a munkanélküliséggel.

Megközelítésmódja szerint beszélhetünk pozitív (vagy leíró jelegű) és normatív közgazdaságtanról. A pozitív közgazdaságtan a gazdasági tények, körülmények, viszonyok leírásával, az összefüggések feltárásával foglalkozik, de ezek alapján nem fogalmaz meg követelményeket a gazdaságpolitikusok vagy a vállalati vezetők számára. Például bemutatja, hogy milyen tényezők vezethetnek a munkanélküliség növekedéséhez, de nem ad tanácsokat a foglalkoztatáspolitikai alakítói számára. Ezzel szemben a normatív közgazdaságtan követelményeket határoz meg (ezért hívják normatívnak) és értékítéletet alkot. Például egyes közgazdasági iskolák azt állítják, hogy a munkanélküliség súlyosabb probléma, mint az infláció, ezért a munkanélküliség csökkentése érdekében bátorítja – még az infláció esetleges felgyorsulása ellenére is – a gazdaság élénkítését.

1.2. A közgazdaságtan néhány módszertani kérdése

A közgazdaságtant az analitikus megközelítés jellemzi, azaz rendszerezi az adatokat, elemzi a gazdasági jelenségeket, kutatja az egyes tényezők közötti összefüggéseket. Elsődleges módszere a logikus okfejtés, azaz a közgazdaságtan művelői elsősorban a logikai összefüggéseket keresik. Például logikus gondolkodással is belátható, hogy egy termék ára minél magasabb, annál kevesebben akarnak (tudnak) venni belőle. Ezt az összefüggést tapasztalati tények is igazolják. Következésképpen egy termék árának növekedése és az iránta való kereslet csökkenése közötti összefüggés esetében gazdasági törvényszerűségről beszélhetünk. Ugyanakkor egy termék árának az emelkedése nem mindig vezet a termék iránti kereslet azonnali csökkenéséhez, sőt átmenetileg még növelheti is a keresletet, ha a vásárlók azt hiszik, hogy az ár emelkedése folyamatos és tartós lesz, mivel ilyenkor igyekeznek beszállni a termékből. Ebből a példából is láthatjuk, hogy a gazdasági törvények nem igazak minden egyes esetre, hanem csak nagy átlagban, általánosságban érvényesek. A gazdaságban ugyanis a törvényszerűségek nem egzakt viszonyok kifejezői, hanem a gazdaság szereplői döntéseinek a következményei, ezért érvényesülésük számos szubjektív tényezőtől függ. Emellett a gazdaság egy nagyon összetett rendszer, amelyben a két tényező alakulása közötti szokásos összefüggést a többi tényező hatása lényegesen befolyásolja. Például a szilva árának emelkedése nem vezet a szilva iránti kereslet mérséklődéséhez, ha egyidejűleg a többi őszi gyümölcs ára még inkább emelkedik és a vásárlók jövedelme is nő.

A közgazdasági törvényszerűségek másik sajátossága, hogy ami egy gazdasági rendszer egyes részeire vonatkozóan igaz, az nem szükségképpen igaz az egész rendszerre nézve. Ezt nevezik „az összetétel hamissága” jelenségének. Például, ha egy ország leértékeli a valutáját, akkor az

exportja általában nőni kezd. Ha azonban minden ország leértékeli a valutáját, attól az export a világgazdaság egészében nem nő majd.

A bonyolult gazdasági összefüggések feltárására a közgazdaságtan művelői egy négy lépcsős munkamódszert alkalmaznak. Első lépcsőben a gazdasági jelenséget elemzik. Például azt, hogy egyes termékek árának emelkedése a termék iránti kereslet gyors csökkenéséhez vezet, míg más termékek esetében ilyen gyors reakció nem figyelhető meg. A jelenség megismerése után egy hipotézist (megalapozott feltételezést) állítanak fel a jelenség ok-okozati összefüggéseiről. Majd megpróbálják a hipotézist igazolni, azaz a tényekkel egybevetni a feltételezéseiket. Szemben a természettudományokkal, a közgazdaságtanban ritkán lehet a hipotéziseket egyértelműen bizonyítani: az esetek egy részében a tények visszaigazolják a feltételezéseket, máskor viszont makacsul ellentmondanak nekik. Ilyen esetekben a közgazdaságtanban megpróbálnak ún. szintézist kialakítani, azaz azt rögzíteni, hogy a hipotézisben foglaltak milyen körülmények között lehetnek igazak, és milyen tényezők gátolják érvényesülésüket. A közgazdaságtanban tehát abszolút igazságok általában nincsenek. A körülményektől nagymértékben függ, hogy a sok tényező változatlanlanságát feltételező összefüggések a gyakorlatban tényleg érvényesülnek-e. Ezt a közgazdaságtant tanulmányozóknak mindig szem előtt kell tartaniuk. A közgazdaságtanban különösen érvényes Murphynek az a törvény, miszerint „bonyolult problémákra mindig akad egyszerű, könnyen érthető, téves megoldás”¹.

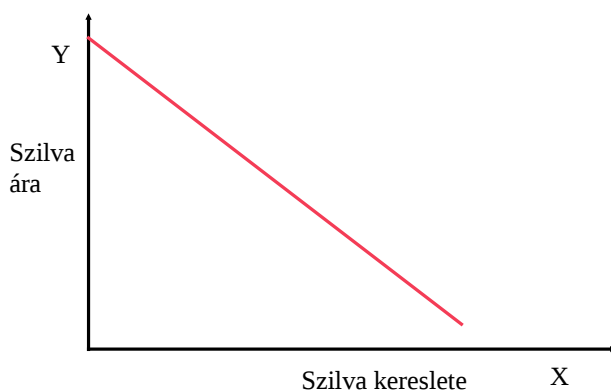
A gazdasági élet bonyolultsága miatt a gazdasági összefüggések szemléltetésére, olykor feltárására a közgazdaságtan gyakran alkalmaz modelleket. A modell a valóság egyszerűsített, többnyire ábrákkal és matematikai egyenletekkel kifejezett megjelenítése. E jegyzet keretében csak a legegyszerűbbekkel ismerkedünk meg. Az egyszerű közgazdasági modellek arra a kérdésre keresik a választ, hogy egy tényező változása (ezt nevezik input változónak) hogyan változtatja meg a vizsgált másik tényező (az output változó) értéket, ha minden más tényezőt változatlanlannak tekintünk. Ez utóbbi feltételezéssel, amely a való életben sosincs így, a közgazdaságtan gyakran él. Ezt nevezik latin kifejezéssel „ceteris paribus” (az egyéb tényezők változatlanlansága mellett) elvnek. Természetesen a közgazdaságtan olyan kifinomult matematikai modelleket is használ, amelyek sok input változót és több output változót is tartalmaznak. A modellből kiszámítható változókat endogén (belső) változóknak nevezik, a modell külső adottságait pedig exogén (külső) változónak. Ezek egy részének az értékét változtatják (input változók), más részüket változatlanlannak tekintik. Az **1.1. számú ábra** egy egyszerű modellt mutat be.

¹ Bloch, Arthur (1988.) 86. oldal H.L. Mencken mondásának Grossman-féle fordítása

1.1. sz. ábra

Egyszerű modell

Ez a modell nem más, mint a középiskolai tanulmányaiból jól ismert grafikon, amelynek két egymásra merőleges tengelye közül az X tengely az egyik, az Y tengely a másik változót szimbolizálja, a két tengely között látható vonal (görbe) pedig a két változó kapcsolatát leíró függvény. A közgazdaságban is az a szokás, hogy a X tengelyen a független (az input) változót tünteti fel, az Y tengelyen pedig a függő (output) változót. Ez azonban nincs mindig így. A gazdasági életben ugyanis a kapcsolatok gyakran kölcsönösek, például nemcsak az törvényszerű, hogy egy termék árának az emelkedése mérsékli az adott termék iránti keresletet, hanem „ceteris paribus” az is igaz, hogy ha egy termék iránti kereslet nő, akkor a termék ára emelkedni fog. Ezért a közgazdaságtanban az a szokás alakult ki, hogy az árat általában az Y tengelyen tüntetik fel, a keresletet és a kínálatot pedig a X tengelyen ábrázolják.

Az 1.1. számú ábrához hasonló egyszerű modell tananyagunkban több helyen is szerepel, ezért nagyon tömören áttekintjük a grafikonokkal kapcsolatos alapvető ismereteket. Az **1.2 számú ábra** grafikonokat mutat be. A grafikonokon ábrázolt függvényvonalak különbözőek: vannak köztük egyenesek és görbék, laposabbak és meredekebbek és az irányuk is eltérő. A függvény vonalvezetésének különbözőségét ún. lejtésük segítségével jellemezhetjük.

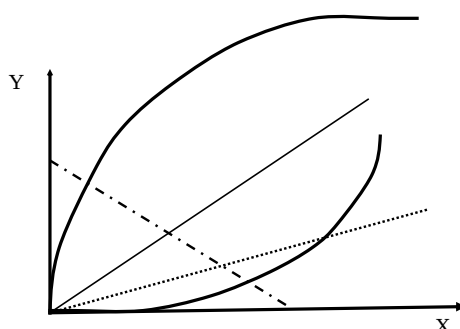
Definíció: Egy függvényvonal lejtése alatt azt értjük, hogy az X tengelyen ábrázolt változó értékének egységnyi változása esetén az Y tengelyen ábrázolt változó értéke miképpen változik.

A függvényvonal iránya azt mutatja meg, hogy az X és az Y tengelyen feltüntetett két tényező kapcsolata pozitív-e vagy negatív. Pozitív kapcsolatról beszélünk, ha a két tényező mozgásának iránya azonos, azaz az X tényező értékének növekedése esetén az Y tényező értéke is növekszik, és fordítva az X tényező értékének csökkenése esetén az Y tényező értéke is csök-

ken. Ellenkező esetben negatív (irányú) a kapcsolat a két tényező között. Az **1.2. számú ábrán** csak a vonal-ponttal ábrázolt vonal lejtése negatív, a többi pozitív.

1.2 sz. ábra

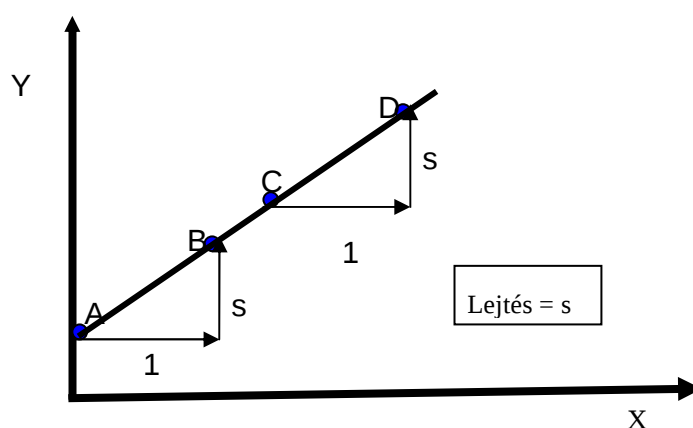
Grafikonok

Az **1.3. számú ábra** bemutatja, hogyan lehet az egyenes lejtését grafikusán megállapítani.

1.3. sz. ábra

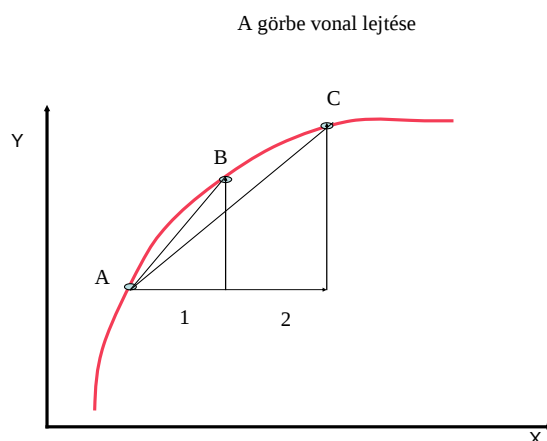
Az egyenes vonal lejtése

Az ábrán előbb az X tengely mentén a függvényvonal A pontjából indultunk el egységnyi távolságra, majd megmértük, hogy az ehhez tartozó B pontig mennyit változott az Y tengelyen ábrázolt változó értéke. Ezt a távolságot „s”-sel jelöltük, amely a vonal lejtését fejezi ki, mivel X értékének egységnyi elmozdulásához ez az érték tartozik. Ugyanezt a mérést elvégeztük a C pontból kiindulva is, és lejtésül ismét „s”-t kaptunk. Alakzatunk bármely pontján pró-

báltkuk volna a vonal lejtését meghatározni, mindig ugyanazt az értéket kaptuk volna. Az egyenes vonal ugyanis egy olyan függvényalakzat, amelynek a lejtése állandó. De mi a helyzet a görbe alakzatú függvényvonalak esetében? Erre mutat be egy példát az **1.4. számú ábra**.

1.4. sz. ábra

Az ábráról látható, hogy A és B, valamint A és C pontok között az X tengely egységnyi, illetve kétegységnyi változásának hatására nem azonos arányban mozdult el az Y változó értéke. Következésképpen e függvényvonal lejtése nem állandó. Ezt az összefüggést általánosabban is meg lehet határozni: a görbe vonal olyan vonal, amelynek a lejtése változó.

1.3. A gazdálkodás (gazdaságszervezés) alapvető problémái

A gazdálkodás megkezdése előtt, majd a gazdálkodás folyamán is a gazdálkodónak (legyen az egy egyéni vállalkozó, egy világcég vagy maga az állam) választ kell keresnie néhány alapvető kérdésre:

- Mit termeljen, milyen mennyiségben?
- Hogyan (milyen erőforrások felhasználásával) termeljen?
- Kinek termeljen (milyen legyen az elosztása a megtermelt javaknak)?

E kérdések óhatatlanul felmerülnek, mivel a gazdálkodó rendelkezésére álló vagy általa megszerezhető erőforrások mindig szűkösek, legalábbis abban az értelemben, hogy a termékek egy adott körének előállításra felhasznált erőforrásokat – változatlan formában – már nem lehet más termékek termelésére fordítani. A kérdés megválaszolása során az erőforrások három fő típusával kell számolni: munkával, a tőkével és a természeti tényezőkkel.

Munka alatt a munkavégzésre rendelkezésre álló embereket (munkaerő), illetve az ő munkaidejüket értjük. A termelés megszervezése esetében a tőke nem a pénz, hanem azok a tartós

javak (gépek, berendezések), amelyeket a gazdaság abból a célból állít elő, hogy még további javakat termeljen. (Természetesen ezek beszerzéshez pénztökre van szükség.) A természeti tényezőket korábban a termőfölddel, az ásványi kincsekkel azonosították, de szűkös természeti erőforrás a víz és a tiszta levegő is, sőt korunkban olyan természeti tényezők is a gazdálkodás erőforrásaivá váltak, mint a rádiófrekvenciák.

A gazdaság szervezésnek három fő módja van: a szokás, a piac és központosított gazdálkodás (tervutasítás). A modern társadalom vegyes gazdaság, amelyben a piac a fő gazdaság szervező erő, de jelen van a szokás és a központosított gazdálkodás is. Ez utóbbi elsősorban olyan területekre jellemző, amelyeken a piac nem tud eredményesen, a társadalmi elvárásoknak megfelelően működni, például az egészségügyi, közoktatási szolgáltatások megszervezésénél. A szokás leginkább a fogyasztókat jellemzi. Gazdasági döntéseiket gyakran megszokásból és nem racionális mérlegelés alapján hozzák meg. Ettől a hozzáállástól nem mentesek a vállalkozók (különösen a kisebb vállalkozások), de az állami szervek sem.

Az erőforrások szűkössége a gazdálkodót választásra kényszeríti. Minden választásnak vannak előnyei, de minden választás áldozattal, azaz lemondással, költséggel jár. Ha a gazdálkodó az erőforrásai egyik felhasználási lehetősége mellett döntött, akkor az összes többiről le kell mondania, pedig azoknak is lettek volna kedvező következményei. A különböző lehetőségek között tehát átváltás van. Nézzünk egy nagyon leegyszerűsített esetet. Erőforrásaimat kenyvek vagy kenyér előállítására tudom fordítani. Minél több kenyeret gyártok, annál kevesebb kenyvet tudok előállítani és fordítva. A választás néhány kombinációját az **1.1. számú táblázatban** foglaltuk össze.

1.1. sz. táblázat

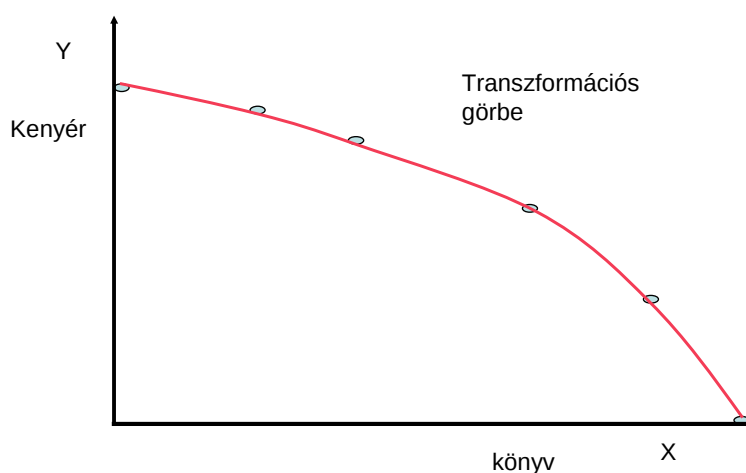
Az átváltás problémája a kenyér és a kenyv példáján

Lehetőségek	Kenyv (millió db)	Kenyér (millió tonna)
A	0	15
B	1	14
C	2	12
D	3	9
E	4	5
F	5	0

A két szélsőséges esetben (A és F lehetőségek) csak kenyeret, illetve csak könyvet gyártok, a többi esetben mindkét termék előállítására felhasználok erőforrásokat. A választási lehetőségek közötti átváltás egy függvényszerű kapcsolat. Ezért azt grafikusan is lehet ábrázolni. A grafikon X tengelye a könyvek, Y tengelye a kenyér termelését mutatja. A grafikont úgy alkottuk meg, hogy előbb berajzoltuk a két tengely koordináta-rendszerébe az 1.1 számú táblázatból kiolvasható pontokat, majd azokat összeköttöttük egymással. Az így kapott függvényt „a termelési lehetőségek határa” függvénynek nevezzük, mivel azt mutatja meg, hogy adott erőforrások mellett melyik termékből maximum mennyit lehet termelni. Lásd az **1.5. számú ábrát**.

1.5. sz. ábra

A termelési lehetőségek határa

Az ábrán látható függvényvonalat szokás transzformációs görbének is nevezni, mivel azt mutatja, hogy az erőforrásarányok átváltásával (transzformálásával) mekkora maximális termelést lehet elérni a két termékből együttesen.

Definíció: A transzformációs görbe (a termelési lehetőségek határa) azt illusztrálja, hogy a két termékből összesen legfeljebb mennyit tudunk termelni a rendelkezésre álló erőforrások maximális kihasználása, és adott technológia mellett

Definíció: Transzformációs ráta (átváltási arány) azt mutatja meg, hogy az egyik termék egységnyi növelése érdekében a másik jószág hány egységéről kell lemondani

A definícióból következik, hogy a transzformációs görbe feletti pontok adott technikai színvonal és erőforrás mennyiség mellett elérhetetlenek. Állapítsuk meg a transzformációs görbe legfontosabb tulajdonságait!

A transzformációs görbe negatív lejtésű. Ez azt fejezi ki, hogy az egyik változó mennyisége, csak a másik rovására növelhető.

A transzformációs görbe az origóra nézve konkáv, azaz a görbe lejtése abszolút mértékben növekvő. (Azért kell abszolút mértéket hangsúlyoznunk, mivel a lejtés negatív.) Ez azt mutatja, hogy egy-egy új könyv előállítása érdekében egyre több kenyérről kell lemondani, és fordítva. Ezt hívják a csökkenő hozadék elvének.

Definíció: A csökkenő hozadék elve: egy bizonyos határ felett és a többi erőforrás felhasználásának változatlansága mellett egy erőforrás felhasználásának egységi növelése egyre kisebb haszonnal (hozadékkal) jár.

A transzformációs görbe pontjai az erőforrások kenyér és könyv termelése közötti elosztása optimális kombinációit tartalmazzák. A transzformációs görbe alatti pontok kapacitáskihasználatlanságot jeleznek, mivel e pontokból bármely irányba indulunk is el az egyik termék termelését úgy anélkül lehet növelni, hogy a másik termelését csökkenteni kényszerülünk. Ez mindaddig így van, ameddig magához a görbéhez nem érünk, ahol már ilyen javítást nem lehet elvégezni. Ebből következőn a transzformációs görbe minden egyes pontja paretoi értelemben optimálisnak tekinthető.

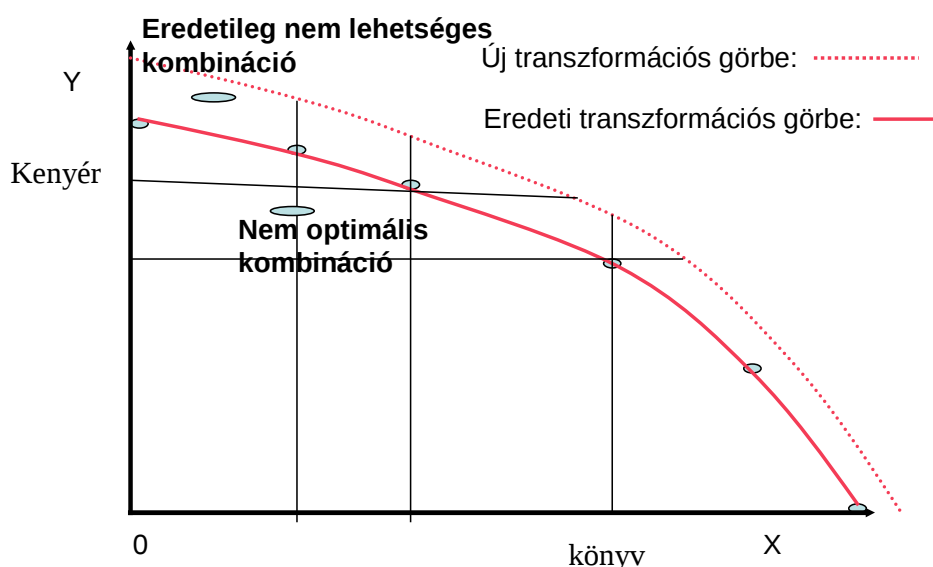
Definíció: Pareto²-optimum: egy két vagy több szereplős döntési folyamatnak az az állapota, amelyben (már) nem lehet olyan döntést hozni, amely legalább egy szereplőnek előnyös, de senkinek nem előnytelen.

A termelési lehetőségek határa azonban kitolódik, azaz a transzformációs görbe felfele elmozdul, ha az erőforrások növekednek vagy a technika fejlődik. Ezt utóbbit mutatja az **1.6. számú ábra**. Az ábráról látható, hogy az eredeti transzformációs görbén kívül eső, azaz nem lehetséges kombinációt reprezentáló pont az új transzformációs görbén belülre került, azaz lehetséges, de nem optimális kombinációvá vált.

² Pareto, Vilfredo (1848-1923) olasz közgazdász és szociológus, a modern jóléti közgazdaságtan elméleti alapjainak megteremtője.

1.6. sz. ábra

A termelési lehetőségek határának változása

1.4. Döntés: hasznok és áldozatok (költségek) mérlegelése alapján

1.4.1. A racionális választás általános kritériuma

A transzformációs görbéről is leolvasható, hogy a döntések mindig lehetőségekről való lemondással, áldozattal járnak. A közgazdaságtan ezt (is) költségnek tekinti. Belátható, hogy egy lehetőség választásának költsége nem más, mint az emiatt feláldozott másik lehetőség haszna, jövedelme. A lehetőségről való lemondás költségét angolul „opportunity cost”-nak nevezik, amely magyarra fordítva lehetőség-költség jelent. E suta kifejezés helyett Magyarországon is az angol kifejezés terjedt el. A közgazdaságtannak ez a költségfogalma sokban eltér a számvitelétől, amellyel majd a későbbi fejezetekben foglalkozunk.

A döntés szót a közgazdaságtanban a racionális választás értelemben használják. Eszerint a döntéshozó a megvalósítható változatok halmazából az optimális (a valamilyen szempontból legjobb) kiválasztására törekszik. Ebből következően a racionális választás a várható haszon és a várható költség különbségének maximalizálását jelenti. Ezt nevezi a közgazdaságtan a racionális választás általános kritériumának. Azért általános, mert független attól, hogy a döntéshozó mit tekint haszonnak és költségnek. A közgazdaságtannak ez az általánosítása tanulmányaink szempontjából azért fontos, mert kitágítja a közgazdaságtan által elemezhető jelen-

ségek körét. Így a közgazdaságtan racionális választási megközelítését az egészség-gazdaságtanban is lehet alkalmazni, de itt a hasznot nem pénzbeli nyereségben mérik és a költségeket is lehet kiterjesztően értelmezni, például költségnek tekintve a családtagok otthoni ápolási tevékenységét is. Ezekkel a kérdésekkel a „Bevezetés az egészségügy gazdaságtanába” című jegyzet foglalkozik részletesen.

Mi szükséges ahhoz, hogy a racionális döntést meg lehessen hozni? Mindenekelőtt információk a várható hasznokról és ráfordításokról. A következő a szabályok megléte. Ilyen szabály vonatkozik arra, hogy mit és mivel mérünk. Az információk – különösen, ha a jövőre vonatkoznak – sosem lehetnek biztosak. Fontos ezért a bizonytalanság kezelése.

1.4.2. Határelemzés (marginális megközelítés)

Mit szeretek jobban az almát vagy a körtét? Ezt ki-ki könnyen el tudja dönteni. Ezért, ha mindkét gyümölcsért azonos árat kell fizetni, akkor értelemszerűen mindenki azt választja, amit jobban szeret. Aki tehát a körtét szereti jobban, az a körtét választja. De vajon így van-e ez a második, a harmadik vagy a negyedik választásnál is? Valószínűleg nem, hanem legkésőbb negyedszerre a körtét preferáló ember is az almát választja, mivel három körte megevése után már jobban vágyik egy almára, mint egy negyedik körtére. Háromszor a körte haszna nagyobb volt számára az almáénál, negyedszerre ez megváltozott. Ez az általános emberi tapasztalat megvilágítja a közgazdaságtannak azt a meglátását, hogy a gazdálkodás folyamán a hasznok és a költségek nem állandóak, ezért a döntések meghozatalakor az utolsó változással járó pótlólagos hasznokat és költségeket kell mérlegelni. Például annak eldöntésénél, hogy egy termelő mennyit termeljen, mindig az utolsó termék előállításával járó hasznot és költséget célszerű egybevetni. A közgazdaságtan ez a marginális megközelítés jellemzi, amit határelemzésnek nevezünk. Itt tehát a határ annak a kategóriának (termelésnek, költségnek, árnak, haszonnak) az egységnyi változása, amelyet, illetve amelynek a többi tényezőre gyakorolt hatását mérni akarjuk. Például egy újabb termék előállítása vagy a termelés egy százalékos növelése milyen hasznokkal és költségekkel jár. Annak függvényében, hogy milyen kategóriát milyen más kategóriával összefüggésben vizsgálunk, különböző határfogalmakat kapunk. Határozzuk meg ezek közül a leggyakrabban használt fogalmakat!

Definíciók:

Határtermék: A termelésnek valamely termelési tényező egységnyi növelése révén bekövetkező növekménye.

Határköltség: Azt mutatja, hogy a teljes költség mennyivel változik a termelés egy egységnyi változásakor.

Határhaszon: A haszonnak egységnyi többlettermék előállításából, vagy egységnyi termék pótlólagos elfogyasztásából származó (remélt) növekedése.

Határbevétel: Azt mutatja meg, hogy az értékesítés további egy egységnyi növelése a teljes bevételt mennyivel növeli meg.

2. fejezet: A mikroökonómia piaci szabályozással kapcsolatos alapvető tételei

2.1. A piaci mechanizmus

2.1.1. A piac alapvető kategóriái

Az embereknek különféle szükségletei vannak, például élelem, ruházat, lakás iránt. Ehhez képest erőforrásaik általában szűkösek, azaz nem teszik lehetővé valamennyi szükségletük azonnali kielégítését. Az emberek szükségleteik jelentős részét vásárlással elégítik ki, azaz vevővé, fogyasztóvá válnak. A vevőnek döntenie kell, hogy sokféle szükségletei kielégítése közül melyikért hajlandó áldozatot hozni, azaz lemondani érte más szükségletei kielégítéséről. Ha a vevő egy adott szükséglete kielégítése érdekében hajlandó áldozatot hozni, azaz a termék, szolgáltatás megvásárlásáért pénzt kiadni, akkor keresletet támaszt az adott termék iránt. Az emberek a nekik szükséges árucikkeket, szolgáltatásokat különböző helyeken (kis boltokban, szupermarketekben, elektronikus kereskedelem révén) tudják megvásárolni. A közgazdaságtanban ezeket a helyeket egységesen piacnak nevezik. Vevő, vagy fogyasztó³ szó sem csak embereket takar, hanem a piacon vásárló vállalkozásokat és intézményeket is.

A piaci csere egyik kiinduló pontja tehát az egyéni kereslet, vagyis az egyes emberek hajlandósága arra, hogy egy termékből egy adott áron vagy egy annál alacsonyabb áron vásároljanak. Azt a legmagasabb árat, amennyiért egy fogyasztó hajlandó megvásárolni egy terméket rezervációs árának hívjuk. Erre világít rá a keretes részben olvasható párbeszéd:

Mama: Karcsikám. Szaladj le a piacra szőlőért, de 400 forintnál többet ne adj ki egy kilóért.

Fiú: Csak egy kilót hozzak?

Mama: Ha 300-ért kapsz szőlőt, akkor vegyél két kilót. Tessék, adok 600 forintot.

Fiú: Mit tegyek, ha a szőlő 400 forint felett van?

Mama: Akkor vegyél szilvát, ha az olcsóbb.

Fiú: És, ha nem?

Mama: Akkor almát, azt biztos kapsz 300 forint alatt is.

Megjön a fiú a vásárlásból

Mama: Mit hoztál?

Fiú: A szőlő kilója 350 forint volt, így abból vettem, de csak egy kilót.

Mama: Jól van, így is nyertünk 50 forintot, az a vásárlásért a tied lehet.

³ A vevő vagy fogyasztó szót a mikroökonómiában szinonimaként használjuk, szóösszetételekben inkább a fogyasztó szó alkalmazzuk.

A beszélgetésből kiolvasható, hogy a fiú számára egy kiló szőlő rezerváció ára 400 forint, kettő kilóé pedig különként 300 forint. Egy termék rezervációs ára függ a vevő egyéni fogyasztási preferenciáitól, vásárlóerejétől és a megvásárolni szándékolt termék mennyiségétől.

Definíció Keresleti rezervációs ár: az a maximális pénzösszeg, amelyet egy fogyasztó hajlandó megfizetni valamely termék egy (újabb) egységéért.

Definíció: Egy fogyasztó vásárlóerején az általa használati értékek megvételére rendelkezésre álló pénzt értjük, A pénz vásárló erején a pénz egy (100, 1000 stb.) egységéért megvehető használati értékek összességét értjük.

Az egyes vevők rezervációs ára, kereslete különbözik. A sokféle egyéni keresletből tevődik össze a piaci kereslet. A piaci kereslet tehát többek között a termék árától függ. Erre mutat be egy példát a 2.1. számú táblázat.

2.1. sz. táblázat

A kereslet és az ár összefüggése	
Szőlő ára (Ft/kiló)	Szőlő iránti kereslet (ezer kiló/nap)
100	700
200	500
300	300
400	100

Definíció: A piaci kereslet azt mutatja meg, hogy a fogyasztók összessége a különböző lehetséges árakon a termékből mennyit képes és hajlandó vásárolni.

A táblázatban azt a tapasztalatból is ismert összefüggést látjuk, hogy minél magasabb egy termék ára annál kisebb iránta az összkereslet és fordítva. A mikroökonómiában ezt az összefüggést a kereslet törvényének nevezik. Az ár és a kereslet összefüggést egy grafikonon is ábrázolhatjuk. Lásd a 2.1. számú ábrát.

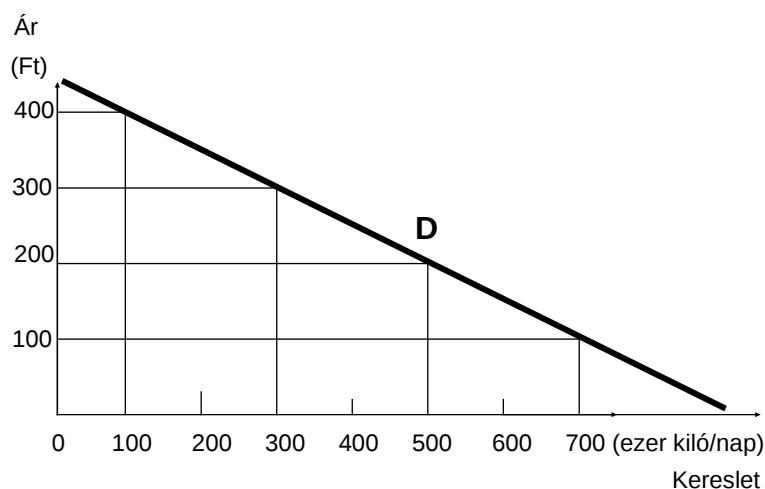
A keresleti görbe által ábrázolt összefüggés mindkét irányban értelmezhető:

- Adott árakon a fogyasztók együttesen mennyit hajlandók megvásárolni (a keresett mennyiség az ár függvénye).
- Különböző mennyiségeket a fogyasztók együttesen milyen áron hajlandók megvásárolni (az ár a keresett mennyiség függvénye).

Ahogy már említettük, a közgazdaságtanban a kínálati görbén az árat a függőleges tengely, a keresletet a vízszintes tengely ábrázolja. (Ez az inverz keresleti függvény.)

2.1. sz. ábra

Keresleti görbe (függvény)

Látható, hogy a keresleti görbe negatív meredekségű. Ez felel meg annak az összefüggésnek, hogy egy termék ára és az iránta megnyilvánuló kereslet ellentétes irányban mozog. Számpéldánk grafikus ábrázolása egy egyenes vonalat eredményezett. Ez csak az egyszerű ábrázolhatóság kedvéért van így. A valóságban az ár és a kereslet nem mindig azonos mértékben változik. Jellemzőbb, hogy az alacsonyabb ártartományban az ár kisebb változása még nem nagyon mérsékli a keresletet, míg a magasabb ártartományokban a kereslet az ár kis emelkedésére is hirtelen lecsökken. Ez azonban a termék, fajtájától helyettesíthetőségétől és sok minden más tényezőtől is függ.

Definíció: Egy termék helyettesíthetőségén azt értjük, hogy van-e más hasonló tulajdonságú termék, azaz helyettesítő termék, amellyel ugyanazt a szükségletet ki lehet elégíteni.

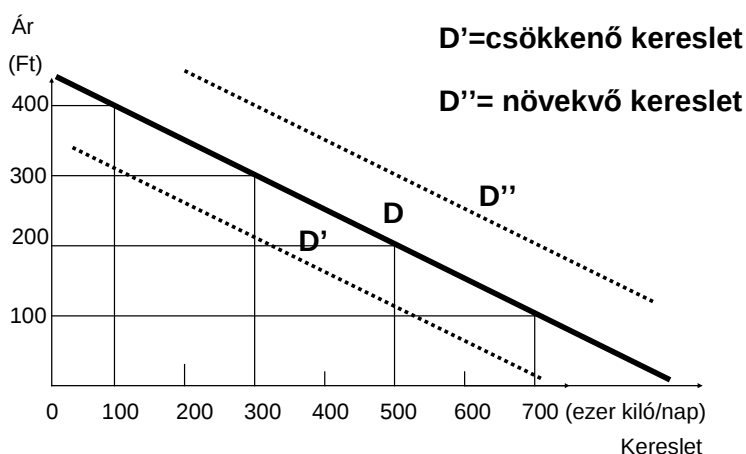
Például a szőlőnek a helyettesítő terméke az összes több őszi gyümölcs, hiszen gyakori, hogy nem kifejezetten szőlőt akarunk enni, hanem objektív szükségletünk gyümölcs iránt van, amelyet valamenyny a piacon éppen kapható gyümölccsel ki lehet elégíteni. A párbeszédben a helyettesítő termék a szilva. Természetesen egyéni preferenciák itt is vannak, egyesek magasabb árat adnának egy kiló szőlőért, mint ugyanannyi szilváért, és fordítva.

Mindebből az is következik, hogy egy termék keresletére kihat a helyettesítő termékei árának a változása, azaz megváltoztatja a termék keresleti görbéjét. Ez a hatás a grafikus ábrázoláson a keresleti görbe eltolódásaként jelenik meg. Ha a kereslet nő, mivel a helyettesítő termékek ára emelkedett, akkor a keresleti görbe jobbra, felfelé tolódik el. Ha viszont a kereslet csök-

kent, mivel a helyettesítő termékek ára mérséklődött, akkor a keresleti görbe balra, lefelé tolódik el. Lásd a 2.2. számú ábrát!

2.2. sz. ábra

A kereslet változása

Egy termék iránti kereslet változását a termék árának és a helyettesítő termékek árának változása mellett több más tényező is befolyásolja. Ilyen a kiegészítő termékek árának a változása. Vannak ugyanis olyan termékek, amelyeket jellemzően egy másik termékkel együtt fogyasztanak, például a virslit mustárral, a gesztenyepürét tejszínhabbal. A mustár a virslinek, a tejszínhab a gesztenyepürének ún. kiegészítő terméke. Következésképpen, ha a mustárnak, illetve a tejszínhabnak felmegy az ára az negatívan hat a változatlan árú virsli, illetve gesztenye fogyasztására is, mivel a kiegészítő termékükkel együtt emelkedett az áruk. Érdekes megfigyezni a helyettesítő és a kiegészítő termékek és az alaptermék árának és keresletének összefüggését. Eszerint

- Egy termék helyettesítő terméke egy másiknak, ha az egyik termék ára és a másik kereslete egymással azonos irányban változik;
- Egy termék kiegészítő terméke egy másiknak, ha az egyik termék ára és a másik termék kereslete egymással ellentétes irányban mozog.

A termék iránti keresletre jelentős hatást gyakorol a fogyasztók jövedelmének változása. Azt gondolhatnánk, hogy a jövedelmek növekedésével párhuzamosan nő az egyes termékek iránti kereslet. Normális esetben valóban így van. Ezért normál javaknak nevezzük azokat a termékeket, amelyek esetében a jövedelem emelkedése az irántuk való keresletet növeli. Vannak azonban olyan áruk, amelyek iránt az emberek kereslete jövedelmük emelkedésével párhuz-

mosan csökken. Ezek tipikusan olyan termékek, amelyeket a szegényebb emberek többet fogyasztanak, de jövedelmük növekedésével ezeket jobb minőségű termékekre cserélik (például a szalonnát sonkára). Ezért az ilyen termékeket alsóbbrendű (inferior) javaknak nevezik.

A keresletet befolyásolják a termék árával, hozzáférhetőségével kapcsolatos várakozások is. Például, ha a fogyasztók azt gondolják, hogy az általuk keresett termék hiánycikk lesz, akkor magasabb árat is hajlandóak fizetni érte. Természetesen a fogyasztók szubjektív ízlése, preferenciái, tájékozottsága is befolyásolja az egyes termékek keresleti görbáját. Fontos hangsúlyoznunk, hogy a felsorolt tényezők magát a keresletet, annak a természetét, azaz a keresleti görbe elhelyezkedését, alakját, meredekségét változtatják meg, míg az ár változása a kereslet mennyiségét módosítja.

Mindennapos tapasztalatainkkal megegyezik, mégis érdemes feltenni a kérdést, miért negatív meredekségű a keresleti függvény?

Első helyen a helyettesítési hatást emeljük ki. Ha nő a terméknek az ára, akkor sokan inkább a helyettesítő terméket vásárolják, azaz a termék iránt kereslet ennyivel csökken. A párbeszéd szerinti feltételek mellett ez akkor következett volna be, ha a szőlő ára magasabb, a szilva ára viszont alacsonyabb, mint 400 forint.

Második helyen az ún. jövedelmi hatás játszik szerepet, mivel adott jövedelemből emelkedő ár mellett összességében csak kevesebbet lehet vásárolni, és ez általában mérsékli az adott termék iránti keresletet is.

A harmadik ok az ún. határhaszon csökkenése, vagyis az a jelenség, hogy ugyanabból a termékből egy újabb egység elfogyasztása általában egyre kisebb hasznót jelent, következésképpen azért a fogyasztó csak kevesebbet hajlandó fizetni. (Ez nem bizonyított, de egy általánosan megfigyelhető összefüggés.) A csökkenő határhaszon miatt az ár emelkedése esetén a fogyasztó csak kevesebb terméket fog vásárolni. A párbeszédben elhangzottak szerint 300 forintos ár esetén a fiú két kiló szőlőt vásárolhatott volna, de tekintettel a 350 forintos árra, csak egy kilót vett.

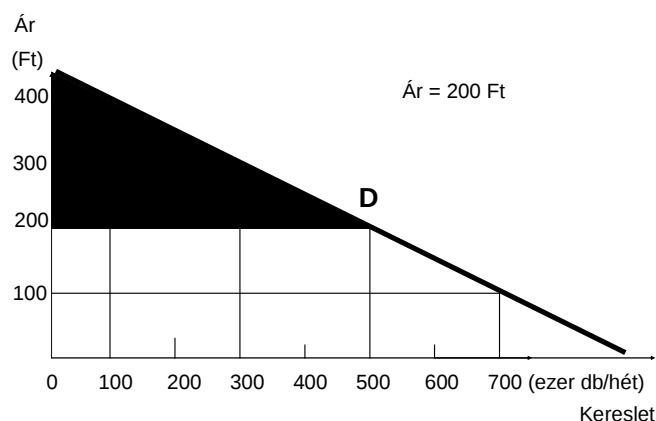
Bár a fiú csak egy kiló szőlőt vett, mégis kapott a mamájától ötven forintot. Miért lehetett a mama ilyen nagyvonalú? Azért, mert jól járt: 400 forintot szánt egy kiló szőlőre, de megúsza 350 forintból. A mikroökonómiában ezt nevezik fogyasztói többletnek. A **2.3. számú ábra** bemutatja, hogy az ár alakulásának függvényében kik, mekkora fogyasztói többletbe jutnak. Látható, hogy ha a szőlő ára 200 forint, akkor minden fogyasztó, akinek 200 forintnál magasabb rezervációs ára volt, az annál alacsonyabb ár révén jól járt, a mikroökonómia megfogalmazása szerint fogyasztói többletbe jutott.

Definíció Fogyasztói többlet: a keresleti rezervációs ár és a tényleges piaci ár különbsége.

2.3. sz. ábra

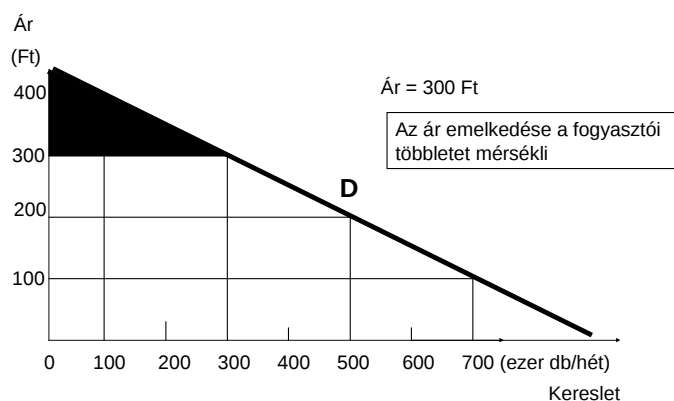
Fogyasztói többlet I.

Hogyan változik a fogyasztói többlet, ha az ár emelkedik? Erre mutat be egy példát a 2.4. számú ábra.

2.4. sz. ábra

Fogyasztói többlet II.

A fogyasztók szükségleteit, pontosabban az ehhez társuló piaci keresletet a termelők/eladók termékeik piacra dobásával próbálják kielégíteni. A mikroökonómiában a keresleti kategóriáknak megvannak a kínálati párjaik. Így piaci kínálaton azt értjük, hogy egy adott termékből

különböző árakon a termelők együttesen mennyit akarnak és képesek eladni. Mindennapi tapasztalatunk, hogy ha egy termék ára emelkedik, akkor a kínálata nő. Erre szolgáltat egy példát a **2.2. számú táblázat** és ezt szemlélteti a táblázat adatai alapján készült 2.5. számú ábra.

2.2. sz. táblázat

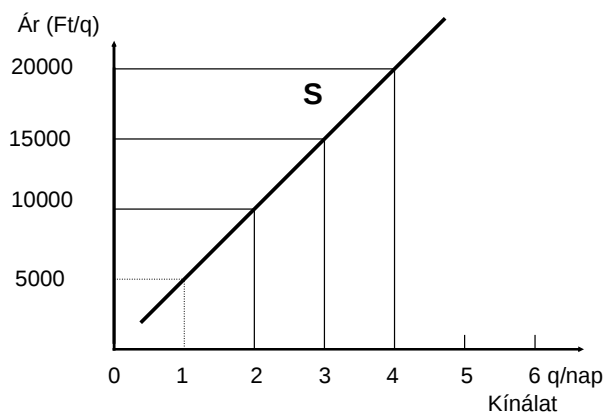
A kenyér árának és kínálatának az összefüggése

A kenyér ára (Ft/q) A kenyér kínálata (q/nap)

5000	1
10000	2
15000	3
20000	4

2.5. sz. ábra

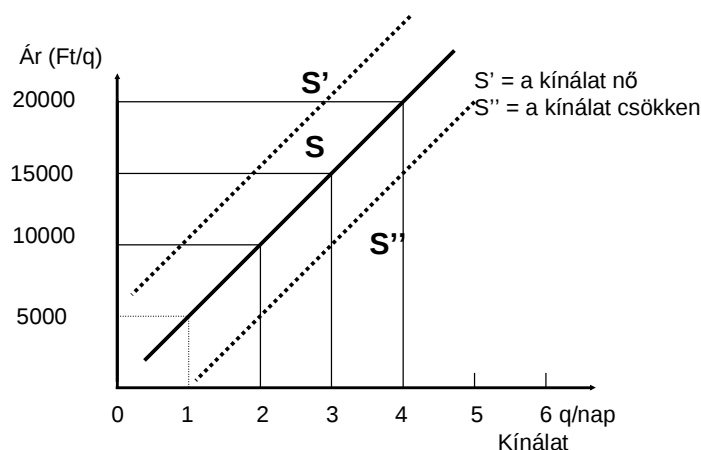
Kínálati görbe (függvény)

Az ábrán látható, hogy a kínálati görbe meredeksége pozitív. A kínálati görbe egyéb tulajdonságait, például elhelyezkedését, meredekségét, alakját is sokféle tényező befolyásolja. Például az előállításához felhasznált erőforrások ára. Ha ez csökken, akkor a keresleti görbe jobbra, lefelé tolódik el, ha nő, akkor balra, felfelé mozdul el. **Lásd a 2.6. számú ábrát.**

2.6. sz. ábra

A kínálat változása

Itt is fel kell tennünk a kérdést, miért pozitív meredekségű a kínálati görbe, azaz az ár emelkedése miért ösztönzi a kínálatot, illetve az ár csökkenése miért fogja vissza azt? A közvetlen magyarázat egyszerű: az árak emelkedése lehetővé teszi, hogy a magasabb költséggel megtermelt termékeket is haszonnal adják el. Következésképpen az ilyen termékeket is érdekük lesz az egyes termelőknek a piacra vinni, és olyan új termelőknek is érdekük lesz a piacra lépniük, akik a korábbi árnál magasabb, de az új árnál alacsonyabb költséggel tudják az adott terméket megtermelni.

Hogyan függ össze a megtermelt mennyiség és a költség? Ezt a határköltség alakulása mutatja meg. Egy bizonyos mennyiség eléréséig a határköltség csökkenhet, mivel a növekvő termelés révén a dolgozók gyakorlottabbak lesznek vagy specializálódni tudnak egyes munkafolyamatokra. Egy bizonyos mennyiség felett – az egyéb tényezők változatlanóságát feltételezve – azonban a határköltségek emelkedni kezdenek, mivel az adott erőforrást (termelési tényezőt) már csak a korábbiaknál rosszabb hatékonysággal, magasabb költséggel lehet felhasználni. Például a dolgozók elfáradnak, munkaidejük meghosszabbításáért túlórapótlékot kell fizetni, a gépek gyakrabban meghibásodnak, a bányában egyre mélyebbről lehet csak az ércet, szénét kitermelni. Következésképpen a határköltség görbe is emelkedő, mivel a termelési tényezők határterméke általában mérséklődik. Ha tehát az ár nem változik, akkor a termék előállításának növelését egy bizonyos mennyiség felett már nem érdemes folytatni, mivel a határköltség növekedésének következményeként a termelés veszteségesé válik. Erre mutat be egy példát a 2.3. számú táblázat.

2.3. sz. táblázat

A határkölttség és az eredmény kapcsolata (ha egy mázsa ára 15 000 forint)

Termelés (mázsa/nap)	Összköltség (Ft/nap)	Határkölttség (Ft/mázsa)	Összbevétel (Ft/nap)	Eredmény (Ft/nap)
0	10 000	-	-	- 10 000
1	20 000	10 000	15000	0
2	25 000	5 000	30 000	5 000
3	35 000	10 000	45 000	10 000
4	50 000	15 000	60 000	10 000
5	70 000	20 000	75 000	5 000
6	95 000	25 000	90 000	- 5 000

Természetesen a kínálat sem csak az ár függvénye. A kínálat változását befolyásoló legfontosabb tényezők a következők:

- A termelési tényezők árai: ha az árak nőnek, akkor a kínálati görbe balra-felfelé tolódik el.
- A technológia színvonala: ha a színvonal nő, akkor a kínálati görbe jobbra-lefelé tolódik el.
- A termelők száma: emelkedése általában növeli a kínálatot.
- Termelői várakozások: ha az árak emelkedését várják, akkor rövidtávon csökkentik a kínálatukat, mivel tartalékolnak a későbbi kedvezőbb áron való eladásra, hosszabb távon viszont növelik a kínálatukat, mivel érdekesebb a kevésbé hatékony termelési tényezőket is bevonniuk a termelésbe.
- Adók, szubvenciók (támogatások): az adók emelése és a támogatások csökkentése mérsékli a kínálatot, és fordítva.

A fenti tényezők a kínálat megváltozását, azaz a kínálati görbe eltolódását eredményezik.

A termelők esetében is létezik rezervációs ár, és ebből adódóan termelői többlet is kialakulhat. A termelői többlet – akárcsak a fogyasztói többlet – az ár függvénye. Minél magasabb az ár, annál nagyobb a termelői többlet. Ezt mutatják be a **2.7. számú és a 2.8. számú ábrák**.

Definíciók:

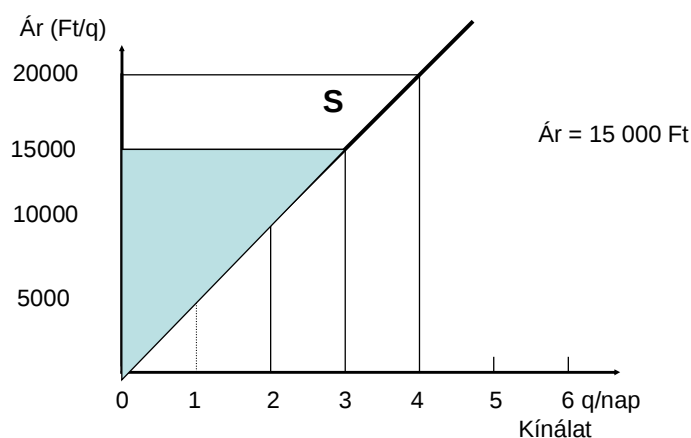
A termelői (kínálati) rezervációs ár az a legalacsonyabb ár, amelyért a termelő hajlandó megtermelni és eladásra felkínálni valamely jószágot.

A termelői többlet a mindenkori piaci ár és a kínálati rezervációs ár különbsége.

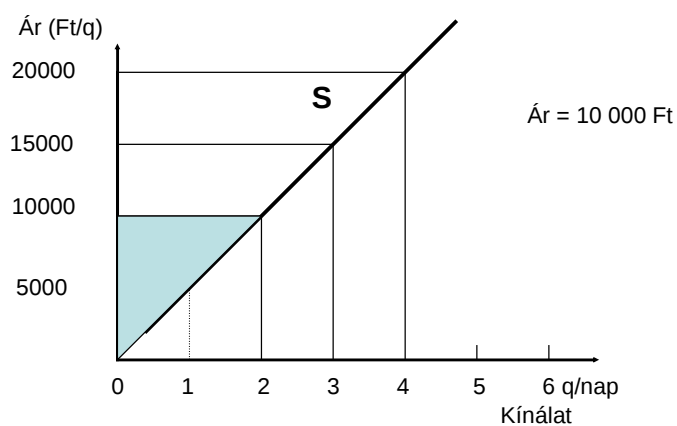
2.7. sz. ábra

Termelői többlet I.

2.8. sz. ábra

Termelői többlet II.

Láthattuk, hogy a kereslet és a kínálat is sok tényezőtől függ. Kérdés azonban, hogy ezeknek a tényezőknek a változására a kereslet, illetve a kínálat miként, azaz milyen intenzitással reagál. E kérdés megválaszolásához a közgazdaságtan a rugalmasság fogalmát vezette be.

Definíció A rugalmasság (elaszticitás): a független változó relatív változásának a függő változóra gyakorolt hatását méri, százalékos formában.

A rugalmasság tehát nem egységnyi, hanem százalékban kifejezett változásokat hasonlít össze, így mértéke nem függ az alkalmazott mértékegységektől. Ezen általános definíció alapján többféle tényező rugalmasságáról beszélhetünk más tényezőkkel való összefüggésükben. A témánk szempontjából legfontosabbak a következők:

- A kereslet rugalmassága: a kereslet mennyiségének az a százalékos változása, amely a keresletet befolyásoló bármely tényező százalékos változásának hatására következik be, miközben a keresletet befolyásoló többi tényező változatlan.
- A kínálat rugalmassága: a kínálat mennyiségének az a százalékos változása, amely a kínálatot befolyásoló bármely tényező százalékos változásának hatására következik be, miközben a kínálatot befolyásoló többi tényező változatlan.
- A kereslet árrugalmassága: az árváltozásnak a kereslet mennyiségére gyakorolt hatását számszerűsíti, százalékos formában.
- A kínálat árrugalmassága: azt fejezi ki, hány százalékkal változik egy termék kínált mennyisége, ha ára egy százalékkal változik.
- A kereslet jövedelemrugalmassága: azt fejezi ki, hány százalékkal változik egy jószág kereslete a fogyasztó jövedelmének egy százalékos változása következtében.
- A kereslet keresztrugalmassága azt fejezi ki, hány százalékkal változik egy jószág kereslete egy másik jószág árának egy százalékos változása következtében.

A kereslet árrugalmasságát befolyásolja:

- A termék helyettesíthetősége: egy termék minél inkább helyettesíthető, annál nagyobb az árrugalmassága.
- A helyettesítő termékek árának közelsége: minél közelebb van a helyettesítő termék ára a termék árához, annál nagyobb a termék keresletének árrugalmassága.
- A rendelkezésre álló reakció idő: általában minél hosszabb a reakcióra rendelkezésre álló idő, annál nagyobb a rugalmasság, mivel a vevő jobban fel tud készülni helyettesítő termék fogyasztására. Például villanyfűtésről átáll gázfűtésre.
- A jószág ára, illetve a jószágra fordított kiadás aránya a fogyasztó jövedelmében: minél nagyobb arányt képvisel a termék a fogyasztó jövedelmén belül, annál nagyobb az árrugalmassága, mivel a fogyasztó nem engedheti meg magának a termék változatlan mennyiségben történő vásárlását.

A kínálat ár rugalmassága nagyban függ az alkalmazkodásra rendelkezésre álló időtől, mivel a termelés mennyiségét csak ritkán lehet egyik napról a másikra lényegesen megváltoztatni. Így rövidebb távon az ár rugalmasság általában viszonylag kicsi. Hosszabb távon azonban az ár rugalmasság nagy is lehet, ha az ár tartós csökkenése esetén hatékonyan lehet korlátozni a termelést, illetve ha az ár tartós növekedése esetén újabb kapacitásokat tudnak termelésbe állítani. Ez utóbbi elsősorban a beruházási költségek nagyságától, a beruházás időtartamától függ. A leírtakból az is következik, hogy a termék jellege jelentős mértékben meghatározza kínálatának ár rugalmasságát. Például a könnyen tárolható termékek ár rugalmassága már rövidtávon is viszonylag magas. Az alkalmazkodás időtávja értelemszerűen függ a termelési ciklus hosszától.

A két tényező közötti kapcsolat lehet rugalmas vagy rugalmatlan. Például a kereslet rugalmas az árra, ha az ár rugalmasság abszolút értékben nagyobb egynél, illetve rugalmatlan, ha kisebb egynél, és egységnyi, ha éppen egy. Az abszolút értéket azért szükséges hangsúlyozni, mivel a rugalmasság lehet pozitív vagy negatív értékű. Ha a két tényező ellentétes irányban változik (például, ha az egyik nő, akkor a másik csökken), akkor a kettőjük közötti rugalmasság negatív értékű. Például a normál javak jövedelem rugalmassága pozitív, az alsóbbrendű javaké negatív. Helyettesítő termékek kereszt-ár rugalmassága pozitív, az egymást kiegészítő termékek kereszt-ár rugalmassága negatív.

Mint láttuk egy termék keresletének vagy kínálatának ár rugalmasságára számos tényező hat, és ugyanezt mondhatjuk el a jövedelem rugalmasságról is. Ebből viszont az is következik, hogy az ár rugalmasság nem állandó. Például az előző héten két kiló szőlőt vettem, de közben 20 százalékkal felment az ára. Az első kiló szőlőt akkor is megveszem, de a másodikat már nem. Következésképpen az első kilónál alacsony, a másodiknál pedig magas a szőlő iránti keresletem ár rugalmassága. Ezért rugalmasságot érdemes egy adott pontban, kis elmozdulást feltételezve és egy adott tartományban is vizsgálni. Például, hogyan változik a szőlő iránti kereslet, ha a szőlő árát egy százalékkal emelem, és hogyan változik, ha 40 százalékkal emelem meg.

Definíció:

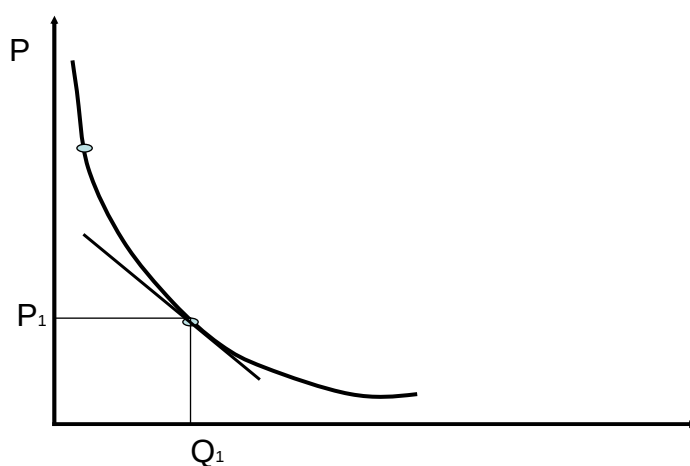
Pontrugalmasság: a rugalmasság egy adott pontban, kis elmozdulást feltételezve.

Ívrugalmasság: rugalmasság a független változó értékének egy adott tartományban.

A rugalmasság két mérési módszerét grafikusan is ábrázolhatjuk. Ezt mutatja be a kereslet ár rugalmasságának példáján a 2.9. számú és a 2.10. számú ábra.

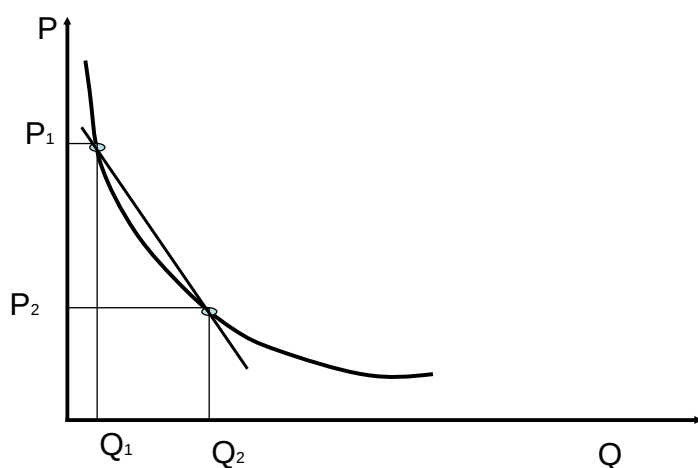
2.9. sz. ábra

A kereslet árrugalmassága:
pontrugalmasság

2.10. sz. ábra

A kereslet árrugalmassága:
ívrugalmasság

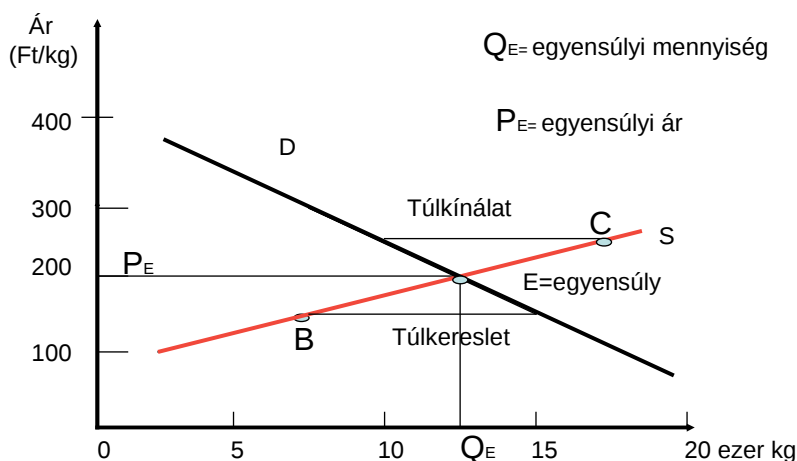
2.1.2. A piaci egyensúly és az ármechanizmus

Egy termék kínálata és az iránta való kereslet a piacon találkozik egymással. A piacnak három állapota lehetséges: túlkínálat, túlkereslet és egyensúly. Ha a kereslet nagyobb, mint a kínálat, akkor túlkeresletről, ha a kínálat nagyobb, mint a kereslet, akkor túlkínálatról beszélünk. De hogyan kerül a kereslet és a kínálat egyensúlyba? A túlkínálat lefelé viszi az árat, az alacsony ár következtében megnő a kereslet és csökken a kínálat. Ez a folyamat annak az árnak a kialakulásáig folytatódik, amely mellett a kereslet és a kínálat egyensúlyba kerül, azaz az ún. egyensúlyi árig. Túlkereslet esetén az ellenkező irányú folyamat játszódik le.

Matematikailag ez úgy magyarázható, hogy a piaci kereslet és kínálat egyaránt az ár függvényében változik, a kereslet az árral ellentétes, a kínálat az árral azonos irányban. Ebből az következik, hogy a keresleti és a kínálati görbe egy ponton metszi egymást. **Lásd a 2.11. számú ábrát**, amelyet Marshall-keresztnek⁴ nevezünk. **Definíció: Egyensúlyi ár (piactisztító ár): az a piaci ár, amely mellett a termékből keresett mennyiség megegyezik a kínált mennyiséggel.**

2.11. sz. ábra

„Marshall-kereszt”

A metszésponton a kereslet és a kínálat egymással megegyezik, azaz egyensúlyba kerül. Ehhez a metszésponthoz tartozik egy ár, amelyet egyensúlyi vagy piactisztító árnak nevezünk.

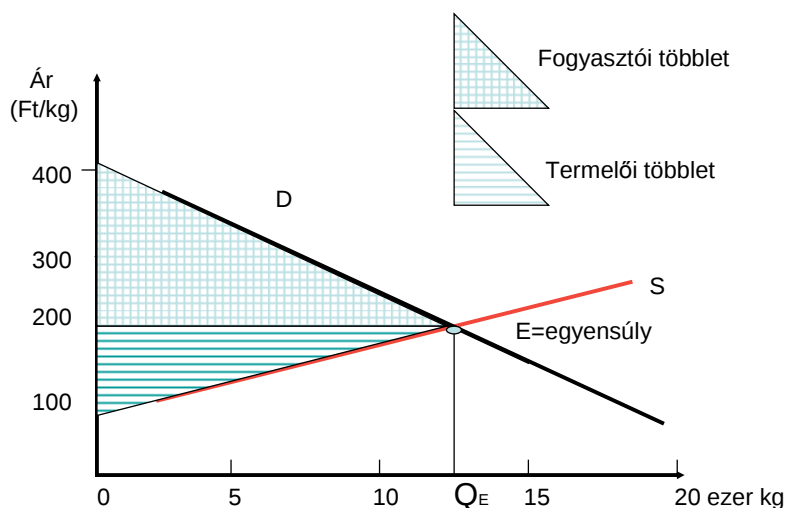
⁴ Marshall, Alfred (1842-1924) angol közgazdász

Azért piactisztító, mert a túlkeresletet, illetve a túlkínálatot eltünteti a piacról. Az egyensúlyi árhoz tartozó keresett, illetve kínált mennyiség a piaci egyensúlyi mennyiség. Látható, hogy a B pontban túlkereslet, a C pontban pedig túlkínálat jellemzi a piacot. Ezek mértékét a keresleti és a kínálati görbe között a B és a C pontokban húzott vonal hossza mutatja meg.

A piactisztító árán létrejövő egyensúly Pareto-hatékony: a fogyasztók és a termelők csak egymás rovására tudnák pozíciójukat javítani. Ezt mutatja be a **2.12. számú ábra**.

2.12. sz. ábra

A piaci egyensúly Pareto-hatékony

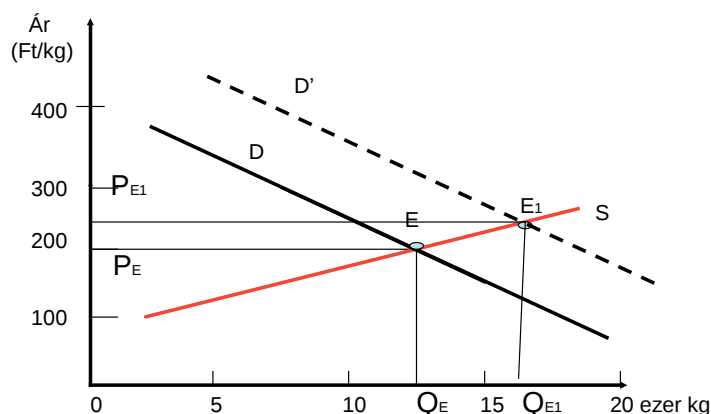
Az ábrán látható, hogy a termelői többlet és a fogyasztói többlet az egyensúlyi ár vonalában éppen találkozik, azaz a sem a termelői többletet, sem a fogyasztói többletet nem lehet már úgy növelni, hogy eközben a fogyasztói többlet, illetve a termelői többlet ne csökkenne. A közgazdaságtan szerint ez egy optimális elosztás. Következésképpen a piaci mechanizmus, azaz a keresletnek és a kínálatnak az egymáshoz való alkalmazkodása az ár változásai révén optimális egyensúlyi helyzet kialakulását eredményezte, anélkül, hogy abba bárki beavatkozott volna. Ezért nevezik a piaci mechanizmust „láthatatlan kéznek”.

Definíció: Piaci mechanizmus az erőforrások és a javak elosztása a termelők, fogyasztók és a termelési tényezők tulajdonosai között, önkéntes csere során kialakuló árak alapján.

Felmerül a kérdés, hogy a piaci mechanizmus akkor is képes-e az egyensúlyt biztosítani, ha a jövedelmek emelkedése következtében megnő a kereslet, vagy a technikai fejlődésnek köszönhetően megemelkedik a kínálat a piacon. Vizsgáljuk meg mindkét esetet egy-egy ábra segítségével! A **2.13. számú ábra** a kereslet növekedésének hatását mutatja be.

2.13. sz. ábra

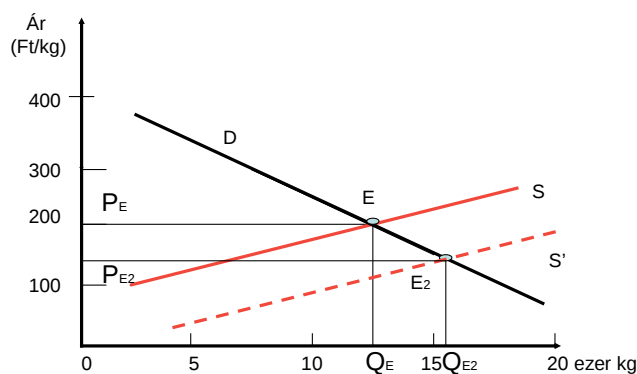
A kereslet növekedésének hatása

A jövedelmek emelkedése a keresleti függvényt módosítja. Ha az adott termék a normál javak közé tartozik, akkor megnő iránta a kereslet, azaz a keresleti függvény jobbra-felfelé tolódik el. Következésképpen egy távolabbi és magasabb ponton metszi a kínálati függvényt, azaz az új egyensúly kialakul, de magasabb ár és nagyobb termelés mellett.

2.14. sz. ábra

A kínálat növekedésének hatása

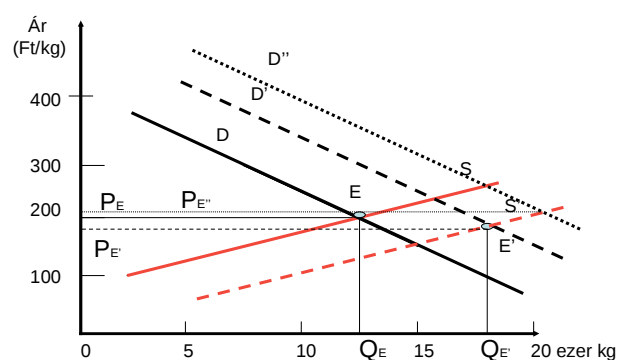

A **2.14. számú ábra** a kínálat növekedésének hatását mutatja be. A technikai fejlődésnek köszönhetően a kínálati görbe jobbra-lefele mozdul el. Következésképpen egy távolabbi és alacsonyabb ponton metszi a keresleti görbét, azaz az új egyensúly kialakul, de alacsonyabb ár és nagyobb termelés mellett.

A **2.15. számú ábra** a kereslet és a kínálat egyidejű növekedését mutatja be. Látható, hogy a két új (szaggatotttal jelölt) görbe is metszi egymást, de egy távolabbi ponton. Következésképpen az új egyensúly kialakul, de lényegesen nagyobb termelés mellett. Ábránkon az egyensúlyi ár ($P_{E'}$) mérséklődött. Ez azonban nem minden esetben van. Ha a kereslet nem a szaggatott, hanem a pontozott vonalnak megfelelően nőtt volna meg, akkor a S' és a D'' vonalak metszéspontjához tartozó új egyensúlyi ár ($P_{E''}$) magasabb lett volna az eredeti (P) egyensúlyi árnál.

2.15. sz. ábra

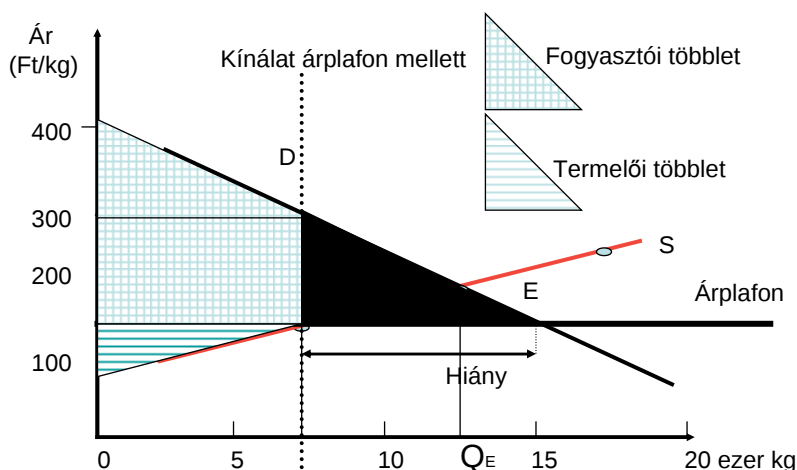
A kereslet és a kínálat növekedésének együttes hatása

A piaci mechanizmus tehát elvben működik, és újabb és újabb Pareto-hatékony eloszlásokat eredményez. Más szempontból azonban a létrejövő eloszlások nem tekinthetők tökéletesnek, hiszen azok a fogyasztók, akiknek a rezervációs ára a kialakult egyensúlyi ár felett volt, nem jutottak hozzá a termékhez. Felmerülhet ezért annak az igénye, hogy az állam, azaz egy „látó kéz” avatkozzon be a piaci folyamatokba, maximálja az árakat egy alacsonyabb szinten, hogy így a kisebb jövedelmű emberek is hozzájuthassanak a termékhez. Vizsgáljuk meg a **2.16. számú ábra** segítségével, hogy mi lenne a következménye egy ilyen beavatkozásnak!

2.16. sz. ábra

Az árplafon hatása a termelők és a fogyasztók helyzetére

Az ábra szerint a 200 forintos egyensúlyi ár helyett egy 130 forintos maximált árat vezetett be a kormányzat a fogyasztók védelme érdekében. Ennek hatásai az ábráról leolvashatóak. Ezek szerint:

- A fogyasztói többlet függőleges irányban valóban megnövekedett, mivel most már a 130 forint és a 200 forint közötti rezervációs árral rendelkező fogyasztók egy része is fogyasztói többletbe jutott.
- A termelői többlet csökkent, mivel a 130 forint és a 200 forint közötti rezervációs árral rendelkező termelők elvesztették termelői többletüket.
- A kínálat csökkent, mivel csak azok a termelők vitték piacra a terméküket, akik 130 forintos vagy az alatti határköltséggel elő tudták azt állítani, a korábbi 200 forinttal szemben.
- A kereslet növekedett, mivel a 130 forint és a 200 forint közötti rezervációs árral rendelkezők is keresletet támasztottak a termék iránt.
- A piacon hiány alakult ki, a hiány következtében a remélt fogyasztói többlet egy része elveszett (a fekete háromszög mutatja az ábrán), mivel sok fogyasztó nem jutott hozzá az általa keresett termékhez.

Az árplafon bevezetésének hatását tehát a következőképpen lehet összegezni:

- csökkent a termelés,
- a fogyasztók egy része jól járt, más része azonban nem jutott hozzá a termékhez,
- a piacon tartós egyensúlyhiány alakult ki.

A leírt hatások nemcsak az egyszerűsített modellből következnek, hanem a történelem számos példát szolgáltatott arra, hogy a jó szándékú, de szakmailag hibás állami cselekmények több kárral jártak, mint haszonnal. A közgazdaságtan ezért óva int a piaci mechanizmusba való beavatkozástól.

2.2. Tökéletes és tökéletlen versenypiacok, piaci kudarcok

A piaci mechanizmus optimális egyensúlyt teremtő ereje és a kormányzati beavatkozások kimutatható kudarcai az ún. klasszikus közgazdaságtan híveit arra készítetik, hogy a piaci mechanizmust a gazdaságszervezés leghatékonyabb, sőt az egyedül hatékony módjának tüntessék fel. A piaci mechanizmus valóban sok elosztási problémát tud önállóan megoldani, az így létrejövő megoldások azonban a valós életben korántsem tökéletesek. Fogyatékoságaik egyrészt arra vezethetők vissza, hogy a konkrét esetekben maga a piaci mechanizmus sem működik tökéletesen, azaz a kereslet és kínálat nem tud az árak szabad mozgásán keresztül egymáshoz alkalmazkodni. Az árak szabad mozgása ugyanis csak tökéletes verseny esetén valósul meg. A valóságban azonban tökéletes versenypiacok nem léteznek. Ezért meg kell ismerkednünk a tökéletlen versenypiacokkal is, és azoknak az optimális eloszlást torzító hatásaival. Másrészt vannak olyan körülmények is, amelyek magát a piaci értékítéletet, azaz a piac által mért költségek és hasznok helyénvalóságát kérdőjelezzik meg, és így eleve kizárják a piaci mechanizmus hatékony működését. Ilyenkor beszélünk piaci kudarcokról.

2.2.1. A piac szerkezete

A piaci szerkezetet sok tényező befolyásolja:

- a vállalatok száma,
- a termelés technológiai és költségfeltételei,
- a piaci keresleti viszonyok,
- a piaci be- és kilépés valószínűsége,
- a piaci verseny erőssége.

Ezek alapján a piaci szerkezetnek négy fő típusát különböztetjük meg:

- tökéletes verseny,
- tiszta monopólium,
- oligopólium,
- monopolisztikus verseny.

Nézzük meg ezek legfőbb jellemzőit!

Tökéletes versenyről akkor beszélhetünk, ha a piacon

- sok kis eladó és sok kis vevő van, akik
- tökéletesen informáltak,
- nincsenek be- és kilépési korlátok,
- a termékek homogének.

A tiszta monopólium esete akkor áll fenn, ha egyetlen termelő van a piacon. Ha egyetlen vevő van csak a piacon, akkor azt monoposzóniának nevezzük. Bilaterális monoposzóniáról pedig akkor beszélünk, ha egyetlen eladó és egyetlen vevő van csak a piacon.

Oligopólium jellemzi a piacot, ha néhány, jelentős piaci részesedéssel rendelkező termelő van a piacon.

Monopolisztikus verseny esetén viszonylag sok eladó és vevő van a piacon, de a termékek nem homogének, hanem differenciáltak.

Definíció: differenciált termékek alatt a hasonló funkciójú, de szándékosan megkülönböztető jegyekkel, tulajdonságokkal ellátott termékek értjük.

Differenciált termékek például a különböző márkatermékek. Ezek esetében csak egy (vagy még néhány) termelő jogosult a terméket előállítani, következésképpen az adott termék tekintetében monopolhelyzetet élvez. Ezekben az esetekben azonban a verseny még sincs teljesen kikapcsolva, mivel egy adott márkaterméknek versenyeznie kell a hasonló funkciójú, más márkatermékekkel. Ugyanakkor itt a verseny fő eszköze általában nem az árak csökkentése, hanem a minőség javítása, a fogyasztói igények minél jobb kielégítése.

2.2.2. A piaci hatalom mérése

A piac szerkezete tehát nagymértékben függ attól, hogy az egyes piaci szereplők a többi versenytárhoz képest mennyire uralják a piacot. A piaci hatalom egyik jelzőszáma a piaci részesedés, ami azt fejezi ki, hogy az adott vállalat az összpiaci értékesítés hány százalékával rendelkezik. Képletben: $R_i = (s_i/S) \times 100$, ahol

R_i = az i-dik vállalat piaci részesedése százalékban

s_i = az i-dik vállalat értékesítésének mennyisége (értéke)

S = az összpiaci értékesítés mennyisége (értéke)

A piaci részesedések alapján kiszámíthatjuk a koncentrációs rátát, ami megmutatja, hogy a vizsgált vállalatok együttesen az iparági termelés (értékesítés) hány százalékát állítják elő, illetve viszik piacra. Képletben: K_m = az 1-től m-ig a vállalat piaci részesedésének összege, ahol m kevesebb, mint az iparág összes vállalatának a száma.

Ilyen módon tehát kiszámíthatjuk, hogy a piac öt, tíz vagy 15 legnagyobb vállalata a piac hány százalékát birtokolja. Ugyanakkor ez a mutató nem mond semmi a piac többi részének a koncentráltóságáról. Ezzel szemben az ún. Herfindahl index (H) a teljes piac koncentráltóságát

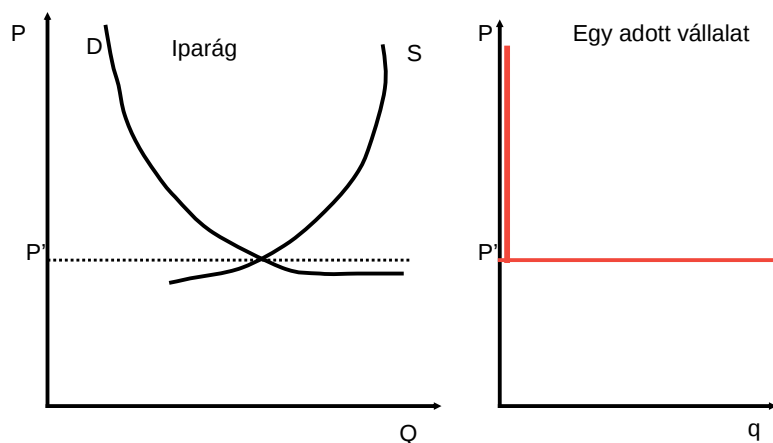
képes jellemezni. A Herfindahl indexet úgy számítjuk ki, hogy meghatározzuk az iparági összes vállalat százalékban mért piaci részesedésének a négyzeteit, majd ezeket összeadjuk. Az index értéke nulla és 10 000 közé esik. Ha teljes koncentráció, azaz csak egy vállalat van az adott iparágban (piacon), akkor az index értéke 100 a négyzeten, azaz 10 000. Ezzel szemben nullához közelít az index értéke, ha az egyes szereplők piaci részesedése egészen kicsi.

2.2.3. A tökéletes piaci verseny jellemzői

A tökéletesen versenyhez az kell, hogy sok kis eladó és sok kis vevő legyen a piacon. Ekkor ugyanis egyikük sem tudja a piacon kialakuló árat érdemben befolyásolni. Erre mondja a közgazdaságtan, hogy a piaci szereplők árelfogadóak. Ebben az esetben a versenyző vállalat bevétele nulla, ha az általa kért ár a piaci árnál magasabb, mivel ilyen áron nincs kereslet a terméke iránt. Ezzel szemben a termeléséhez képest korlátlan a kereslet a terméke iránt, ha a piaci áron ad el. Következésképpen a piaci ár alatt nem érdeke eladni. Ezeket az összefüggéseket szemlélteti az **2.17. számú ábra**. Az ábra első grafikonján az iparági keresleti és kínálati függvényt látjuk. Ezek – a valósághoz közelebb állóan – már nem egyenesek, hanem görbék, azonban továbbra is negatív, illetve pozitív meredekségűek, azaz metszik egymást. A metszéspontjukhoz tartozó ár lesz az egyensúlyi ár, amelyet az általunk vizsgált vállalatnak el kell fogadnia. Ezen az áron azonban teljes termelését értékesíteni tudja, amit a vízszintes vonal fejez ki. Egyensúlyi árnál magasabb ár alkalmazása esetén viszont nem lenne kereslet a terméke iránt, amit a nulla termeléshez tartozó függőleges vonal fejez ki.

2.17. sz. ábra.

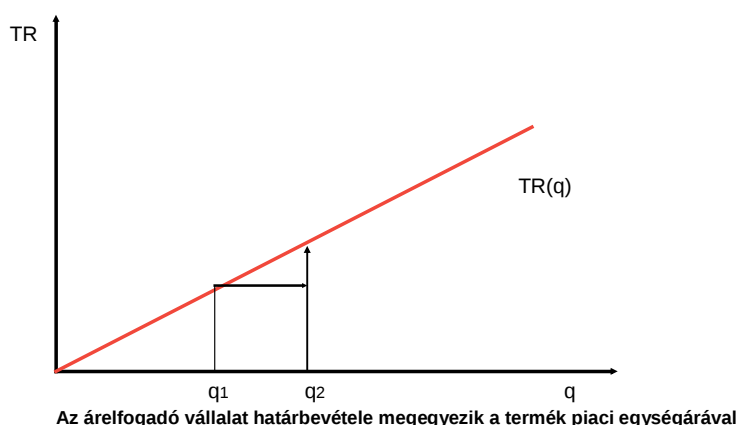
Keresleti függvények a tökéletes verseny piacán

Hogyan alakul vállalatnak a bevétele. Ezt az **2.18. számú ábra** mutatja meg. A bevétel az ár és az eladott mennyiség szorzata, de mivel az ár állandó a bevételt kifejező függvény is egy egyenes lesz, amelynek a meredeksége megegyezik az árral. Következésképpen a vállalat határbevétele az egyensúlyi árral egyezik meg.

2.18. sz. ábra

A tökéletesen versenyző vállalat teljes bevételi függvénye

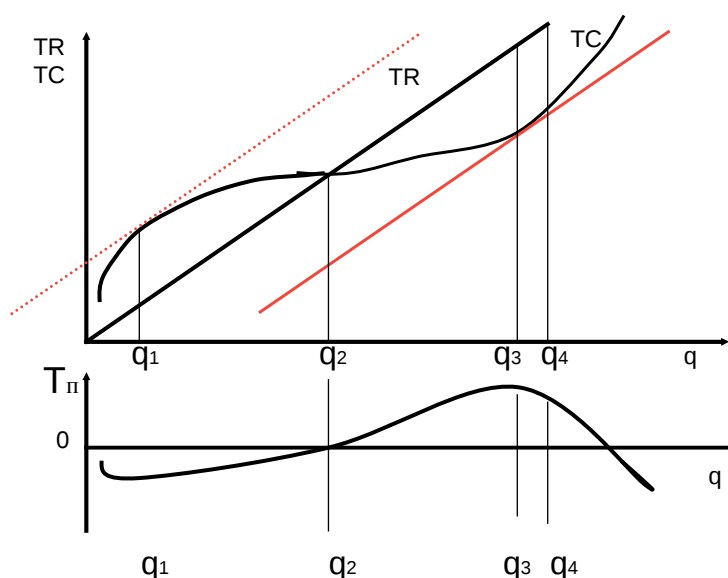

A **2.19. számú ábrán** a teljes bevétel függvény (TR) mellett feltüntettük a teljes költség függvényt (TC). A TC alakja azt a közgazdasági összefüggést fejezi ki, hogy kis volumenű termelés esetén a magas fix költségek miatt az önköltség még magas, magasabb, mint az ár. A termelés növekedésével párhuzamosan azonban az egy termékre jutó fix költségek csökkennek, a termelés nyereségessé válik. Ezt követően azonban érvényesülni kezd a csökkenő hozadék elvé⁵, azaz a termelést csak növekvő önköltség mellett lehet folytatni. Így előbb utóbb a termelés megint veszteségessé válik. Ilyen feltételek mellett a vállalatnak meddig érdemes növelnie a termelését? A választ tudjuk: egy vállalat azon a ponton ér el maximális profitot, ahol a határköltsége megegyezik határbevételével. A határbevétel – mint azt a 2.17. számú ábra kapcsán tisztáztuk – megegyezik az árral, és egyúttal a TR függvény meredekségével. A határköltség pedig nem más, mint a költségfüggvény első deriváltja. Ezt pedig grafikusan a költségfüggvény egyes pontjaihoz húzott érintő meredeksége mutatja meg. A határköltség tehát ott lesz azonos a határbevétellel, ahol a TR függvénnyel párhuzamos (vele azonos meredekségű) egyenesek érintik a költségfüggvényt.

⁵ Lásd az 1.3. alfejezetben

2.19. sz. ábra

A tökéletesen versenyző vállalat kínálatát meghatározó függvények

A 2.19. sz. ábrán két ilyen pontot találhatunk. A q_1 és a q_3 pontoknál. Látható (matematikai-
lag is bizonyítható), hogy q_1 még javul a vállalat nyereségessége, azaz a q_4 pont az, amelytől
kezdve a vállalat nyeresége már csökken. Maximális nyereségét tehát a q_3 pontban éri el, azaz
eddig érdemes a termelését növelni.

A 2.19. ábra alsó grafikonja a teljes nyereség alakulását szemlélteti, összhangban azzal, ami a
fix árból és költségek alakulásából következik.

2.2.4. A tiszta monopólium fő jellemzői, gazdasági hatásai

Egyetlen termelő van a piacon, következésképpen dönthet a kibocsátás nagyságáról és áráról
is. Ármeghatározó a piacon. Bevételi függvénye akkor így adható meg:

$$TR(p,q) \text{ általában } p = a - b \times Q$$

Ezen esetben a monopólium bevétele a **2.4. számú táblázatban** foglaltak szerint alakul.

Monopólium esetén minden termelési (eladási) mennyiség mellett nagyobb a piaci ár, mint a
vállalat határbevétele. Nézzük meg ennek matematikai levezetését.

Keresleti függvény: $P = a - b \times Q$

Teljes bevétel: $TR = p \times Q$

$$TR = (a - b \times Q) \times Q = a \times Q - b \times Q^2$$

$$MR = dTR/dQ = a - 2b \times Q$$

2.4. sz. táblázat

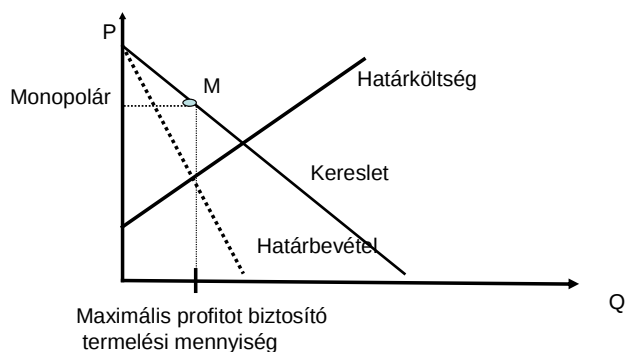
A monopólium teljes bevétele és határbevétele

Piaci ár	Termelés mennyisége	Teljes bevétel (TR=p×Q)	Határbevétel MR=dTR/dQ
18000	1	18000	-
16000	2	32000	14000
14000	3	42000	10000
12000	4	48000	6000
10000	5	50000	2000
8000	6	48000	-2000
6000	7	42000	-6000
4000	8	32000	-10000
2000	9	18000	-14000

Az utolsó képletből látható, hogy a határbevételei függvény kétszer olyan meredek, mint a keresleti függvény. Ilyen körülmények között mikor lesz a monopólium nyeresége maximális? Ezt mutatja meg a **2.20. számú ábra**.

2.20. sz. ábra

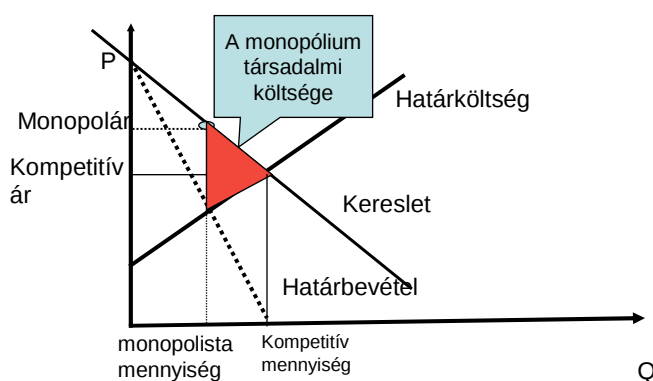
A monopólium profitmaximáló döntése

Az ábráról leolvasható, hogy a monopólium maximális profitját kisebb termelési mennyiség mellett éri el, mint a tökéletes verseny lenne a piacon. Ez a társadalom számára költséget jelent, amelyet a 2.21. számú ábra mutat be.

2.21. sz. ábra

A monopólium társadalmi költsége (holtteher-veszteség)

Az eddig bemutatott összefüggések alapján a 2.5. számú táblázatban összefoglaltuk a főbb piaci formák jellemzőit!

2.5. sz. táblázat

A piaci formák fő jellemzői

Piaci forma	Termelők száma	Termék jellege
Tökéletes verseny	Sok	Homogén
Monopolisztikus verseny	Sok	Differenciált
Oligopólium	Néhány	Homogén vagy differenciált
Monopólium	Egyetlen	Homogén

A piaci formák hatása tehát a következőképpen foglalható össze:

- A tökéletes verseny Pareto-optimális elosztás eredményez.
- Monopolisztikus versenyben a sikeres versenyzők átmenetileg monopolisztikus profithoz juthatnak, de ez a választék ára, amit a fogyasztók hajlandók megfizetni.
- Monopólium, illetve oligopólium esetén a termelők magasabb árat tudnak érvényesíteni a fogyasztók ellenében.

2.2.5. Piaci kudarcok

Az eddigiekben a próbáltuk bemutatni, hogy a szabad piaci verseny a gazdasági koordinációnak egy hatékony mechanizmusa. Adott feltételezések között bizonyítottuk, hogy a piaci egyensúly létrejön, azaz kialakul egy olyan piactisztító ár, amely mellett a termelők összességében annyit visznek a piacra, amennyit a fogyasztók hajlandók megvásárolni. Rámutattunk, hogy az egyensúlyi ár a határköltséget (MC) és a határhasznot (MU) egyaránt tükrözi, aminek következtében a kialakult egyensúly egyúttal Pareto-hatékony is. Képletben: $p = MC = MU$

Ezeknek a fontos összefüggéseknek az alapján sok közgazdász látja úgy, hogy a gazdasági tevékenységek minden területén a piaci mechanizmusnak kellene elsőbbséget adni a bürokratikus koordinációval szemben. Az így gondolkodók azonban megfélelkeznek arról, hogy a piaci mechanizmus hatékonyságát csak nagyon szigorú feltételek mellett, tökéletes versenyt feltételezve lehetett bizonyítani.

A piaci mechanizmus mindenhatósága mellett érvelők azt sem veszik figyelembe, hogy a piaci modell az egyéni hasznukat maximalizáló fogyasztókat és a profitjukat maximalizáló termelőket feltételezett. Számos esetben azonban ezek mellett vagy helyett több más motívum is hajtja a fogyasztókat és a termelőket.

A piac működésének gyakorlati torzulásait (pl. jövedelmi egyenlőtlenségek, túltermelési válságok, infláció) látva a társadalom egyes köreiből piacellenes hangulat alakult ki, ami olykor a piacot favorizáló közgazdaságtan hasznának megkérdőjelezéséhez vezet. Ez azonban igazságtalan, hiszen maga a közgazdaságtan is bizonyította a maga eszközeivel, hogy a piaci mechanizmus a társadalom számára nem eredményezi a javak optimális elosztását. Ismerkedjünk meg a közgazdaságtan okfejtésével!

A közgazdaságtan nyelvén a piaci egyensúly társadalmi szinten akkor optimális, ha a piaci mechanizmus eredményeként a társadalmi határhaszon megegyezik meg a társadalmi határköltséggel. Ha ezt a helyzetet a piaci mechanizmus nem tudja létrehozni, akkor piaci kudarcról beszélünk. A piaci kudarcnak több okát is felderítették már a közgazdászok. A leggyakrabban említett okok a következők:

- a piaci versenyt torzító monopólium
- külső gazdasági hatások (externáliák)
- közjavak

- a piaci szereplők nem tökéletes (aszimmetrikus) informáltsága.

Az első okról az előző alfejezetben már írtunk. Vizsgáljuk meg részletesebben a másik három ok közgazdasági hátterét!

Mi az a külső gazdasági hatás, idegen szóval externália?

Definíció: Az externália egy piaci szereplő tevékenységéből származó, általa figyelembe nem vett költség, vagy haszon olyan szereplőknél, akik ezt nem vállalták, vagy nem fizettek érte.

Ha a külső gazdasági hatás költség, akkor negatív externáliáról beszélünk. Pozitívnak nevezzük az externáliát akkor, ha a külső gazdasági hatás haszon. A negatív externália klasszikus példája a környezetszennyezés. Sokáig a vállalatok komolyabb szankciók nélkül ontották a káros anyagokat a vízbe, levegőbe. Ennek költségeit pedig a környezetükben élők, az állami egészségügy, lényegében a társadalom egésze fizette meg. Pozitív externáliát okoz a mezőgazdasági földek művelése, mivel a rendezett táj előnyeit az egész társadalom élvezheti.

Ha egy területen externáliák vannak, akkor a piaci mechanizmus működése nem biztosítja (társadalmi szinten) az erőforrások Pareto-hatékony elosztását: túl sok erőforrást juttat arra a területre, ahol negatív, és túl keveset oda, ahol pozitív externália érvényesül.

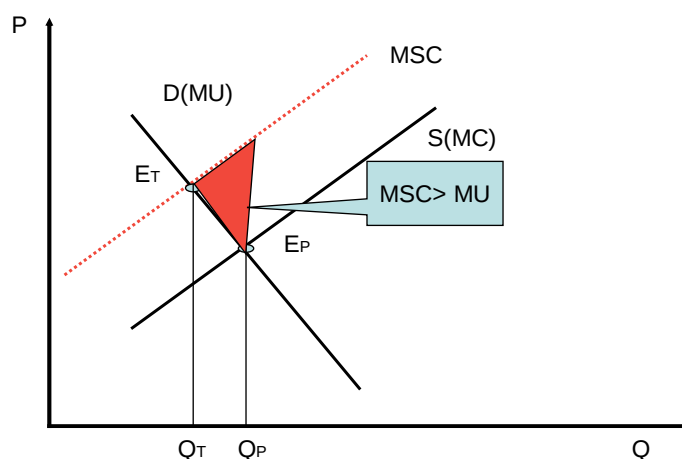
A példákból is látszik, hogy az externáliák jelentősebb része a termeléshez kapcsolódik. Ilyen esetekben termelői externáliákról beszélünk. Léteznek azonban a fogyasztói externáliák is, ezek a fogyasztáshoz kapcsolódnak. Erre klasszikus példa a dohányzás, amely passzív dohányzáson keresztül a dohányos környezetében élőket, dolgozókat is megbetegítheti.

A 2.22. számú ábrán azt szemléltetjük, hogy negatív externáliák esetében hogyan tér el a piacon kialakult optimum a társadalmilag kívánatos optimumtól.

Az ábra kiinduló pontja a piaci egyensúly, amikor a keresleti függvény és a kínálati függvény metszi egymást. Ez az E_p pont, azaz a privát hasznosság szerinti egyensúlyi pont. A keresleti függvényt $D(MU)$ -val jelöltük, kifejezve ezzel, hogy ez a kereslet a fogyasztók egyéni határhasznossági preferenciáin alapul. A kínálati függvényt $S(MC)$ -vel jelöltük, kifejezve, hogy a kínálat a termelők egyéni határköltségeinek a függvénye. Ezt követően berajzoltuk a társadalmi költségeket figyelembe vevő kínálati függvényt, amit MSC -vel és szaggatott vonallal jelöltünk. (Itt az SC rövidítés az angol social cost (társadalmi költség) kifejezésre utal.) A negatív externáliából következően a társadalmi költség nagyobb, mint a termelő szintjén mért költség, azaz az MSC függvény a $S(MC)$ függvényhez képest balra-felfelé helyezkedik el. Mindebből az következik, hogy az MSC függvény a $D(MU)$ függvényt az E_p ponthoz képest egy az origóhoz közelebbi és magasabb ponton metszi. Ezt a pontot E_T -vel jelöltük, ahol a T betű a társadalmi hasznosságra utal. Az ábráról leolvasható, hogy a társadalmi költségek figyelembevételével az egyensúlyi árak magasabbnak, az ehhez tartozó termelésnek pedig alacsonyabbnak kellene lennie a piaci mechanizmus által kialakított egyensúlyi árak és egyensúlyi mennyiségnél.

2.22. sz. ábra

Negatív externália (vegyipari termelés)

A leírtak első tanulsága az, hogy a piac nem szabályoz megfelelően, azaz az externáliák piaci kudarchoz vezettek. Mit lehet ilyenkor tenni? Az egyik megoldás a nem piaci eszközök alkalmazása, például a termelés adminisztratív korlátozása, a leginkább szennyező üzemek leállítása. Nyilván erre is szükség lehet. A másik megoldás a piaci mechanizmus korrigálása, amit csúnya kifejezéssel az externáliák internalizálásának neveznek. Ez azt jelenti, hogy egy a termelők által eddig figyelembe nem vett társadalmi költséget (externáliát) beépítenek a termelő költségei közé, azaz internalizálják (belsővé teszik) azt.

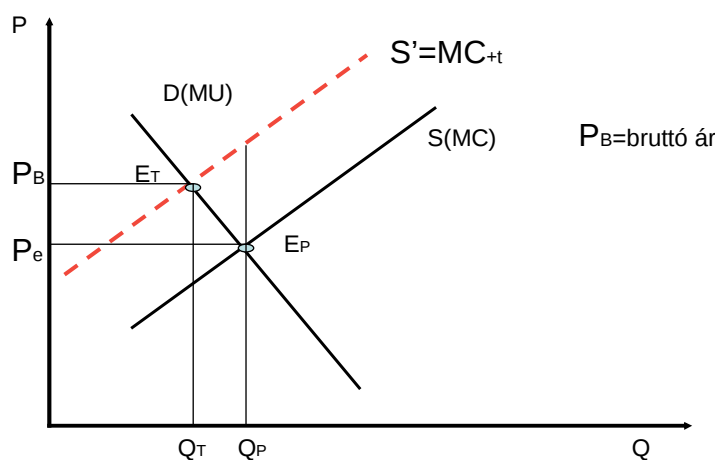
Ennek kézzel fekvő módja a negatív externáliát okozó tevékenységek megadóztatása. Erre a lehetőségre elsőként Piguet⁶ hívta fel a figyelmet. Ezért ezt az adófajtát Piguet-féle adónak nevezik. A 2.23. számú ábrán bemutatjuk a Piguet-féle adó hatásmechanizmusát. Az ábra kísértetiesen hasonlít a 2.22. számú ábrához, de itt a szaggatott vonal már nem egy elméletileg létező, a társadalmi költségek alapján kalkulált kínálati függvényt jelöl, hanem a termelőknek a valóságos kínálati függvényét, mivel költségeiket a adó kivetése megnövelte. Új határköltségük tehát $MC+T$ lett. Értelemszerűen az adó beépült az árba, azaz az adóval megnövelt bruttó ár (P_B) magasabb, mint az eredeti egyensúlyi ár (P_E). Ha az adó mértékét jól határozzák

⁶ Piguet, Arthur Cecil (1877-1959) angol közgazdász. Ő vázolta fel a piaczgazdaságba való állami beavatkozás első elméletét.

meg, akkor a P_B -hez tartozó termelési mennyiség megfelel a társadalmilag optimális mennyiségnek.

2.23. sz. ábra

A Pigou-féle adó hatása

A kormányzati beavatkozásnak ez a módja pozitív externáliák esetében is működik, de ilyenkor nem adóztatni, hanem támogatni kell a társadalom számára extra hasznot eredményező tevékenységet.

Pigue gondolata mára beérett. Az externáliák megadóztatását (például környezetvédelmi termékdíjak formájában) széles körben alkalmazzák, és támogatják a pozitív externáliát eredményező tevékenységeket, például a tömegközlekedést, a természetbarát mezőgazdasági tevékenységeket. Emellett alkalmaznak más piacokon megoldásokat is az externáliák internalizálására. Ilyen például a széndioxid-kvóták rendszere. Az externáliák esetében tehát a piaci kudarc a piaci mechanizmus korrekciójával is orvosolható.

Nehezebb a helyzet, ha a piaci kudarcot az okozza, hogy az előállított termékek szolgáltatások nem magánjóságok, hanem közjavak. Tekintsük ezért át a két jószágtypus közötti legfontosabb különbségeket! A magánjavakra az jellemző, hogy

- a fogyasztók között rivalizálás van a termékért,
- a fogyasztók egy része – azok, akik nem fizetnek érte – kizárható a fogyasztásból.

Ezzel szemben az ún. közjavakért

- nincs rivalizálás, és
- nem zárható ki senki a fogyasztásból.

Természetesen a fenti két jellemző kombinálható is. Így léteznek ún. vegyes javak, amelyek esetében vagy rivalizálás nincs, de kizárás van (például műholdas adás), vagy kizárás nincs, de rivalizálás van (például közpark). Ez utóbbiakat közös erőforrásoknak is szokták nevezni, mivel az erőforrásért van rivalizálás, de nincs kizárás. Ennek a gyakori következménye a zsúfoltság és a túlzott kihasználás. A könnyebb áttekinthetőség kedvéért a **2.6. számú táblázatban** a fenti két szempont szerint csoportosítottuk a különböző jószágokat.

2.6. sz. táblázat

A magánjavak, közjavak, vegyes javak, közös erőforrások jellemzői

		Kizárhatóság	
		van	nincs
Rivalizálás	van	Tiszta magánjavak pl. szőlő	Vegyes javak (közös erőforrások) pl.. túlszúfolható javak
	nincs	Vegyes javak pl. Kábel TV	Közjavak pl. honvédelem

A kizárás lehetőségének híján fennáll az ún. „potyautas magatartás” kialakulásának a veszélye, hiszen az egyén fizetség nélkül is hozzájuthat a közjavak használatához. Potyautas magatartás alatt azt értjük, ha valaki a közjavakat használja, de másokra hagyja az ellentételezést. Ebből viszont az következik, hogy a közjavak árának a fogyasztókra terhelése pusztán piaci mechanizmusok révén nem valósítható meg. Ehhez az állam közreműködésére is szükség van. Például az állam kötelezően előírja az egészségbiztosításhoz vagy a közművek fejlesztéséhez történő hozzájárulást. Ha viszont a piaci mechanizmus az elosztás megszervezésében nem működik, akkor gyakran célszerű, ha a közjavak előállítását is a közösség (például a települési önkormányzat) vagy az állam (a központi kormányzat) szervezi meg. Ez azonban már egy olyan kérdéskör, amellyel nem az általános közgazdaságtan, hanem azok az ágazati gazdaságtanok foglalkoznak, amelyekhez az adott közjószágok tartoznak. Az egészségügyi gazdaságtan keretében részletesen foglalkozunk majd azzal a kérdéssel, hogy mi a piac célszerű szerepe az egészségügyi szolgáltatások nyújtásában.

A piaci mechanizmus hatékonyságának bemutatásakor azt feltételeztük, hogy a piaci szereplők tökéletesen informáltak, azaz ismerik a keresett termék minőségét, a különböző eladók árait, és azokat objektív módon össze tudják hasonlítani. A valóságban azonban ez gyakran nincs így a fogyasztók, sőt olykor az eladók is tökéletlen információk alapján hozzák meg a döntéseiket. A leggyakoribb helyzet az ún. aszimmetrikus információ, amikor az információk megoszlása a piaci szereplők között egyenetlen. Ez megzavarja a piaci versenyt, mivel a jobb

információs helyzetben lévő fél képes megteveszteni a másikat, és nem azt a minőséget, mennyiséget adja neki, amit az igényel. Jó példa erre a különböző pénzügyi, közszolgáltatási szerződéseknek az apró betűs része, amely a vevők többsége számára nem érthető nyelven fogalmazza meg a különböző szolgáltatási korlátozásokat. Az ilyen típusú piaci kudarcot azonban az állam nem a piaci mechanizmus felfüggesztésével, hanem a piac működésének javításával tudja orvosolni. Például előírja a tájékoztatási kötelezettség pontos tartalmát, a kötelező szerződési feltételeket. Példaként említhetjük a banki hitelezésnél kötelezően bevezetett THM, azaz teljes hiteldíj mutatót, amelynek tartalmát jogszabály állapítja meg. E mutató alapján a különböző hitelkonstrukciók a nem szakember ügyfelek számára is összehasonlíthatóvá váltak.

2.2.6. Az állam célszerű szerepe a piac szabályozásában

A piaci mechanizmus előnyeinek és a piaci kudarcok okainak megismerése után már feltehetjük a kérdést: mi az állam célszerű szerepe a piac szabályozásában?

Magánjavak esetén a válasz egyszerű. Az állam legfontosabb törekvése a verseny erősítése, a versenyt torzító feltételek kiküszöbölése legyen (például a kötelező információnyújtás előírásával információs aszimmetria esetén).

A tökéletes piaci verseny mellett egy gazdaság érdekeit jól szolgálhatja a monopolisztikus verseny is. Igaz, hogy ilyenkor monopolisztikus haszon is keletkezik, de az indokolt is lehet például az innovatív termékek, a márka termékek kifejlesztése esetén. Ezért az állam ezt elősegíti szabadalom-, illetve márkavédelem segítségével.

Monopólium, illetve oligopólium esetén indokolt lehet az állami árszabályozás, de ezt nagy körültekintéssel, és reális határok között szabad csak csinálni, ellenkező esetben hiány alakulhat ki, de legalábbis nyomott árak mellett a kínálat nem éri el a társadalmilag kívánatos mértéket.

3. fejezet: A makroökonómia fő kérdései

Szemben az előző fejezetben tárgyalt mikroökonómiával a makroökonómia figyelme nem az egyes termékek piacára, hanem egy ország gazdasága, azaz a nemzetgazdaság összteljesítményére irányul. A klasszikus közgazdaságtan csak érintőlegesen foglalkozott ezzel a kérdéssel, mivel művelőinek az volt a meggyőződése, hogy a gazdasági egyensúlyt a piaci mechanizmus, azaz a láthatatlan kéz biztosítja, következésképpen látható kézzel (például állami szabályozással) nem célszerű beavatkozni a gazdaság működésébe. Az élet azonban megcáfolta a közgazdászoknak a piac mindenhatóságába vetett hitét, és a XIX. század második felétől a kapitalista gazdaságok 5-8 évenként túltermelési válságba kerültek. Ezek közül a legsúlyosabb, az 1929-ben kirobbant és bő három évig tartó nagy világgazdasági válság után már nyilvánvalóvá vált, hogy a piac önmagában csak nagy veszteségek árán tudja szabályozni a gazdaság működését, azaz szükség van tudatos állami beavatkozásra. Ennek elméleti alapjait Keynes⁷ közgazdász rakta le 1936-ban megjelent „A foglalkoztatás, a kamat és a pénz általános elmélete” című könyvében.

Keynes elméletét a 3.3. alfejezetben mutatjuk be. Előbb ugyanis ismertetjük a makroökonómia alapkérdéseit, alapfogalmait (3.1. alfejezet), majd a 3.2. alfejezetben felvázoljuk, mit gondolt a klasszikus közgazdaságtan az árú-, a munka- és a pénzpiac egyensúlyáról. A 3.4. alfejezetben szembeállítjuk a Keynes tanításával, annak gyakorlati alkalmazhatóságával kapcsolatos álláspontokat. Végül a 3.5. alfejezetben a makroökonómia egyik leágazásának, a jóléti közgazdaságtannak néhány kérdésével foglalkozunk, mivel az egészségügy gazdaságtanához (a 4. félév tananyagához) a makroökonómiának ez az ága áll a legközelebb.

3.1. A makroökonómia alapfogalmai

3.1.1. A makroökonómia alapkérdései

A nagy gazdasági világválság kapcsán az a kérdés fogalmazódott meg, hogy az egyes nemzetgazdaságokban miért nincs mindig egyensúly és egyenletes növekedés? Ebből adódtak a további kérdések. Mi határozza meg

- egy ország össztermelését
- gazdasági növekedésének ütemét rövid, illetve hosszú távon,
- a foglalkoztatottság szintjét,
- az inflációt?

Van-e ezeknek optimuma, hogyan érhető el? Mit tehet az állam ennek érdekében? Tulajdonképpen máig is ezek a makroökonómia alapkérdései, miközben a makroökonómia által vizs-

⁷ Keynes, John Maynard (1883-1946) angol közgazdász

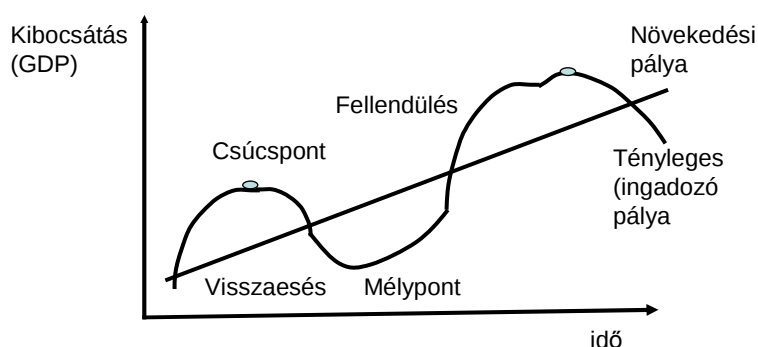
gált kérdések köre kibővült, és a közgazdászok megpróbálták egyre mélyebbre ásni a kérdések megválaszolása érdekében.

A makroökonómia gondolkodás kiinduló pontja az a tapasztalat, hogy a piacgazdaságok növekedése ciklikus, azaz a trend a gazdaság növekedése, de ezt gyorsuló, stagnáló és visszaesést hozó szakaszok tarkítják. Vizsgáljuk meg ezt a jelenséget közelebbről a **3.1. számú ábra** segítségével!

A termelésnek a 3.1. sz. ábrán látható ingadozását, a visszaesés és fellendülés váltakozását gazdasági ingadozásnak (konjunktúra, vagy üzleti ciklusnak) nevezzük. Valójában a ciklus szó használata nem pontos, mivel az rendszeres ismétlődő változást jelent. Ezzel szemben a gazdasági ingadozások szabálytalanok, előre szinte jelezhetetlenek.

3.1. sz. ábra

A gazdaság hosszú távú növekedése és ingadozásai

A gazdaság ingadozásának kísérő jelensége, hogy fellendülés idején általában nő a foglalkoztatás és az infláció. Ezzel szemben visszaeséskor a munkanélküliek száma (drámaian) emelkedik, az infláció üteme pedig mérséklődik. Politikai szempontból ez még súlyosabb, mint önmagában a termelés visszaesése, mivel a munkahelyek megszűnése miatt sok tíz-, százezer ember veszítheti el az egzisztenciáját. Érthető tehát, hogy a kormányok gazdaságpolitikai célul tűzik ki a gazdasági ingadozások mérséklését. Ez a törekvés, amelyet stabilizációs politikának neveznek, a XX. század közepe óta a modern államok egyik fontos funkciójává vált. További fontos célkitűzés volt a gazdasági növekedés ösztönzése, feltételeinek megteremtése.

Az elmúlt évtizedekben kikristályosodtak ennek a gazdaságpolitikának a lehetséges eszközei is. Az állam egyrészt a költségvetési (fiskális) politika eszközeivel, azaz az adók mértékének és összetételének változtatásával, a költségvetési kiadások növelésével vagy csökkentésével képes befolyásolni a nemzetgazdaság működését. Másrészt a monetáris politika kínál olyan eszközöket, elsősorban a pénzmennyiség, a kamat, az árfolyam szabályozása által, amelyek jelentős hatással lehetnek a gazdaság növekedésének lassulására vagy gyorsulására. A tényleges tapasztalatok azonban megmutatták ennek az eszközrendszernek a korlátait is. Kiderült, hogy egyoldalú, rosszul időzített és helytelen mértékű alkalmazásuk inkább mélyíti, semmint enyhíti a gazdasági problémákat. Ezzel is összefügg, hogy a konkrét eszközök megválasztását és hatékonyságának megítélését illetően alapvető véleménykülönbségek vannak a közgazdaságtan különböző iskolái között.

Az 1990-es évektől kezdve árnyaltabbá vált a gazdasági növekedés célkitűzése is. Pusztán a gazdaság mennyiségi növekedése helyett ma már fenntartható fejlődés áll a gazdaságpolitika középpontjában. Nyilvánvalóvá vált ugyanis, hogy a környezetpusztító növekedés Földünk erőforrásainak korlátaiba ütközik. Az Egyesült Nemzetek szervezete (ENSZ) 1983-ban felállítja a Környezet és Fejlődés Világbizottságot. A Bizottság 1987-ben hozta nyilvánosságra Közös jövőnk című jelentését, amely vezetőjéről elnevezve, mint Brundtland-jelentés vált ismertté. A jelentés meggyőzően bizonyította, hogy a környezet és a fejlődés kérdéseit nem lehet egymástól elválasztva kezelni. Ebből a jelentésből származik a fenntarthatóság talán legismertebb meghatározása: „A fenntartható fejlődés olyan fejlődés, amely kielégíti a jelen szükségleteit, anélkül hogy veszélyeztetné a jövő nemzedékek esélyét arra, hogy ők is kielégíthessék szükségleteiket”. Később a fenntartható fejlődés még két dimenzióval a pénzügyi és a társadalmi fenntarthatóság követelményével bővült ki. Eszerint a fenntartható fejlődés egy olyan kiegyensúlyozott gazdasági növekedés, amelynek során a társadalom befogadóbbá válik, a környezet elhasználódása minimális, és nem tesz visszafizethetetlen adóssághatárakat a jövő generációkra.

A különböző elméletek megértéséhez azonban elengedhetetlen, hogy megismerkedjünk néhány, a nemzetgazdasággal kapcsolatos alapfogalommal.

3.1.2. A nemzetgazdaság szektorai, piacai

Nemzetgazdaság alatt egy országnak a gazdaságát értjük. Ezen belül a közgazdaságtan megkülönbözteti a magánszektor és az állami szektort. A magánszektorba a háztartások és a vállalatok tartoznak.

A közgazdaságtan (és több más tudományág is) az együttélő, fogyasztási szempontból összetartozó egyéneket, családtagokat nevezi háztartásnak. Ez lehet egy egyén vagy egy többgenerációs család is, a lényeg, hogy fogyasztásuk jelentős részét közösen szervezik meg, például együtt laknak, ugyanabból a hűtőszekrényből étkeznek. A fogyasztás mellett a háztartások másik két fontos gazdasági funkciója a megtakarítás (jövedelmük egy részét rendszeresen nem költik el), valamint az, hogy termelési tényezőket, elsősorban munkát adnak el a vállalatok és az állam részére.

A vállalat szó a közgazdaságtanban szintén egy gyűjtő kifejezés, beletartozik minden gazdálkodó, aki termel és ehhez termelési tényezőket vásárol. Ebben az értelemben vállalat a kisiparos, a kiskereskedő és a sok ezer alkalmazottat foglalkoztató részvénytársaság⁸ is.

Az állami (kormányzati) szektorba az államháztartás⁹ intézményei, azaz a központi költségvetés, az önkormányzatok és a különböző pénzalapok tartoznak. Az állami szektornak a makroökonómia szempontjából legfontosabb funkciója az, hogy fogyaszt, termelési tényezőket vásárol és újraosztja a nemzetgazdaságban megtermelt jövedelmeket.

A makroökonómia is használja a piac fogalmát. Ezen azonban nem a konkrét termékek tényleges piacát érti, hanem a nemzetgazdaság egészének a cseremechanizmusait. Eltérő viselkedésükre és szereplőikre tekintettel a közgazdaságtan három makrogazdasági piacot különböztet meg: az árupiacot, a munkapiacot és a pénzügyi piacot.

Az árupiac egy gazdaság összes végső felhasználásra kerülő árujának piaca. Két további nagy piacra osztható, a fogyasztási javak és a beruházási javak piacára. A munkapiacra a háztartások munkát adnak el, a vállalatok és az állam munkát vásárol. A pénzügyi piacokon¹⁰ pénz és pénzügyi eszközök (például kötvények, részvények) cserélnek gazdát a befektetők és a beruházók között. Befektetők és beruházók egyaránt lehetnek az állami szektor szereplői, a háztartások és a vállalatok.

Miért van jelentősége a különböző szektorok és piacok megkülönböztetésének. Azért mert a magánszektor és az állami szektor szereplőinek a magatartása a makroökonómia szempontjából alapvetően különbözik. A vállalatok és a háztartások gazdasági hasznaik maximalizálására törekszenek, az állam pedig nincs közvetlen haszonszerzési célja, ő egyfajta kiegyenlítő szerepet tölt be a gazdaságban. A három makrogazdasági piac megkülönböztetése – működésük eltérő szabályai mellett – azért fontos, mert kiegyensúlyozott gazdasági fejlődésről csak akkor beszélhetünk, ha mindhárom piacon egyensúlyhoz közeli állapot alakul ki. Például hiába van egyensúly az árupiacon, ha közben az országban jelentős a munkanélküliség, akkor a gazdaságpolitika nem érte el az egyik fő célját, a teljes foglalkoztatást.

3.1.3. A nemzetgazdasági teljesítmény és az infláció mérése

Láttuk, hogy a makroökonómia elsősorban a kiegyensúlyozott gazdasági növekedéshez kíván hozzájárulni. A gazdasági növekedés nem más, mint a nemzetgazdasági teljesítmény változása a különböző évek között. Ezért alapvető kérdés, hogy miként mérjük a nemzetgazdasági teljesítményt. Ennek a leginkább elfogadott mérőszáma a GDP, amely az angol Gross Domestic Product, magyarul bruttó hazai termék kifejezés mozaikszava.

⁸ A vállalkozásokról részletesen a 4. fejezetben írunk.

⁹ Az államháztartásról részletesen a 7. fejezetben lesz szó. Meg kell jegyeznünk, hogy a makroökonómia szóhasználat nem mindig teljesen azonos a fogalomnak a magyar statisztikai rendszer általi meghatározásával.

¹⁰ A pénzügyi piacok rendszerét részletesen a 6. fejezetben ismertetjük.

Definíció: A bruttó hazai termék (GDP) = egy országban egy bizonyos időszak (általában egy év) alatt megtermelt, végső felhasználásra kerülő termék és szolgáltatás összes értéke.

A definícióból következik, hogy a GDP kiszámítható: a termelés és a felhasználás oldaláról egyaránt. Ha a termelés oldaláról közelítjük, akkor össze kell adnunk az egyes termelők által az adott időszakban létrehozott ún. hozzáadott értékeket. Ez utóbbit úgy számítjuk ki, hogy a termelő által megtermelt termékek értékéből kivonjuk az ún. közbenső fogyasztást, azaz a termeléshez szükséges javak (anyagok, energia, szállítási költségek stb.) értékét.

A felhasználási oldalról közelítve első lépésben meg kell határoznunk az adott időszakban végső felhasználásra került termékek és szolgáltatások összes értékét. Ennek érdekében össze kell adnunk a háztartások, a vállalatok és az állam fogyasztását, beruházását és készletfelhalmozását. Ezek egy része azonban nem hazai termelésből, hanem importból származik, azaz nem a hazai gazdaság teljesítménye. Ezzel tehát csökkenteni kell a felhasználást. Ugyanakkor a hazai termelés egy része exportra került, következésképpen nem jelenik meg a hazai felhasználásban. Az export összegével tehát növelnünk kell a hazai felhasználást. Az export és az import különbségét nettó exportnak nevezzük. A GDP-t tehát úgy is kiszámíthatjuk, hogy a hazai felhasználást korrigáljuk a nettó exporttal.

A GDP kiszámításának harmadik módja jövedelmi oldalról történik. E megközelítés mód megértéséhez azt kell látnunk, hogy a termelés, majd a termékek értékesítése során mindig jövedelmek keletkeznek. A vállalat kifizeti a dolgozóknak a béreket, a bérek után befizeti az államnak a közterheket. Ezek a munkajövedelmek. A termelés eredményeként – jó esetben – nyereség, ún. bruttó működési eredmény keletkezik, amit tulajdonosi jövedelemnek tekintünk, mivel azt – az adók levonása és a tartalékképzés után – fel kell osztani a tulajdonosok között. Az egyéni vállalkozók jövedelmében keveredik a munka- és a tőkejövedelem, ezért azt egyes jövedelemnek hívjuk. Következésképpen minden egyes megtermelt és felhasznált termék mögött jövedelmek keletkezése is áll, azaz ezeket összeadva is eljutunk a GDP értékéhez.

A GDP azonban a nemzetgazdasági teljesítménynek csak az egyik lehetséges mérőszáma. Hiába ez a legelterjedtebb mérőszám minden betűje mögött viták húzódnak meg. Kezdjük a D betűvel. A D betűvel rövidített domestic (hazai) jelző arra utal, hogy a GDP mérésénél az adott ország területén előállított termékeket vesszük számba. Érvek szólnak azonban amellett, hogy egy ország teljesítményét jobban jellemzi az, hogy a vállalatai és a munkavállalói mennyi jövedelmet szereztek a vizsgált időszakban. A legerősebb érv az, hogy egy ország csak azt a jövedelmet tudja felhasználni, amit saját vállalkozásai és állampolgárai szereztek és itthon akarnak felhasználni, azaz hazautaltak. Ebből adódóan a nemzetgazdasági teljesítmény mérésére alkalmazzák a GNP-t is. Ez az angol Gross National Product (magyarul bruttó nemzeti termék) kifejezés mozaikszava. A GNP esetében a számbavétel kritériuma a nemzeti hovatartozás, azaz a GNP tartalmazza a nemzeti vállalatok külföldi termeléséből származó tulajdonosi jövedelmet és az adott nemzet munkavállalói külföldi munkavégzése után hazautalt jövedelmeit, de nem tartalmazza ennek a fordítottját. E mutató azonban sokkal nehezebben szá-

mítható és még bizonytalanabban tervezhető, mint a GDP. Ezért azt csak a nemzetgazdasági teljesítmény elemzésének kiegészítő mérőszámként szokták alkalmazni.

Vitára ad okot a GDP első betűjével rövidített gross (bruttó) jelző is. Ez ugyanis arra utal, hogy a mérőszám az adott év teljesítményeként tünteti fel az állóeszközök elhasználódását, azaz az amortizációt is, miközben az egy korábbi teljesítménynek (beruházásnak) az adott évi realizálása csak. Ezért közgazdasági elemzésekben alkalmazzák a nettó hazai termék (NDP) és nettó nemzeti termék (NNP) mérőszámokat is. Ezeket úgy lehet kiszámolni, hogy a bruttó értékekből kivonják az állótőke elhasználódásának értékét, azaz

$$\text{NDP} = \text{GDP} - \text{állótőke elhasználódás}$$

$$\text{NNP} = \text{GNP} - \text{állótőke amortizációja}.$$

Jelenleg a legnagyobb viták a P betű körül folynak, azaz azt kérdőjelezzik meg, hogy a GDP jól mutatja egy nemzetgazdaság valós teljesítményét. Kétségtelen, hogy a GDP egy ország gazdasági jólétének számos elemét nem képes tükrözni. Nem veszi figyelembe, hogy

- a termékeket mennyi munkaidővel termelték meg, azaz a dolgozóknak mennyi szabadidejük maradt;
- a megtermelt javakhoz viszonylag egyenlően lehet-e hozzájutni, vagy kevesek dúskálnak a javakban, tömegek pedig nélkülöznek;
- a háztartásokban is végeznek termelést és szolgáltatásokat. Ennek következtében, ha valaki otthon főz, az nem növeli a GDP, szemben azzal, ha étteremben vacsorázik;
- a termelés során környezeti és egyéb károk is keletkeznek, amelyek éppen csökkentik, és nem növelik az állampolgárok jólétét;
- a GDP előállításának társadalmi költségei is vannak (például ingázás a munkahelyre), amelyek mérséklék a termelés hasznait;
- társadalmilag káros termékek (pl. fegyverek) előállítására is sor kerül.

A fenti okoknál fogva nagyon komoly kutatómunkák folynak egy olyan mérőszám kidolgozására, amely a GDP-nél pontosabban képes egy nemzetgazdaság teljesítményét kifejezni. Számos mutatót már eddig is kidolgoztak. Azok színesítik, bizonyos szempontból árnyaltabbá teszik a nemzetgazdasági teljesítmény mérését, de a GDP-t még nem képesek helyettesíteni.

A nemzetgazdaság éves teljesítményét a GDP-t a tárgyévre és a bázisévre is ki kell számítani ahhoz, hogy a két év közötti gazdasági növekedés mértékét megkaphassuk. A GDP-t mindkét évben elsődlegesen az adott évre érvényes árakon, azaz ún. folyóárakon lehet kiszámítani. Az így kapott értékeket nevezzük tárgyévi és bázisévi nominál GDP-nek. Ezek összehasonlítása azonban a nemzetgazdaság tényleges teljesítményének változása mellett az árak változását is tükrözni. Ez utóbbi hatástól meg kell tisztítani a tárgyévi GDP-t. Ez úgy lehetséges, ha a tárgyévi GDP-t változatlan, azaz bázisévi árakon állapítjuk meg. Természetesen minden termelő minden termékét nem lehet bázisévi áron újra kiszámítani, hanem egy szűkebb termékkör árváltozásai alapján kiszámított, ún. GDP-deflátorral osztják el a nominális

GDP, és az így kapott értéket nevezik reál GDP-nek. Ha a reál GDP-t osztjuk a bázisévi GDP-vel, akkor már tényleg a gazdasági teljesítmény növekedését mérjük. Az így kapott számot százalékos formában szokták kifejezni, és ezt nevezik a gazdasági növekedés ütemének. Képletben: gazdasági növekedés üteme = $(\text{tárgyévi GDP} / \text{GDP-deflátor} / \text{bázisévi GDP} - 1) \times 100$

A GDP-deflátor tehát egy árindex, amely azonban sok olyan termék árváltozását is tükrözi, amelyek nem kerülnek a forgalomba. Az inflációt ezért nem a GDP-deflátorral, hanem az ún. fogyasztói árindexszel mérjük, amely a fogyasztói áraknak a bázis és a tárgyidőszak közötti átlagos változását mutatja meg. Azt fejezi ki, hogy egységnyi pénzért ennyivel kevesebb árut lehet vásárolni. Ezért az inflációt a pénzromlás ütemeként is szokták értelmezni.

Szokás még egy másik árindexet is számolni, az ún. termelői árindexet, amely a fogyasztási és termelési javak termelői árának alakulását mutatja. Termelői ár alatt a termékeknek a fogyasztási adóktól (pl. általános forgalmi adó, jövedéki adó) és támogatásoktól (pl. fogyasztói árkiegészítés) megtisztított árát értjük. Így a termelői árindex lényegében azt mutatja meg, hogy a vizsgált időszakban a termelés költségeinek növekedése és a vásárlókra való áthárítása következtében átlagosan mennyivel növekedtek az árak. Az árindexeket is százalékos formában szokták használni.

3.1.4. A foglalkoztatási helyzetet jellemző mutató számok

A gazdasági stabilitás mellett a teljes foglalkoztatás a másik olyan célkitűzés, amely a makroökonómiai elemzések középpontjában van. Hétköznapi értelemben akkor beszélünk teljes foglalkoztatásról, ha nincs munkanélküliség. Valami hasonlót mond a közgazdaságtan is, de egy másik oldalról közelíti meg a problémát. Az ő értelmezésében akkor van teljes foglalkoztatás, ha a munkaerő-állomány teljesen ki van használva. Ennek megállapítására ún. munkaerő-mérleget alkalmaznak (lásd a **3.1. számú bokszt**).

3.1. sz. bokszt.

A munkanélküliség sematikus levezetése munkaerőmérlegből

Munkaképes korú népesség: 16-64 éves (munkaerőforrás)

- Inaktív népesség (inaktív kereső, eltartott)

= gazdaságilag aktív népesség (munkaerő-állomány)

- foglalkoztatottak

= (aktív) munkanélküliek

A kiinduló pont a munkaerőforrás, vagyis az, hogy életkoruknál fogva hányan tudnának dolgozni. Egy részük azonban tanul, gyermeket nevel, egészségi problémái vannak, ezért nem tud és/vagy nem akar munkát vállalni, szakszóval inaktív. Ők ún. inaktív keresők, ha valami rendszeres jövedelemre (például gyermekgondozási segély, táppénz, nyugdíj) jogosultak, és eltartottak (pl. tanulók, háztartásbeliek), ha nincs rendszeres jövedelmük. Ha létszámukkal csökkentjük a munkaerő-forrást, akkor jutunk a munkaerő-állományhoz. Az idetartozók tudnak és akarnak is dolgozni. Többségük munkához jut, ők a foglalkoztatottak. A munkanélkü-

liek azok, akiknek közülük nem jut munkahely. A közgazdaságtan (és a munkaügyi statisztika) ugyanis csak azt a munka nélkül lévő személyt tekinti munkanélkülinek, aki akar és képes is dolgozni. Más terminológia szerint őket aktív munkanélkülieknek nevezik. A munka nélkül maradtak egy másik csoportja éppen nincs abban az élethelyzetben, hogy munkát keressen, vállaljon. Őket a munkaügyi statisztika az inaktívak közé sorolja. E terminológia őket passzív munkanélkülieknek nevezi, mivel kedvező feltételek esetén szívesen dolgoznának, de már belefáradtak abba, hogy állást keressenek.

A munkanélküliség csak az egyik, bár legnyilvánvalóbb formája a munkaerőforrás kihasználatlanságának. Veszteség az is, ha túl magas az inaktívak aránya. Ezért a munkanélküliségi ráta mellett még másik két viszonyszámot is használnak egy ország foglalkoztatási helyzetének jellemzésére: az aktivitási rátát és a foglalkoztatási rátát. E mutatókat – amelyeknek értékét százalékos formában szokták megadni – a következő képletek szerint számolják ki:

- Aktivitási ráta = gazdaságilag aktív népesség / munkaképes korú népesség
- Foglalkoztatási ráta = foglalkoztatottak / munkaképes korú népesség
- Munkanélküliségi ráta = munkanélküliek / gazdaságilag aktív népesség

Figyelem, a munkanélküliségi ráta nevezőjében – szemben a másik két mutatóval – nem a munkaképes korú népesség áll, hanem a gazdaságilag aktív népesség. Ez a ráta tehát azt fejezi ki, hogy a dolgozni akaró és munkára képes népesség hány százaléka munkanélküli.

3.2. Munkapiac és árupiac és a klasszikus közgazdaságtani modellben

Klasszikus közgazdaságtanon azt a XVIII. század végétől kialakuló közgazdasági gondolkodást értjük, amely azt próbálta bizonyítani, hogy az árak és a bérek rugalmas alkalmazkodása eredményeként létrejön a teljes foglalkoztatást biztosító piaci egyensúly. Természetesen ők is tisztában voltak azzal, hogy a valóságban az optimálisnak vélt egyensúlyok nem alakulnak ki, de ezért éppen a piaci mechanizmus korlátozását okolták¹¹. Érdemes ezért nagyon vázlatosan bemutatni, hogyan képzeltek el a klasszikus közgazdaságtan képviselői a piaci mechanizmusok egyensúlyteremtő működését. Kezdjük a munkapiaccal!

3.2.1. Munkapiac a klasszikus közgazdasági modellben

A munkapiac klasszikus közgazdaság szerinti modelljét a **3.2. számú ábra** mutatja be.

A modell lényege az, hogy a munkakínálat a reálbérek¹² emelkedésével arányosan nő, mivel magasabb bérekért egyre többen, egyre többet hajlandók dolgozni. Ezzel szemben a munkakezreslet a reálbérek emelkedésével fordítottan arányos, mivel ha a reálbérek nőnek, akkor a kevésbé termelékeny vállalkozásoknak már nem lesz kifizető újabb dolgozókat foglalkoztatni.

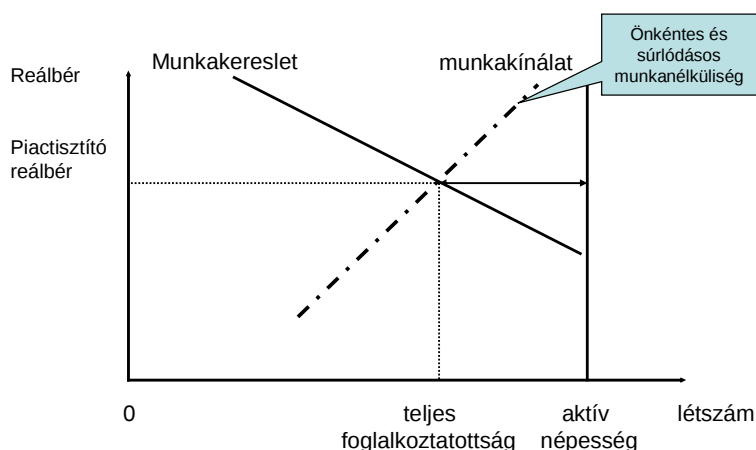
¹¹ El kell ismernünk, hogy a XVIII. és a XIX. század félféudális kapitalista gazdaságaiban igen gyakoriak voltak az ötletszerű, egy-egy érdekcsoport vélt érdekeit kifejező állami beavatkozások, azaz a korabeli közgazdászoknak is volt mit bírálniuk.

¹² A reálbér: a nominálbér vásárlóerejét, a termékmennyiségben kifejezett bért jelenti. A nominál bér pedig a dolgozóknak a pénzben kifejezett bére.

Következésképpen a reálbérek függvényében kifejezett munkakeresleti és munkakínálati függvény metszi egymást, azaz van olyan reálbér, amely mellett a munkapiaci egyensúly kialakul. Ebből adódóan a reálbérek mozgását nem szabad korlátozni, mivel az munkanélküliséghez vagy munkaerőhiányhoz vezet. Ugyanakkor a reálbérek mozgása önmagában is képes a munkapiaci egyensúlyt biztosítani, azaz állami szabályozásra nincs szükség.

3.2. sz. ábra

Munkapiac a klasszikus modellben

Érdekes még egy pillantást vetni a 3.2. számú ábrára. Erről ugyanis az olvasható le, hogy az aktív népesség egy része a munkapiaci egyensúly állapotában sem jut munkához. A klasszikus közgazdászok azonban ezt részben önkéntes munkanélküliségnek tekintik (az érintettek azért munkanélküliek, mivel ilyen reálbér-színvonal mellett ők nem hajlandóak dolgozni), részben pedig ún. súrlódásos munkanélküliségnek. Ez alatt azt értik, hogy a munkapiacian mindig vannak olyanok, akik éppen elvesztették a munkahelyüket, de – ha elfogadják a kialakult reálbér-színvonalat, akkor – hamarosan lesz új munkahelyük. Ez a felfogás teljes foglalkoztatásnak a munkapiac azon állapotát tartja, ahol csak önkéntes vagy súrlódásos munkanélküliség létezik. A közgazdászok ezt a munkanélküliségi rátát az egyes országok munkapiaci sajátosságai függvényében 2-4 százalékosra becsülik.

Definíció: A munkanélküliség természetes rátája az a munkanélküliségi ráta, amely mellett a munkapiacian csak önkéntes és súrlódásos munkanélküliség van.

A munkapiacnak a fenti modellje természetesen nagyon leegyszerűsítő. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a munkapiaci alkalmazkodást a reálbérek mellett még sok más tényező (például képzettségi meg nem felelés, területi különbségek) is nehezíti. További probléma, hogy a reálbére-

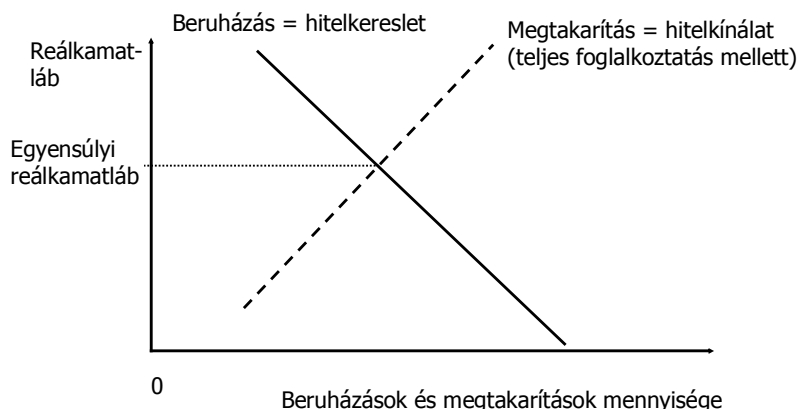
nek van egy alsó határa, amely még lehetővé teszi a munkaerő bővített újratermelését. Ez alá a határ alá a reálbéreknek nem szabadna lemerüniük.

3.2.2. Árupiac a klasszikus közgazdasági modellben

Az árupiaci egyensúlyt az első közgazdasági gondolkodók nagyon egyszerűen képzeltek el. Jól példázza ezt az ún. Say¹³-dogma, amely szerint „a kínálat mindig megteremti a maga keresletét”. E dogma levezetése az, hogy ha valaki kínál valamilyen árucikket, és el tudja adni, akkor neki jövedelme keletkezik, amelyet más árucikkek megvásárlására szeretne felhasználni. Minden eladó egyúttal vevő is, aki a kínálatával azonos értékű keresletet teremt más eladók árucikkei iránt. E dogma túlzottan leegyszerűsítő voltára már a klasszikus közgazdaságtan képviselői is rámutattak, kifejtve, hogy az eladó az árúja ellenértékét nem feltétlenül költi el azonnal, hanem egy részét megtakarítja. Ebben az esetben azonban mások áruira iránt csak akkor lesz elegendő kereslet, ha vannak a piacon olyanok, akik többet akarnak költeni, mint amennyi jövedelemmel rendelkeznek. Akkortájt ez a beruházókat jelentette. Következésképpen az árupiaci egyensúly feltétele a klasszikus közgazdaságtan szerint az, hogy a megtakarítások megegyezzenek a beruházásokkal. Ezt modelljünkben (lásd a 3.3. számú ábrát) az egyensúlyi reálkamatláb¹⁴ biztosítja.

3.3. sz. ábra

A megtakarítás és a beruházás egyensúlya a klasszikus modellben

¹³ Say, Jean Baptiste (1767-1832) francia közgazdász

¹⁴ Reálkamatláb alatt a kamatoknak az inflációs rátát meghaladó mértékét értjük. Ha például 2 százalékos az infláció és 5 százalékos a ténylegesen fizetett, azaz a nominális kamatláb, akkor a reálkamatláb 3 százalékos.

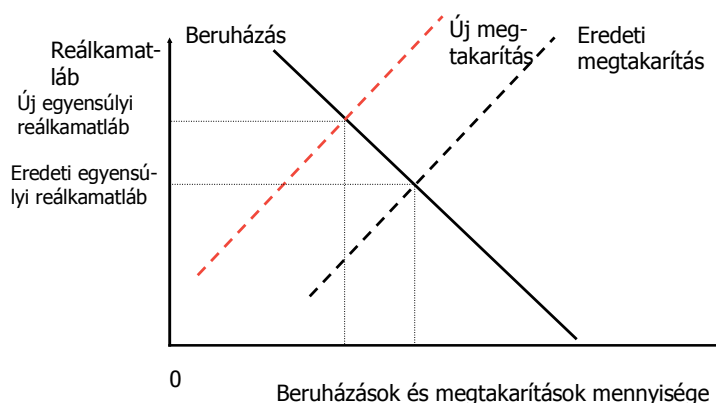

E klasszikus modellnek ismét annak a bizonyítása az értelme, hogy az államnak nem kell beavatkoznia, mivel a reálkamatláb szabad mozgása biztosítja a beruházások és a megtakarítások összhangját, és ezen keresztül az árupiaci egyensúlyt. Ha ugyanis a reálkamatláb emelkedik, akkor a megtakarítások nőnek, a beruházási kedv viszont mérséklődik. A megtakarítások és a beruházások tehát a reálkamat függvényében ellenkező irányúak. Következésképpen a két függvény metszi egymást, azaz kialakul az egyensúly.

A klasszikus közgazdászok még azt is bizonyítani vélték, hogy az állami szerepvállalás kifejezetten rontja a piac működését, mivel kiszorítja a magánberuházásokat a piacról. Ezt szemlélteti a 3.4. számú ábra.

3.4. sz. ábra

Az expanzív költségvetési politika kiszorító hatása

Feltételezés: az állam túlköltekezett, ennek kiegyenlítése végett több megtakarításra van szükség.

Az új ábra arra a feltételezésre épül, hogy az állam túlköltekezett, és ennek kiegyenlítésére növelni kell a többi szereplő megtakarításait¹⁵. Ennek hatására a megtakarítási függvény balra-felfelé mozdul el. Következésképpen a változatlan beruházási függvényt egy magasabb pontban metszi, amihez magasabb egyensúlyi reálkamatláb és kevesebb beruházás tartozik. Az expanzív költségvetési politika, azaz az állam túlköltekezése tehát kiszorította a piacról a beruházások egy részét.

¹⁵ A modell nem számol azzal, hogy az államadósságot külföldi hitelek felvételével is lehet finanszírozni.

3.3. A keynesi közgazdaságtan alapjai

A keynesi közgazdaságtan kiindulópontja az, hogy a gazdaság nem a klasszikus modell szerint működik. Az árak és a bérek rövidtávon rugalmatlanok, mivel megváltoztatásuk költséges. Ha viszont túlkínálat esetén az árak és a bérek nem csökkennek megfelelő mértékben, akkor túltermelési válság, és nyomában gazdasági recesszió (visszaesés) alakulhat ki. Ha a kereslet nem alkalmazkodik automatikusan a kínálatához, akkor helye van a keresletet növelő kormányzati beavatkozásnak. Ezért a keynesi fordulat a Say-dogma antitéziseként is megfogalmazható „a kereslet megteremti saját kínálatát”.

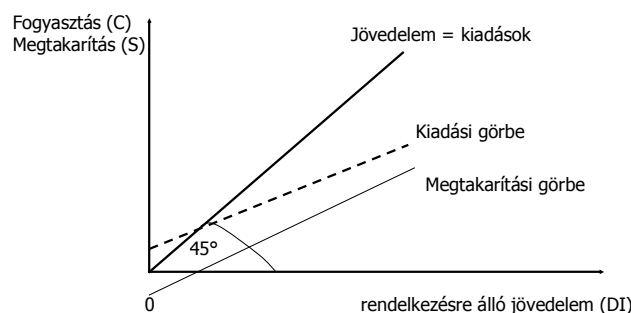
3.3.1. Árupiaci egyensúly Keynes modelljében

A keynesi közgazdaságtan gondolkodásának középpontjába az aggregált kereslet, és az arra ható tényezők állnak. Az aggregált kereslet (AD) nem más, mint a végső felhasználásra kerülő termékek és szolgáltatások iránti kereslet. AD összetevői a fogyasztási, a beruházási és a kormányzati kereslet. A gazdasági ingadozások egyik fő oka az AD ingadozása. E gondolatmenet alapján Keynes azt vizsgálta, hogy az AD egyes összetevőit mi határozza meg.

A fogyasztási kereslet nem más, mint a háztartások tervezett fogyasztási kiadásai (C). A fogyasztási kereslet a rendelkezésre álló jövedelemtől (DI) függ, az pedig a megtermelt jövedelem (Y) és a nettó elvonás (T) különbsége. Képletben: $DI = Y - T$. A nettó elvonás a magánszektor összes költségvetési befizetésének és a költségvetéstől kapott összes támogatásának a különbsége. A fogyasztási kereslet másik meghatározó tényezője a magánszektor megtakarítása (S), hiszen a fogyasztás a rendelkezésre álló jövedelem és a megtakarítások különbsége. Képletben: $C = DI - S$. Tovább bontva: $C = Y - T - S$. Átrendezve: $S = Y - T - C$. Ezek összefüggését mutatja be a 3.5. számú ábra.

3.5. sz. ábra

Az aggregált keresletre ható tényezők

Az ábráról leolvasható, hogy a fogyasztás (kiadás) részben a rendelkezésre álló jövedelem, részben a megtakarítások függvénye. Ha nem lennének megtakarítások, akkor a kiadások éppen megegyeznének a jövedelemmel. Ezt fejezi ki a jövedelem = kiadások görbe 45°-os meredeksége. Az ábrán látható, hogy a fogyasztás növekedése kisebb, mint az jövedelmeké.

Ennek kapcsán ismerkedjünk meg két fogalommal!

Definíciók: A fogyasztási határhajlandóság azt mutatja meg, hogy a fogyasztók egységni többletjövdelemből mennyit fordítanak többletkiadásra. Képletben $c = \Delta C / \Delta DI$, ahol $0 < c < 1$

A megtakarítási határhajlandóság azt mutatja meg, hogy a fogyasztók egységni többletjövdelemből mennyit fordítanak megtakarításra. Képletben: $s = \Delta S / \Delta DI$

Felmerül a kérdés, milyen tényezők befolyásolják a megtakarítási és a fogyasztói határhajlandóságot. A megtakarítás indítéka lehet a kamatjövedelem megszerzése, de emellett még számos egyéb motiválója is van, például gyűjtés nagyobb vásárlásra, megtakarítás idősebb korra, a függetlenség anyagi alapjainak megteremtése. A fogyasztást objektíve befolyásolja a megtermelt jövedelem és a nettó elvonás, szubjektíve pedig a hosszútávon várható jövedelem és a fogyasztók vagyona.

Keynes bevezette a társadalmi megtakarítás (ST) fogalmát, amelyet a magánszektor megtakarítása és a kormányzati szektor megtakarításának összegeként határozott meg. Képletben: $ST = S + (T - G)$, ahol G =kormányzati vásárlások (kereslet). Ebből a képlet átrendezésével és a megtakarítás behelyettesítésével ($S = Y - C - T$) a következő képlet adódik: $ST = Y - C - G$.

Az aggregált kereslet (AD) következő összetevője a beruházási kereslet (I), ami a tervezett beruházási kiadásokkal azonos. A beruházási keresletet a következő tényezők befolyásolják:

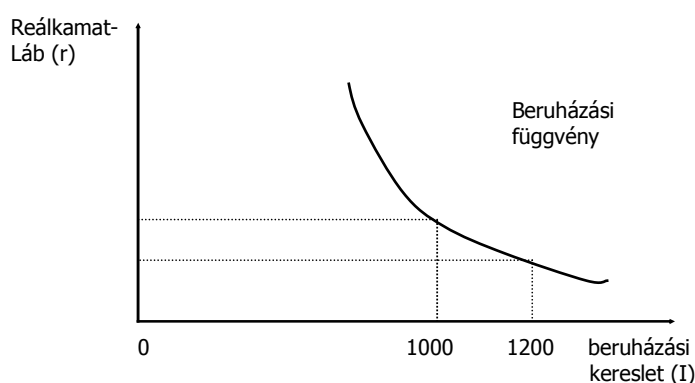
- A reálkamatláb. A reálkamatláb növekedése a beruházások visszaeséséhez vezet;
- A profitvárakozások. A profitvárakozások javulása változatlan reálkamatláb mellett növeli a beruházási keresletet;
- A technológiai változások. A technológiai fejlődés ösztönzi a beruházási keresletet;
- Az állam adó-és támogatási politikája. Az adók növelés mérsékli, a támogatások növelése ösztönzi a beruházási keresletet.

A reálkamatláb esetében célszerű különbséget tenni a várható reálkamatláb, ami a nominális kamatláb és a várható inflációkülönbsége, valamint a tényleges reálkamatláb között. Ez utóbbit a nominális kamatláb és a tényleges infláció különbségeként utólag számíthatjuk ki. A beruházások esetében különösen fontosak a várakozások. A jövő bizonytalan, ezért a beruházási döntéseket alapvetően a várakozások alapján hozzák meg.

A reálkamat és a beruházási kereslet kapcsolatát mutatja be a **3.6. számú ábra**. A kapcsolat negatív irányú, de nem lineáris.

3.6. sz. ábra

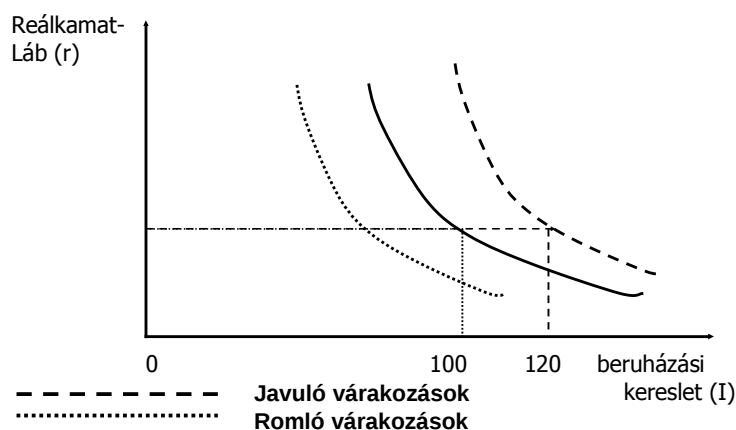
A beruházási függvény

E grafikonon ábrázolhatjuk (lásd a 3.7. számú ábrát) azt is, hogy változatlan reálkamatláb mellett hogyan változik a beruházási kereslet, ha javulnak vagy romlanak a profitvárakozások.

3.7. sz. ábra

A profitvárakozások hatása a beruházási keresletre

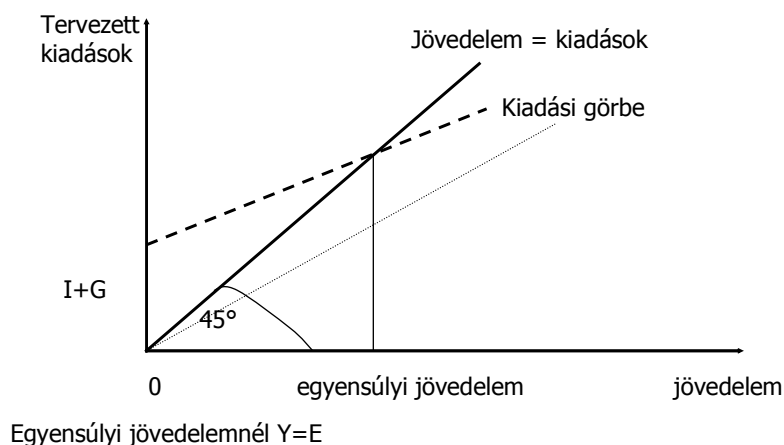

Az ábráról leolvasható, hogy a beruházási függvény jobbra-felfelé mozdul el a profitvárakozások javulása és balra lefelé a romlása esetén. Előbbi azon állításunknak a grafikus ábrázolása miszerint a profitvárakozások javulása változatlan reálkamatláb mellett növeli a beruházási keresletet. Hasonló ábrához jutottunk volna akkor, ha a technológiaváltozások felgyorsulásának, illetve lelassulásának, vagy az adókedvezmények és támogatások bővítésének, illetve szűkítésének a hatását ábrázoltuk volna a grafikonon. Ugyanakkor – nem véletlenül – a jövedelmek növekedésének hatását nem tüntettük fel az ábrán, mivel Keynes szerint a beruházási kereslet rövidtávon nem függ a megtermelt jövedelemtől.

Az aggregált kereslet harmadik összetevője a kormányzati kereslet (G), amely alatt az állam által megvásárolni kívánt termékek és szolgáltatások mennyiségét értjük. A kormányzatnak a közkiadásokat akkor is finanszíroznia kell, ha az ország által megtermelt jövedelem csökken. Tehát a keynesi modellben a kormányzati kereslet rövidtávon nem függ a megtermelt jövedelem szintjétől. Most ábrázoljuk az aggregált kereslet mindhárom tényezőjét egy koordináta rendszerben, amelynek x tengelye a megtermelt jövedelem, y tengelye pedig a tervezett kiadások, amit E-vel jelölünk (3.8. számú ábra).

3.8. sz. ábra

Az egyensúlyi jövedelem meghatározása a jövedelem-kiadási modellben

A függvénynél tervezett fogyasztásokról és nem aggregált keresletről beszél Keynes, hangsúlyozva, hogy itt előzetes döntésekről van szó. Fontos megjegyezni, hogy zárt gazdaságban a tervezett kiadások (E) egyenlők a fogyasztási kereslet, a beruházási kereslet és a kormányzati kereslet összegével. Egyensúlyi állapot akkor alakul ki, ha a tervezett kiadás éppen megegyezik a jövedelemmel, azaz a két görbe metszi egymást. Az ábráról látható, hogy a fogyasztási

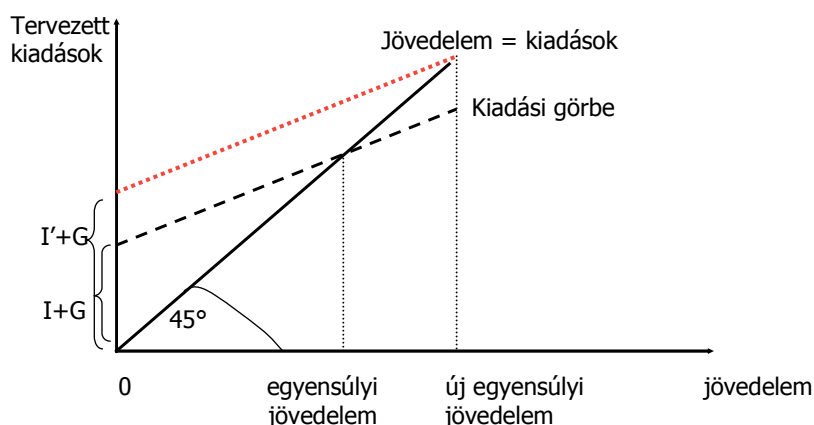
görbe és a kormányzati kereslet, valamint a beruházási kereslet összeadódik, és így a kiadási görbe metszi a jövedelemgörbét, azaz beáll az egyensúly.

Hogyan jön létre az árupiaci egyensúly a fenti modellben? Ha $E > Y$, akkor túlkereslet van a piacon, a termelők tehát növelik termelésüket. Ezzel együtt a jövedelem is emelkedik, amíg el nem éri az egyensúlyi jövedelmet. Ha $E < Y$, akkor túlkínálat van, és beindulnak a recessziós folyamatok. Mit lehet ez ellen tenni? Mindenekelőtt azt kell látni, hogy adott jövedelemszinten az árupiaci túlkínálat megegyezik a beruházási kereslet és a szándékolt társadalmi megtakarítás különbségével. Képletben: $Y - E = Y - (C + I + G) = (Y - C - G) - I = ST - I$. A nemzetgazdaságban tehát akkor van egyensúly, ha $ST - I = 0$, vagyis ha $ST = I$. Ez pedig azt jelenti, hogy a beruházási kereslet megegyezik a szándékolt társadalmi megtakarítással. Az egyensúlyhiánynak tehát az az oka, hogy túl kevés a beruházás vagy túl sok a megtakarítás. Ezen kell tehát változtatni.

Keynes bevezeti az autonóm kiadások fogalmát. Ezek azok a kiadások, amelyek rövidtávon nem függenek a megtermelt jövedelemtől. Ilyenek a beruházási kiadások és a kormányzati vásárlások. A megtermelt jövedelem azonban függ az autonóm kiadások változásától, sőt az autonóm kiadások egységnyi növelése a megtermelt jövedelmet több mint egy egységgel növeli meg. Keynes ezt nevezi multiplikátorhatásnak. Autonóm kiadások multiplikátora (szorzója) megmutatja, hogy az autonóm kiadások egységnyi változása mekkora jövedelemváltozást eredményez. A beruházások multiplikátorhatását szemlélteti a **3.9. számú ábra**.

3.9. sz. ábra

A beruházási multiplikátor

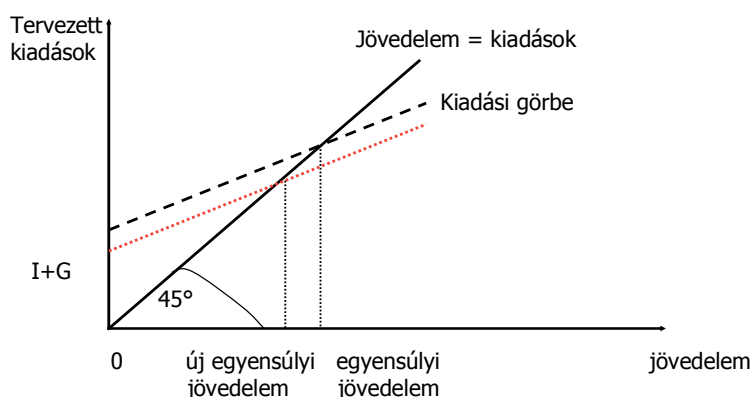

Az ábrán a szaggatott vonal jelzi az eredeti kiadási görbét. A beruházások növelése a görbét felfele mozdítja el. Az új görbét a pontozott vonal testesíti meg. Az új görbe a jövedelem = kiadások görbét egy az origótól¹⁶ távolabbi ponton metszi, amihez magasabb megtermelt jövedelem tartozik. Sőt, a grafikonon azt látjuk, hogy a jövedelem jobban nőtt, mint a beruházások. (Ez matematikailag egyenes következménye annak, hogy a kiadási görbe meredeksége kisebb, mint 45° . Ez viszont közgazdasági tartalmát tekintve azt jelenti, hogy a kiadások lassabban nőnek, mint a jövedelem.) A multiplikátorhatás tehát jelentkezik.

Bonyolultabb a helyzet a kormányzati vásárlások esetében, hiszen, ha a kormányzat nem akar tartósan eladósodni, akkor vásárlásait csak úgy tudja növelni, ha az adókat is arányosan emeli. Ezért a kormányzati vásárlások multiplikátorhatását két lépésben mutatjuk be. Az első lépés, az adóemelés hatását a **3.10. számú ábra** mutatja be.

3.10. sz. ábra

Az adómultiplikátor

Az adó emelése csökkenti a magánszektor rendelkezésére álló jövedelmet és az adóemelés mértékével arányosan mérsékli a kiadásokat. Ennek hatására a kiadási görbe lefelé mozdul el (az új görbét a szaggatott vonal testesíti meg) és egy az origóhoz közelebbi pontban metszi a jövedelem = kiadások egyenest. Következésképpen a megtermelt jövedelem is csökkenni fog.

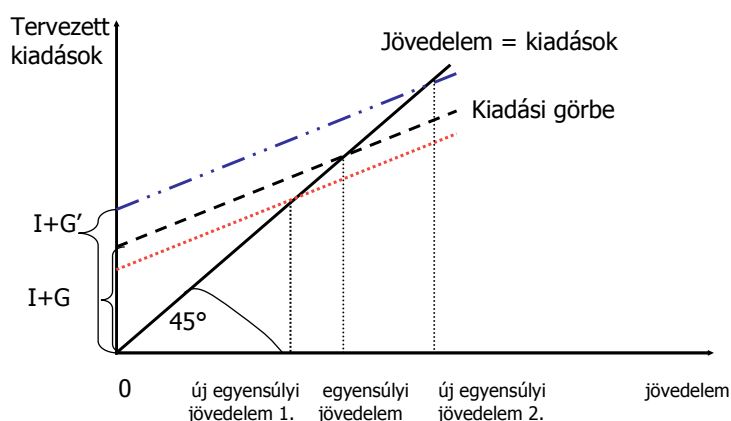
Nézzük meg a második lépés, azaz a kormányzati vásárlások növelésének a hatását a **3.11. számú ábrán**! A kormányzati vásárlásokat olyan mértékben növeltük meg, amilyen mérték-

¹⁶ Az origó a koordinátarendszer 0 pontja.

ben az adóbevételek az adóemelés következtében nőttek. A kormányzati vásárlások növelése felfele mozdítja el a kiadási görbét (az új görbét a vonal két pont egyenes testesíti meg), amely így egy az origótól távolabbi pontban metszi a jövedelem = kiadások egyenest. A megtermelt jövedelem tehát nő.

3.11. sz. ábra

Az adómultiplikátor és a kormányzati vásárlások multiplikátora együttes hatása

Nézzük meg az ábrán, hogy a két ellentétes irányú hatásnak mi lett az eredője! Az x tengelyről leolvasható, hogy az adóemelés kevésbé csökkentette a megtermelt jövedelmet, mint amennyivel a kormányzati vásárlások növelése megemelte. Következésképpen a multiplikátorhatás itt is érvényesült.

A bemutatott hatásokat az alábbiak szerint összegezzük. A beruházási és a kormányzati vásárlások multiplikátor jelentősen növeli (vagy csökkenti) az egyensúlyi jövedelem szintjét. Az adóemelésnek, illetve csökkentésnek nincs jelentős multiplikátor hatása: adóemelés esetén a megtermelt jövedelem változása egyenlő a fogyasztás változásával. Következésképpen létezik egy ún. kiegyensúlyozott költségvetési multiplikátor, azaz a termelés bizonyos mértékű emelése elérhető a költségvetési deficit növekedése nélkül: az adók emelésével és a kormányzati vásárlások ezzel arányos növelésével.

Ez a látszólag nem nagy horderejű megállapítás – mondhatni – forradalmasította a kormányzati gazdaságpolitikát. A II. világháborút követően a fejlett kapitalista országok többsége ezt a keynesi receptet követte. Az adók fokozatos emelésének és a kormányzati vásárlások arányos növelésének eredményeként 1950 és 1970 között jelentősen nőtt a költségvetési újraelosztás,

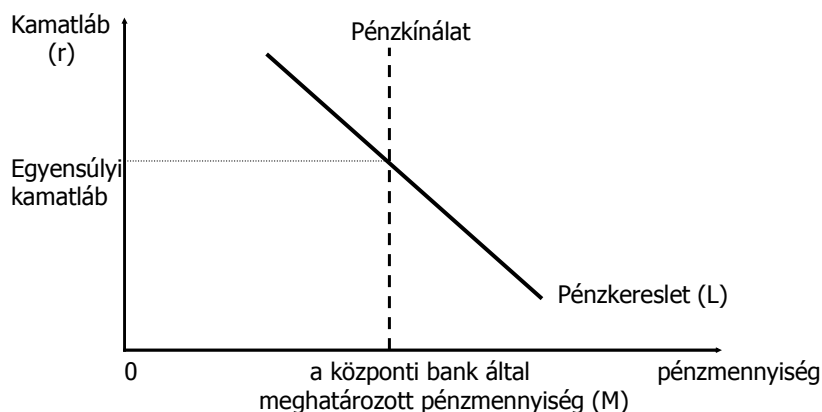
azaz a költségvetési kiadásoknak a GDP-hez viszonyított aránya. Ugyanakkor a tőkés világ-gazdaság aranykorát élte. Soha nem volt történetében egy olyan korszak, amelyben a viszonylag gyorsütemű (4-5 százalékos) gazdasági növekedést 20 éven keresztül ne szakították volna meg gazdasági válságok.

3.3.2. A pénzpiac egyensúlya a keynesi modellben

Keynes elméletében a gazdasági egyensúly szabályozásában aktív szerepet kap a gazdaságban lévő pénz mennyiségének szabályozása, amely aztán a kamatlábon keresztül visszahat a reál-gazdaság működésére is. Keynes pénzpiaci modelljét a **3.12. számú ábra** mutatja be.

3.12. sz. ábra

A pénzpiac egyensúlya a keynesi modellben

Pénzpiaci egyensúly akkor áll be, amikor az egyéni befektetők (háztartások, vállalatok) által tartani kívánt pénz mennyisége megegyezik a gazdaságban lévő pénzmennyiséggel. A pénzkínálatot a központi bank határozza meg¹⁷ A pénz keresletét pedig az, hogy a megtakarítással rendelkezők (az egyéni befektetők) vagyonuk mekkora hányadát akarják teljesen likvid pénzben tartani. (Az utóbbi körbe a készpénz és a lekötetlen folyószámlapénz tartozik.) Adott pénzmennyiség mellett a pénzpiaci egyensúly a (reál)kamatláb változása révén alakul ki. A kamatláb növekedése esetén ugyanis az egyéni befektetők egyre na-

¹⁷ Ennek eszközeit a 6.1. alfejezetben tárgyaljuk részletesen.

gyobb arányban (nem kamatozó) pénzüket (kamatozó) kötvényre váltják át, így a pénz iránti kereslet csökken.

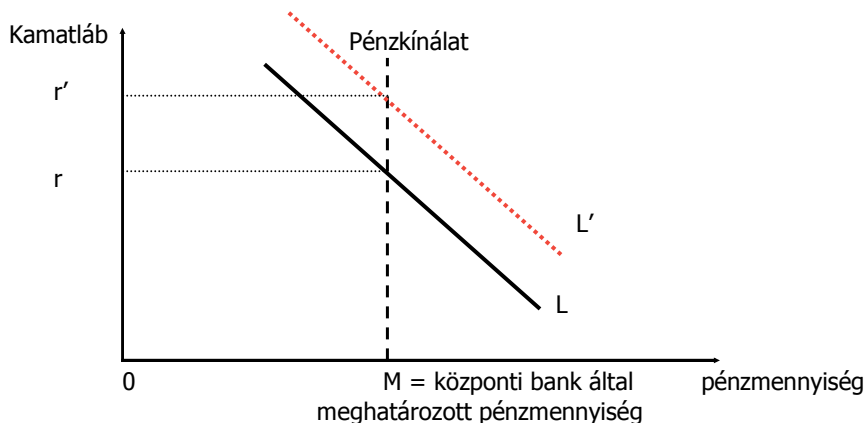
A 3.6. számú ábrán ugyanakkor azt láttuk, hogy a kamatláb a beruházások mennyiségére is hatással van. A 3.8. számú ábrán pedig azt mutattuk be, hogy a beruházások volumenének alakulása az egyik meghatározója az árupiaci egyensúlynak. A kamatláb befolyásolja a beruházási keresletet és a pénzkeresletet, amelyet a jövedelem alakulása befolyásol. Ezért a keynesi modellben, az árupiac és a pénzpiac egyensúlya csak egyszerre állhat fenn. Következésképpen a két piac együttes elemzésére van szükség a kamatláb, és a jövedelem függvényében.

3.3.3. Az árupiac és a pénzpiac együttes egyensúlyának feltételei

A jövedelmek növekedése mind az árupiacra (lásd a 3.5. számú ábrát), mind a pénzpiacra hatással van. Ez utóbbi összefüggést mutatja be a **3.13. számú ábra**.

3.13. sz. ábra

A pénzpiac egyensúlya a jövedelem változása esetén

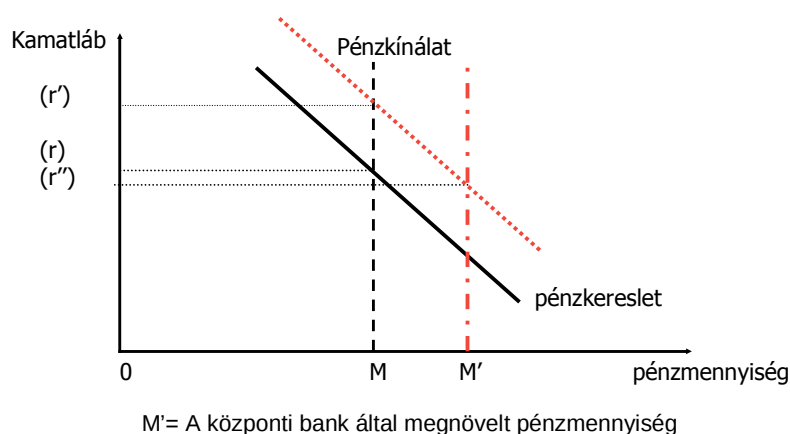

L' = liquidity = az új pénzkeresleti függvény

Az ábrán látható, hogy a jövedelem növekedése megemelte a pénz iránti keresletet. Következésképpen változatlan pénzkínálat esetén a pénzpiaci egyensúly magasabb kamatláb (r') mellett jön létre. De mi történik akkor, ha a központi bank megnöveli a pénz kínálatát? Ezt szemlélteti a **3.14. számú ábra**.

3.14. sz. ábra

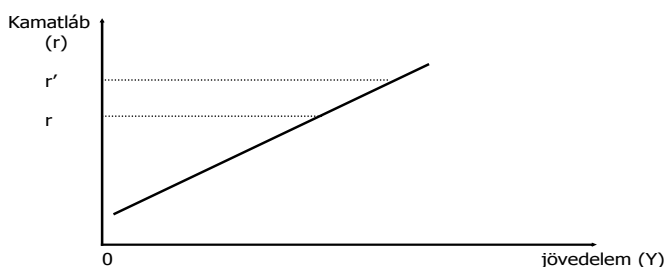
A pénzpiac egyensúlya a pénzmennyiség változása esetén

Az ábráról leolvasható, hogy a pénzmennyiség növekedése csökkenti az egyensúlyi kamatlábat ($r' < r$). Belátható, hogy minden pénzmennyiség mellett léteznek olyan jövedelem-kamatláb kombinációk, amely mellett a pénzkínálat (M) és a pénzkereslet (L) egymással egyensúlyba kerül. E kombinációkat egy olyan koordináta-rendszerben is ábrázolhatjuk, amelynek vízszintes tengelyén a jövedelmet, függőleges tengelyén a kamatlábat tüntetjük fel (lásd a 3.15. számú ábrát).

3.15. sz. ábra

Az LM (liquidity-money) görbe

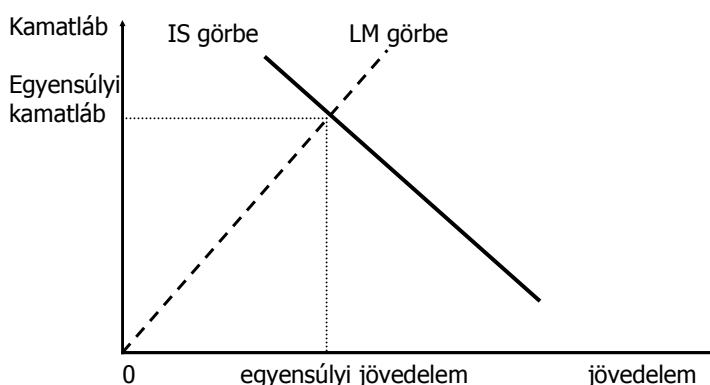

A jövedelem és a kamatláb között változatlan pénzmennyiség mellett pozitív irányú a kapcsolat, ezért a pénzpiaci egyensúlyt kifejező kamat-jövedelem kombinációkat tartalmazó függvény is pozitív meredekségű lesz. Az egyszerűség kedvéért jelöljük egy egyenessel. Ily módon megkapjuk az LM görbét. Az LM görbe tehát a pénzpiaci egyensúlyt biztosító kamatláb-jövedelem kombinációkat tartalmazza adott pénzmennyiség mellett.

A LM-görbe létrehozásához hasonló, de kicsit bonyolultabb gondolatmenet¹⁸ alapján a jövedelem-kamatláb koordinátarendszerbe berajzolható az a görbe is, amely – a nettó állami elvonások és a kormányzati vásárlások adott szintje mellett – biztosítja, hogy a beruházások (investments) és a megtakarítások (savings) egyensúlyban legyenek egymással, azaz kialakuljon az áruipiaci egyensúly. Az ezt biztosító kamatláb-jövedelem kombinációkat tartalmazó függvényt IS (investment-saving) görbének nevezzük. A kamatláb emelése a megtakarításokat ösztönzi, de ellene hat a beruházásoknak. A két tényező ellentétes irányú mozgása következtében az IS-görbe – amit szintén egy egyenessel ábrázolunk – negatív meredekségű lesz. Következésképpen az IS és az LM görbe metszik egymást. Ezt mutatja be a **3.16. számú ábra**. A két görbe metszéspontja adott árszínvonal mellett meghatározza az áru- és pénzpiacon egyaránt egyensúlyt biztosító jövedelmet és kamatlábat.

3.16. sz. ábra

Az IS-LM modell

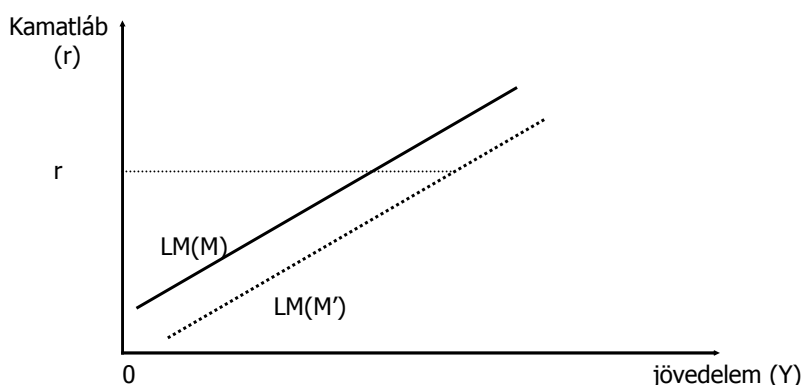

¹⁸ A levezetést ezért jegyzetünkben mellőzzük. Azt az érdeklődők megtalálhatják az irodalomjegyzékben szereplő makroökonómiai tárgyú tankönyvekben.

Az egyensúly tehát elméletileg létrejött. De mit lehet tenni az egyensúly megbomlása (ennek veszélye) esetén. Az előző alfejezetben láttuk, hogy az állami támogatások/elvonások mértékének megváltoztatásával, illetve a kormányzati vásárlások növelésével vagy csökkentésével befolyásolni lehet az aggregált keresletet, és ezen keresztül az egyensúlyt. A pénzpiaci egyensúly feltárt összefüggései pedig megadják a lehetőséget arra, hogy a központi bank a pénzkínálat megváltoztatásával befolyásolja az egyensúlyt. Ezt szemlélteti a **3.17. számú ábra**. Az ábrán látható, hogy ha a pénzmennyiség nő, akkor az LM görbe lefelé tolódik el. A pénzkínálat megváltoztatásával tehát az LM-görbe az egyensúly létrejöttét elősegítő irányba mozdítható el.

3.17. sz. ábra

Az LM görbe eltolódása a pénzmennyiség változása esetén

3.3.4. Az állami beavatkozás lehetőségei és korlátai

Az 1929-ben kezdődő és 4-5 évig elhúzódó világgazdasági válság egyértelműen bebizonyította, hogy a megbomlott gazdasági (áru-, pénz- és munkapiaci) egyensúly a piaci mechanizmusok révén csak lassan áll helyre. Szükség van az állam gazdasági szerepvállalására. Az állami beavatkozás célja lehet:

- az egyensúly helyreállításának gyorsítása,
- az egyensúly megbomlásának megakadályozása (mind a túlkínálat, mind a túlkereslet megelőzése és visszafogása),
- a gazdasági növekedés gyorsítása,

- a munkanélküliség csökkentése,
- az infláció mérséklése.

A keynesi modell alapján az állami beavatkozás a költségvetési politika és a monetáris politika eszközeivel történhet meg. A fiskális (költségvetési) politika eszközei:

- a kormányzati vásárlások növelése vagy csökkentése,
- az adók növelése vagy mérséklése, az adók szerkezetének átalakítása,
- az állami támogatások bővítése vagy szűkítése.

A monetáris (pénz-)politika eszközei:

- pénzmennyiség szabályozása piaci műveletekkel (kötvények eladásával, illetve vásárlásával),
- A kereskedelmi bankok refinanszírozási eszköze kamatlábának meghatározása,
- árfolyam-szabályozása.

A II. világháborút követően a fejlett ipari országokban a fenti eszköztárat teljes terjedelmében használták, ami jelentős mértékben hozzájárult ahhoz, hogy több, mint 20 éven keresztül ez az ország-csoport gyorsan és komoly gazdasági visszaesés nélkül fejlődött. Az eszközök némelyikéről azonban bebizonyosodott, hogy kis mennyiségben orvosság, nagy mennyiségben viszont méreg. Az 1970-es évek elején kitört kőolajválság után a fejlett ipari országok egy bő évtizedre egy stagflációs szakaszba kerültek, amelyet a gazdasági stagnálás és a magas infláció együttes jelenléte jellemzett. Sokan ezt a keynesi gazdaságpolitika tévedéseinek rótták fel. Sok közgazdász ismét megkérdőjelezte az állam gazdasági beavatkozásainak célszerűségét. Megerősödtek a neo-klasszikus, neo-liberális irányzatok, amelyek ismét a piaci mechanizmus hatékonysága mellett törtek lándzsát, és elvetették azt a gondolatot, miszerint az állam a pénzmennyiség szabályozásával eredményesen élénkítheti a gazdaságot.

Az 1950-es évek végétől Phillips¹⁹, majd Samuelson²⁰ és Solow²¹ munkássága nyomán megerősödött az a meggyőződés, hogy a munkanélküliséget az infláció felpörgetésével mérsékelni lehet. Phillips ugyanis a róla elnevezett Phillips-görbe segítségével 1958-ban kimutatta, hogy stabil negatív kapcsolat van a munkanélküliségi ráta és a nominálbérek között. Samuelson-Solow pedig egy 1960-ban publikált írásukban Phillips képletében a nominálbéreket az inflációs rátával helyettesítették, erős negatív korrelációt találtak az infláció és a nominális bérek

¹⁹ Phillips, Alban William () új-zélandi közgazdász

²⁰ Samuelson, Paul Anthony (1915-2009), Nobel díjas amerikai közgazdász

²¹ Solow, Robert Merton (1924-) Nobel díjas amerikai közgazdász

között. Ennek alapján levonták azt a következtetést, miszerint az inflációs ráta befolyásolásával a munkanélküliség is befolyásolható: a kettő között negatív irányú összefüggés áll fenn.

Az 1960-as években az USA-ban és több más piacgazdaságban az inflációt növelő intézkedésekkel ösztönözték a foglalkoztatást, viszonylag sikeresen. Azonban az inflációt gerjesztő politika az 1970-es években „stagflációhoz” vezetett. A 60-as évek végén Friedman²² és Phelps²³ kimutatták, hogy a munkanélküliség és az infláció közötti átváltás csak rövidtávon érvényesül, hosszútávon a munkanélküliség visszatér a természetes rátára (csak a nem várt infláció vált ki gyorsító hatást).

Az 1970-es évek végétől az inflációt tekintik megfélemezendőnek. A 70-es évek végének stabilizációs politikája jelentősen (de a spontán piaci korrekciónál kevésbé) megnövelte a munkanélküliséget. A munkanélküliség csökkentésére jelenleg monetáris eszközöket nem használnak, de óvakodnak a hirtelen stabilizációtól is.

Időközben olyan elméleteket is előre törtek, amelyek általában is megkérdőjelezzik, hogy van értelme beavatkozni a gazdaság ciklikus mozgásába. A Kydland²⁴ és Prescott²⁵ által 1982-ben publikált reál üzleti ciklusok modellje szerint a gazdasági fellendülést pozitív technológiai változás idézi elő, a recessziót pedig a technológia „hanyatlása”. A ciklusok nem mások, mint a gazdaságnak a külső sokkokra adott reakciói. Következésképpen a hagyományos állami beavatkozás értelmetlen.

A különböző közgazdasági iskolák vitái az állami beavatkozás célszerűségéről és hatékonyságával kapcsolatban nem csillapodtak. Keynesista álláspont szerint az állami beavatkozás kívánatos és hatásos. Az ún. monetarista irányzat képviselői szerint kívánatos, de hatástalan, sőt destabilizáló miután az állam általában késve, rossz ütemben avatkozik be. Reál üzleti ciklusok iskolája szerint nem kívánatos, mivel a ciklikusság nem üzleti okokkal, hanem a reálgazdaság megújulásának ciklikusságával magyarázható. Mégis beszélhetünk egy új szintézis modelről, amely a klasszikus közgazdaságtani modellt igyekszik összebékíteni a keynesi modellel. E modell főbb tételei a következők:

- Rövidtávon az árak rugalmatlanok, elsősorban a monopolisztikus verseny következtében.
- A pénz rövidtávon nem semleges, következésképpen van értelme a monetáris politikának.

²² Friedman, Milton (1912-2006) Nobel díjas amerikai közgazdász

²³ Phelps, Edmund Strother (1934-) Nobel díjas amerikai közgazdász

²⁴ Kydland, Finn (1943-) Nobel díjas amerikai közgazdász

²⁵ Prescott, Edward (1940-) Nobel díjas amerikai közgazdász

- Rövidtávon van átváltás az infláció és a munkanélküliség között.
- Hosszú távon a gazdaság rugalmas árak mellett alkalmazkodik a technológiai sokkok és a munkakínálat változásai által mozgatott potenciális kibocsátáshoz.

4. fejezet: A gazdasági tevékenység végzésének formái

4.1. A gazdasági tevékenység koordinációs mechanizmusai

Az emberi közösségekben munkamegosztás érvényesül. Minél fejlettebb egy társadalmi-gazdasági forma, annál komplexebb a gazdaság szereplőinek a tevékenysége, a társadalmi méretekben érvényesülő munkamegosztás. Ezt a komplexitást a gazdasági tevékenységek összehangolása teszi lehetővé. E koordinációnak három mechanizmusa létezik:

- A piaci koordináció az értékek és ellenértékek cél-racionális cseréjére és a szabad piac önkéntes cseréire épül.
- A redisztribúció (újraelosztás) a javak hatalmi eszközökkel történő termeltetését, csoportosítását és elosztását foglalja magában.
- A reciprocitás (kölcsonösség): ajándékozás és viszontajándékozás nem gazdasági megfontolások alapján.

A különböző társadalmakban általában mindhárom koordinációs mechanizmus megtalálható, de a társadalmi-gazdasági berendezkedés jellegétől nagyban függ, hogy melyik koordinációs mechanizmus a domináns. A modern piacgazdaságok meghatározó koordinációs mechanizmusa – értelemszerűen – a piaci koordináció, mégis a gazdaság egyes ágazataiban (például oktatás, egészségügy) a redisztribúció a domináns. Egyes területeken – például szociális gondoskodás, természetvédelem – komoly teret kap a reciprocitás is. Az egyes koordinációs mechanizmusokhoz eltérő szervezettípusok tartoznak. A piaci mechanizmus tipikus szervezete a vállalkozás, a redisztribúcióé a költségvetési szerv, a reciprocitásé a non-profit szervezet. Ezek fő jellemzőinek összehasonlításához a **4.1. számú táblázat** ad segítséget.

4.1. sz. táblázat

A koordinációs mechanizmusok tipikus szervezeteinek jellemző tulajdonságai

Szemponatok	Vállalkozások	Költségvetési szervek	Non-profit szervezetek
Kielégített igények	egyéni	kollektív	egyéni
Értékek	innováció, kreativitás	méltányosság, el- számoltathatóság	jótekonyság, közhasznúság
Szervezeti forma	vállalatok	közüntézmények	civil szervezetek
Fő érintettek	tulajdonos, vevő, szállító	állampolgárok	adományozók, támogatot- tak
Finanszírozás forrásai	árbevétel, tőke- befektetés	közüponti források	adományok, támogatások
Domináns koordiná- ciós mechanizmus	piac	redisztribúció	reciprocitás

Tekintsük át, hogy a szervezeti alaptípusokhoz milyen konkrét szervezeti formák tartoznak Magyarországon. A költségvetési szervekkel nem e fejezetben, hanem a 7. fejezetben foglalkozunk.

4.2. Vállalatok

Kezdetben nem különült el a családok gazdálkodási tevékenysége a háztartási tevékenységektől. Például mindegy volt, hogy a hajnalban lefejt tejet a családtagok itták meg, vagy a piacra vitték eladni, netán sajtnak dolgozták fel. A társadalmi munkamegosztás összetettebbé válásával azonban egyre inkább célszerűvé vált, hogy a két tevékenység szétváljon, azaz egyértelmű legyen, milyen vagyontárgyak szolgálják a gazdálkodási tevékenységet, milyen költségek terhelik azt és milyen bevételeket termelt. Így alakultak ki a vállalkozások. Ez rögtön lehetőséget adott arra is, hogy a gazdálkodást ne családi keretek között folytassák, hanem különböző családok tagjai összefogjanak és közösen vállalkozzanak. Például Velencében több kereskedő család összefogott és közösen töltöttek meg egy hajórakományt, amely a távolkeletre ment és – szerencsés esetben – onnan hozott fűszert, porcelánt és más mesés kincseket. Az ennek az útnak a megszervezésére társuló kereskedők tehát együttesen finanszírozták a hajóutat, együtt viselték annak kockázatait (hajótörés, kalóztámadás stb.), és a befektetett pénzük arányában részesedtek a haszonból, ha a hajó megrakottan visszatért a kikötőbe.

A fenti társas vállalkozási forma aztán szerte a világban elterjedt, már nemcsak a kereskedelemben, hanem az iparban és a gazdaság minden területén. A mai modern gazdaság termelői, kereskedői, pénzügyi intézményei jellemzően társulások vállalkozásként, azaz gazdasági társaságként működik. Ennek ellenére még jelenleg is nagyszámban léteznek egyéni vállalkozások, például a kisiparban, a kiskereskedelemben, amikor egy-egy ember egyedül, a családi-háztartási tevékenységeitől csak lazán elkülönítve gazdálkodik. A történelmileg kialakult és természetesen ma már jogilag részletesen szabályozott gazdálkodási formáknak gyűjtőneve a vállalat.

Definíció: A vállalat (cég) olyan gazdasági egység, amely kombinálja a termelési tényezőket annak érdekében, hogy a piacon értékesíthető terméket állítson elő, illetve szolgáltatást nyújtson. A vállalat irányítási, technikai, gazdasági (pénzügyi), társadalmi információs funkciók rendszere.

A vállalat lehet gazdasági társaság vagy egyéni vállalkozás. A gazdasági társaságok esetében az első felmerülő probléma az, ki feleljen a társaság kötelezettségeiért. A gazdasági társaság kötelezettségeiért elsősorban maga a társaság felel a vagyonával. Ha a társasági vagyon a követelést nem fedezi, akkor merül fel a tagok saját vagyonukkal való felelősségének a kérdése. Ebből a szempontból megkülönböztetjük a korlátlan és a korlátolt felelősségű társaságokat.

Korlátlan felelősség esetén a tagok (illetve az egyes tagok) saját vagyonukkal korlátlanul és egyetemlegesen felelnek a társaság kötelezettségeinek teljesítéséért. Az egyetemlegesség azt jelenti, hogy minden egyes tag a társaság összes kötelezettségeiért felel, tehát nemcsak annyira, amennyi vagyona hozzájárulása alapján a részes rész lenne.

Korlátolt felelősség esetén a tagok kötelezettsége csak az előre meghatározott (a társaságba bevitt) vagyon mértékéig terjed, bizonyos kivételekkel.

A gazdasági társaságot a tagoknak meg kell alapítaniuk, be kell fizetniük az alaptőkét (legalábbis annak egy részét) és a társaságot a cégbíróságon be kell jegyeztetni. A bejegyzéshez teljesítenie kell a jogszabályokban meghatározott feltételeket. A társaság a nyilvántartásba vételtől számít jogi személynek, ha jogi személyiségű társaságként alapították meg. A jogi személyiség azt jelenti, hogy létrejötte után a társaság a saját nevében vállalhat kötelezettségeket és illetik meg a jogok. Léteznek lazább, jogi személyiség nélküli gazdasági társaságok is.

A vállalatok tehát jogilag sokféle formában működhetnek. Gazdaságszervezési szempontból három vállalatípust érdemes megkülönböztetnünk:

- Az egyéni vállalkozás tulajdonosa természetes személy, aki saját (a háztartásától csak részben elkülönülő) eszközökkel végzi vállalkozását.
- A személyi társaságok (egyéni cég, közkereseti társaság, betéti társaság): nem jogi személy, de jogképes a cégneve alatt. Többnyire komoly tőkével nem rendelkezik, de tartozásáért a tagok (a tagok egy része) saját vagyonával felel.
- A tőketársaság (korlátolt felelősségű társaság, részvénytársaság) esetében a tagok tőkét visznek be, és annak mértékéig felelnek a társaság tartozásaiért.

A **4.2. számú táblázat** e vállalkozástípusok főbb jellemzőit foglalja össze.

4.2. sz. táblázat

A három fő vállalatípus legfontosabb jellemzői

Jellemzők	Egyéni vállalkozás	Személyi társaság	Tőketársaság
Jogi személy-e?	nem	nem	igen
Korlátolt-e a felelőssége?	nem	nem	igen
Alapító vagyon mértéke	szérsény	szérsény	közepes, vagy nagy

A részvénytársaság lehet nyílt (rövidítése: nyrt.) vagy zárt (rövidítése: zrt.). Az első esetben a részvénytársaság részvényeit bárki megvásárolhatja, és ezáltal a részvénytársaságban tulajdonos lehet. Zárt részvénytársaság esetében ez a lehetőség nem adott, a tulajdonosok csak egy adott körből kerülhetnek ki.

4.3. Non-profit szervezetek

A non-profit szervezetek lehetnek társadalmi szervezetek, köztestületek, alapítványok, önkéntes kölcsönös biztosítópénztárak (nyugdíj-, egészség-, önszegélyező pénztárak), egyház, egy-

házi szervezet, vízgazdálkodási társulatok, non-profit gazdasági társaságok. Nézzük meg e szervezettípusok legfontosabb jellemzőit!

A társadalmi szervezet (pl. párt, szakszervezet, egyesület) fő jellemzői:

- magánszemélyek és/vagy jogi személyek egy csoportja önkéntesen hozhatja létre,
- nem vállalkozási célú, de kiegészítő vállalkozást folytathat,
- bármely törvényes tevékenység végzése céljából létrehozható,
- önkormányzattal rendelkezik.

Köztestület (pl. Magyar Tudományos Akadémia, kamarák, sportági szakszövetségek) fő jellemzői:

- törvény hozza létre,
- önkormányzattal és nyilvántartott tagsággal rendelkezik,
- olyan közfeladatot is ellát, amely a tagok tevékenységéhez kapcsolódik,
- gazdálkodási tevékenységet általában nem folytathat (csak közhasznút).

Alapítvány:

- magánszemély és/vagy jogi személyek hozhatják létre,
- tartós közérdekű cél megvalósítására,
- kiegészítő jelleggel, a közérdekű cél veszélyeztetése nélkül vállalkozási tevékenységet folytathat.

Közalapítvány (újat már nem szabad létrehozni).

- Országgyűlés, Kormány, helyi önkormányzat hozhatta létre (ők alapítványt nem hozhatnak létre),
- közfeladat folyamatos ellátására,
- kiegészítő jelleggel vállalkozási tevékenységet végezhet.

Nonprofit gazdasági társaság:

- nem jövedelemszerzésre irányuló közös gazdasági tevékenység folytatására alapítható,
- bármely társasági formában alapítható és működtethető,
- üzletszerű gazdasági tevékenységet csak kiegészítő jelleggel folytathat, a nyereség a tagok között nem osztható fel, az a gazdasági társaság vagyonát gyarapítja,
- közhasznú szervezetté külön eljárás keretében a cégbíróság minősítheti,
- a gazdasági társaságokról szóló törvény vonatkozik rájuk (alapítás, működtetés tekintetében),

- létrehozásának nem feltétele, hogy társadalmi közös szükséglet kielégítésére törekedjen,
- kérheti közhasznú minősítés megadását, ha ahhoz szükséges a feltételeknek megfelelni.

A non-profit társaságok formái:

- Non-profit közkereseti társaság (non-profit kkt.)
- Non-profit betéti társaság (non-profit bt.)
- Non-profit korlátolt felelősségű társaság (non-profit kft.)
- Non-profit részvénytársaság (non-profit zrt. vagy non-profit nyrt.)

Mindezek lehetnek közhasznú vagy kiemelten közhasznú minősítésűek. A non-profit szervezeteknek (egyres kivételektől eltekintve) külön kell kérelmezniük a bíróságnál a közhasznú minősítést, igazolva, hogy közhasznú tevékenységet végeznek. Közhasznúak például a szociális, tudományos, kulturális, környezetvédelmi, jogvédő, közlekedésbiztonsági, árvízvédelmi tevékenységek. A kiemelten közhasznú szervezet olyan közfeladatot lát el, amelyről jogszabály alapján valamely állami szervnek, vagy önkormányzatnak kell gondoskodnia.

Számos közhasznú és kiemelten közhasznú tevékenységet végeznek az egyházak és az egyházi szervezetek. Közfeladatot e célból alapított, vagy erre szerződött nyereségérdekelt gazdasági társaságok is elláthatnak.

5. fejezet: Üzemgazdasági alapismeretek

Ez a fejezetet – ahogy a címe is mutatja – olyan alapismereteket közöl, amelyre mindenkinek szüksége van, aki egy kicsit is közel kerül a gazdálkodáshoz. Maga az üzemgazdaságtan szó is arra utal, hogy ezek az általános ismeretek minden üzemszerűen működő egységre érvényesek, legyen az egy gyári, egy mezőgazdasági vagy egy kórházi üzem. Ugyanakkor éppen általános voltuk miatt az üzemgazdasági fogalmak nagy része használatos a hétköznapi életben is, de gyakran pontatlan, eltorzult tartalommal. E fejezet célja ezért elsősorban az, hogy a költséggazdálkodással, az eredményességgel kapcsolatos fogalmak pontos tartalmát, összefüggéseit ismertesse. Emellett bemutat néhány, az üzemgazdaságtanban használatos egyszerű elemzési módszert is.

5.1. Költséggazdálkodás

5.1.1. A költséggazdálkodás alapfogalmai

A hétköznapi életben a kiadás, a költség és a ráfordítás szavakat sokan szinonimaként használják, holott az üzemgazdaságtan egyértelmű különbséget tesz a három szó által jelölt tartalmak között. Nézzük tehát a pontos üzemgazdasági definícióikat!

Definíciók:

A kiadás pénz-vagy erőforrásfogyást jelent (pl. pénz-, anyag-, árukiadás).

A költség a termékek (illetve szolgáltatások) előállításához felmerült és felhasznált erőforrások pénzben kifejezett értéke.

A ráfordítás a teljesítmények kibocsátása érdekében eszközölt befektetések bekerülési értéke (még nincs a termékre elszámolva).

A kiadás tehát nemcsak pénzben, hanem természetben is felmerülhet, míg költség esetén mindig pénzben fejezzük ki az erőforrások felhasználásának mértékét. A kiadás, szemben a költséggel nem kötődik közvetlenül egy-egy termékhez. Ez utóbbi a markáns különbség a költség és a ráfordítás között. Például egy piaci szegmensre való betörés ráfordításai még nincsenek konkrét termékekre elszámolva. A ráfordítások döntő többségét később el lehet költségként is számolni, de nem mindent. Ezért hangsúlyozza az üzemgazdaságtan, hogy nem minden ráfordítás (volt) költség, azaz nem lehet költségként elszámolni, de minden költség ráfordítás (lesz).

A költségek esetén számolhatjuk az összköltséget, amely alatt a termék termelése és forgalmazása során felmerült és felhasznált összes erőforrások pénzösszegét értjük. Ebből a darabköltséget úgy kapjuk meg, hogy a termék összköltségét osztjuk a termelt mennyiséggel.

A határköltség fogalmával már az első fejezetben megismerkedtünk. Ismétlésként: a határköltség az a többletköltség, amely egy egységgel több termék előállításához szükséges.

Egy termék előállítás, illetve forgalmazása során keletkezett költségek (erőforrás-felhasználások) nagy része a termelő, illetve forgalmazó vállalatot terhelik. Ezt a költséget nevezzük a termék önköltségének. Vannak azonban olyan erőforrás-felhasználások, amelyek nem jelennek meg a vállalat költségei között. Azon költségek összességét, amelyek egy adott tevékenység kapcsán a közösséget terhelik (pl. utazás, megbetegedés, környezetszennyezés, helyettesítési költségek) társadalmi költségeknek nevezzük.

Helyettesítési költség alatt azt értjük, hogy mekkora volna az adott erőforrás hozama, ha a lehetséges alternatívák közül a legjövedelmezőbbre használnánk fel. Lehetséges például, hogy egy mezőgazdasági területet ideiglenes víztározóként lenne célszerű használni. Ha erre a tulajdonviszonyok miatt nem kerülhet sor, akkor ez társadalmi költségnek tekinthető. Például azért, mert drágábban kell megoldani az árvíz elleni védekezést.

Egy másik felosztás szerint megkülönböztetünk explicit és implicit költségeket. Explicitek azok a folyó költségek, amelyek (egy év során) ténylegesen felmerülnek (számlákon megjelennek). Ezzel szemben az implicit költségek olyan költségek, amelyek tényleges pénzkifizetésként az adott időszakban nem jelennek meg. Ilyenek például az amortizáció és a jövőbeni garanciális javításoknak a költsége. Számviteli szempontból költségnek az explicit költségek és az elszámolható implicit költségek (például amortizáció) összegét tekintjük. Ugyanakkor a termelés teljes költsége az explicit és implicit költségek összege. Következésképpen az üzemgazdasági elemzések (például költség-hatékonyságelemzés) során nem feledkezhetünk el az explicit költségek egyetlen köréről sem.

5.1.2. A költségek csoportosítása

A költségeket többféleképpen csoportosíthatjuk, egyes csoportosításoknak a számviteli elszámolások pontossága, másoknak az üzemgazdasági elemzések szempontjából van jelentősége.

Ha a költségeket fajtájuk, jellegük szerint csoportosítjuk, akkor ún. költségnemeket különböztetünk meg. Ezek

- az anyagjellegű költségek,
- a személyi jellegű költségek,
- az értékcsökkenési leírás (amortizáció).

Ezeket tovább bonthatjuk a következő csoportokra:

- Anyagjellegű költségek:
 - Anyagköltségek
 - Igénybe vett szolgáltatások
 - Egyéb szolgáltatások (biztosítási, hatósági)
- Személyi jellegű költségek

- o Bérköltség
- o Bérjárulékok
- o Személyi jellegű egyéb kifizetések (juttatások, betegszabadság)
- Értékcsökkenési leírás (tárgyi eszközök, immateriális javak értékcsökkenésének elszámolása)

Az elszámolhatósági mód szerint megkülönböztetünk közvetlen és közvetett költségeket. A közvetlen költségek egy meghatározott termékhez köthető, illetve kizárólag azon termék esetében felmerült ráfordítások. Ilyen például annak faanyagának a költsége, amit egy asztal előállításához használtak fel. Következésképpen ezeket a költségeket minden különösebb kalkuláció nélkül, azaz közvetlenül el lehet számolni az adott termékre. Ezzel szemben a közvetett költségek nem köthetők egy meghatározott termékhez, ill. egynél több terméknek merülnek fel. Például az üzem világítási költsége az összes olyan termékhez köthető, amelyet az adott üzemben állítanak elő. Ezzel szemben a vállalati tűzoltóság költségét a vállalat összes termékére célszerű szétteríteni. Ezért a közvetett költségeket első körben a felmerülésük helye szerint csoportosítják, megkülönböztetve üzemi (főüzemi), társüzemi (kiegészítő szolgáltatást nyújtó üzemek), valamint vállalati általános költségeket (például a központi irányítás általános költségei).

Ehhez kapcsolódik a költségek kalkulálhatóság szerinti csoportosítása

- közvetlen költségre (lásd korábban)
- korrigált közvetlen költség = közvetlen költség + a lineárisan a termékre terhelhető üzemi általános költség
- szűkített önköltség = közvetlen költség + üzemi általános költségnek a termék egy egységére pótlékolható része
- Teljes (termelési) önköltség = szűkített önköltség + vállalati általános költségnek a termék egy egységére pótlékolható része.

Pótlékolás alatt az üzemgazdaságban (számvitelben) azt értjük, hogy a közvetett költségek meghatározott körével valamilyen formula (pótlékolási szabály) alapján növeljük meg a termék költségét.

A volumenhez való kapcsolata szerinti osztályozás a következő:

- Állandó (fix) költség: a költségek azon része, amely bizonyos határok között nem függ az előállított mennyiségtől (pl. épületek, irányítás költsége). Ezen belül megkülönböztetünk viszonylag állandó költségeket, amelyek a termelés teljes lehetséges tartományában alig változnak, valamint lépcsőzetesen változó költségeket, amelyek egy határig állandóak, de a kritikus határok elérésekor ugrásszerűen emelkednek.
- Változó költség: a költségek azon összetevője, amely a termelés szintjét követve nő, vagy csökken. Léteznek

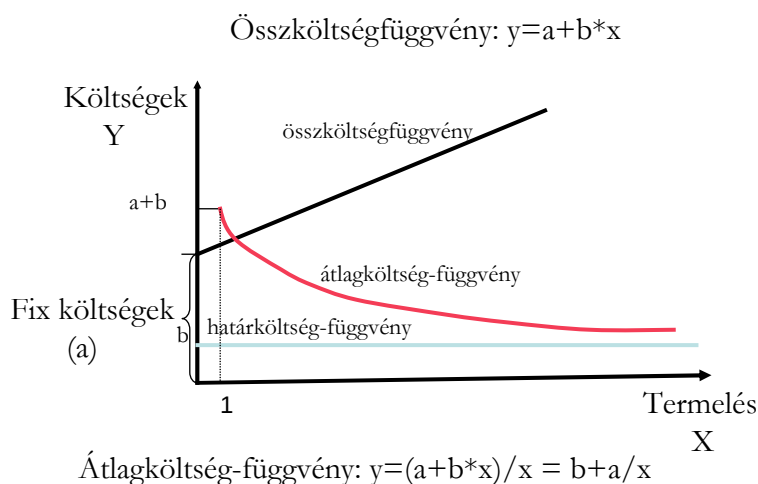
- o lineárisan (proporcionálisan) változó költségek (pl. teljesítménybér),
- o progresszíven (a termelés növekedési üteménél gyorsabb ütemben) változó költségek (pl. túllórázás),
- o degresszíven (a termelés növekedési üteménél lassabb ütemben) változó költségek (pl. javítási költségek),
- o regresszíven változó költségek (csökken, ha a termelés nő).

5.1.3. Az összköltség, az átlagköltség és a határköltség kapcsolata

Vegyünk egy nagyon egyszerű összköltség függvényt, amelyben a fix költségek változatlanok (jelöljük ezt „a”-val, a változó költségek pedig lineárisan változnak (a változás mértékét jelöljük „b”-vel. Ekkor a költségfüggvény képlete: $y=a+b*x$. Ebből az átlagköltség-függvény a termelt mennyiséggel, azaz x-szel való osztással kapjuk. Képletben: $y = (a+b*x)/x = b+a/x$. A határköltség megegyezik a görbe meredekségével, ami lineáris függvényről lévén szó „b”-vel lesz egyenlő. Ezt szemlélteti az 5.1. számú ábra.

5.1. sz. ábra

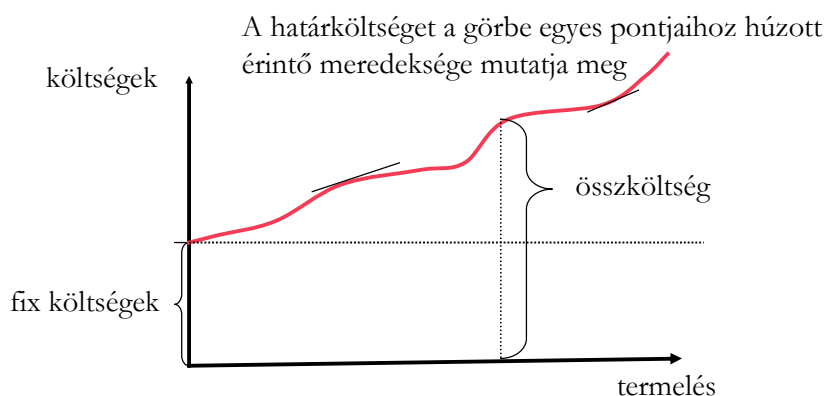
Az összköltség-, az átlagköltség- és a határköltség-függvény kapcsolata

Természetesen ennél léteznek bonyolultabb összköltség-függvények is. Az 5.2. számú ábra egy olyan összköltség-függvényt ábrázol, amelyben a fix költségek lépcsőzetesen emelkednek és a változó költségek sem teljesen lineárisak. Ebben az esetben a határköltség a görbe érintője lesz. Természetesen célszerű a határköltséget több helyen is mérni, hiszen a görbe különböző pontjain a határköltség más és más.

5.2. számú ábra

Az összköltség- függvény és a határköltség kapcsolata

5.1.4. Fedezetelemzés

A gazdálkodás egyik legfontosabb kérdése az, hogy mennyit termeljünk, azaz mekkora termelés mellett lesz a nyereségünk maximális. Erre a kérdésre a határhaszon-elemzés képes választ adni. (Lásd az 5. 2.2. alfejezetben.) A termelési volumen és a költségek kapcsolata alapján azonban viszonylag egyszerű elemzéssel választ lehet adni arra a kérdésre, hogy legalább mennyit kell termelnünk ahhoz, hogy ne legyünk veszteségesek.

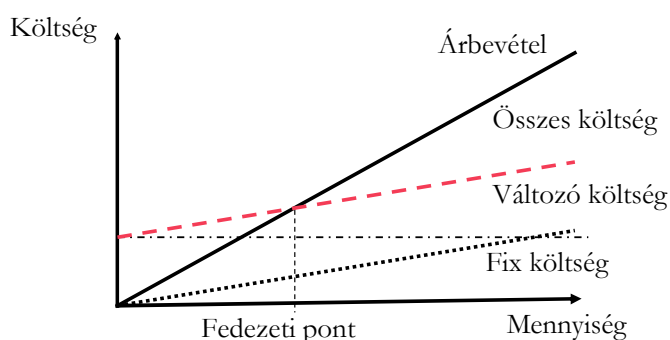
Az előző alfejezetben megismertük a költségek természetét, és ennek alapján megkülönböztettük az állandó (fix) és a változó költségeket. A fixköltségek akkor is jelentkeznek, ha semmit sem termelünk, ilyenkor a teljes fixköltség veszteségként jelentkezik. A termelés növelésével azonban a fix költségek egyre nagyobb termékvolumenen oszlanak el, azaz egy termékre egyre kevesebb fixköltség jut. Célszerű tehát feltenni azt a kérdést, hogy mekkora termelési mennyiségre van szükség ahhoz, hogy az árbevétel fedezze a változó költségek mellett a fixköltségeket is. A fedezet összegének, hányadának megállapítását, az ezt befolyásoló tényezők hatásainak számszerűsítését fedezetelemzésnek nevezzük. Ismerkedjünk meg a fedezetelemzés alapvető kategóriáival!

- Fedezeti összeg = árbevétel – változó költség
- Fedezeti hányad = fedezeti összeg / árbevétel
- Fedezeti pont: az a termékvolumen, ami mellett a vállalat eredménye zéró.

A fedezeti pont grafikusan is meghatározható. Ezt szemlélteti az **5.3. számú ábra**.

5.3. sz. ábra

A fedezeti pont grafikus meghatározása

Az ábrán a fixköltség-függvény és a változó költségek függvényének összegzésével meghatároztuk az összes költség függvényét. Ahol ez a függvény metszi az árbevétel-függvényt ott a nyereség éppen nulla. A metszésponthoz tartozó termékmennyiségnél lesz a fedezeti pont.

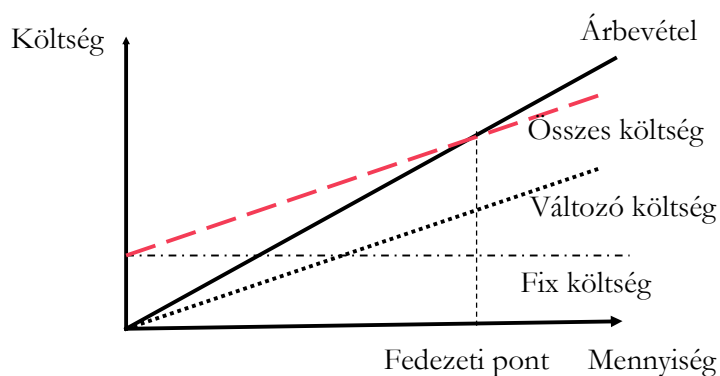
Egyszerűsége ellenére a fedezetelemzés egy nagyon fontos üzemgazdasági eszköz. A költségek természete ugyanis jelentősen befolyásolja a fedezeti pontot, vagyis azt, hogy a nyereség elérése érdekében a vállalatnak mennyit kell minimálisan termelnie. Nézzünk két esetet!

Az **5.4. számú ábra** egy olyan termék költségfüggvényeit mutatja be, amelynek esetében a változó költségeknek az árhoz viszonyított aránya magasabb. Grafikusan ez azt jelenti, hogy a változó költségek függvénye meredekebb, mint az 5.3. számú ábra esetében volt. A két ábrát összevetve látható, hogy a fedezeti pont lényegesen kijebb tolódott, azaz sokkal nagyobb termelési volumenre van szükség ahhoz, hogy a szűkebb fedezeti hányad a fixköltségeket fedezze.

Az **5.5. számú ábra** pedig azt az esetet mutatja be, amikor a fixköltségek nagysága lényegesen magasabb, mint az 5.3. számú ábra esetén volt. A változó költségek függvénye az 5.3. számú ábrán szereplővel azonos.

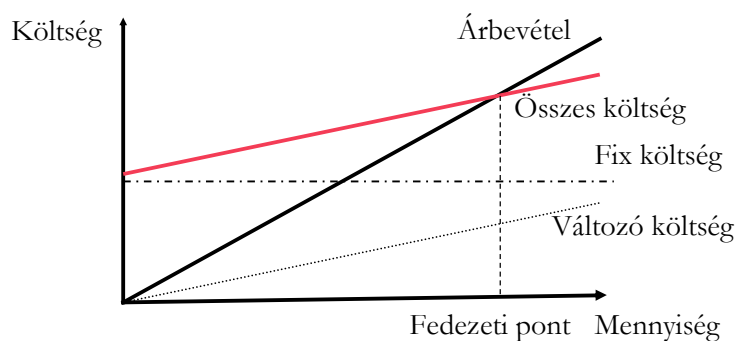
5.4. sz. ábra

Fedezeti pont a változó költségek magas aránya esetén

5.5. sz. ábra

Fedezeti pont a fix költségek magas aránya esetén

Az ábráról ismét leolvasható, hogy a fedezeti pont feljebb tolódott, azaz nagyobb termékvo-lumenre van szükség a nyereségesség eléréséhez.

A két eset azonban üzemgazdasági szempontból lényegesen különbözik egymástól. A második esetben ugyanis a termelő még jelentős árengedményt tehet az eladások növelése érdekében. Tehát agresszív árpolitikát folytathat. Ezzel szemben az első esetben erre alig van módja, mivel a változó költségek már így is az ár közelében vannak. Ez a vállalat tehát nem az árak mérséklésével, hanem egyéb eszközökkel fog versenybe szállni. Ebből látszik, hogy egy termék (egy vállalat) költség szerkezete jelentősen befolyásolja a vállalat piaci viselkedését.

5.2. Eredmény és eredményesség

Az eredményt kifejező fogalmak kapcsán is igaz, hogy ezek jelentése a hétköznapi szóhasználatban gyakran eltér üzemgazdaságtan által definiált tartalomtól. Érdemes ezért megismernünk a legfontosabb szakkifejezések pontos tartalmával.

5.2.1. Alapfogalmak

Definíciók:

Bevétel: pénz- vagy erőforrás-növekedés (pl. pénz-, anyag-, árubevétel)

Hozam: adott időszak tevékenységének realizált ellenértéke (árbevétel, egyéb bevétel, pénzügyi bevétel, rendkívüli bevétel)

Árbevétel: az értékesítés nettó (általános forgalmi adó nélküli) árbevétele. Az árbevétel a hozamok egy részhalmaza.

A teljes bevétel az ár és mennyiség szorzata. Egy vállalat teljes bevételét úgy kaphatjuk meg, ha ezt a szorzást az összes termékre elvégezzük, majd az így kapott szorzatokat összeadjuk. Képletben: $TR = p \times q$, ahol TR =teljes bevétel, p =ár, q =mennyiség

Az átlagbevételt a teljes bevétel és az eladott termékmennyiség hányadosaként számíthatjuk ki. Képletben: $AR = TR/q$, ahol AR =átlagbevétel

A határbevétel azt mutatja meg, hogy az értékesítés további egy egységnyi növelése a teljes bevételt mennyivel növeli meg. Képletben: $MR = \Delta TR / \Delta q$, ahol MR =határbevétel, ΔTR =a teljes bevétel változása, Δq =az értékesítés egy egységnyi változása. Matematikai értelemben a határbevétel nem más, mint a teljes bevételi függvény mennyiség szerinti (első) deriváltja.

5.2.2. Határhaszon-számítás

Ebben az alfejezetben már teljes választ keresünk arra a kérdésre, meddig érdemes egy vállalatnak a termelését bővíteni, azaz mekkora termékmennyiség mellett lesz a nyeresége maximális. A kérdés megválaszolásának megkezdése előtt ismerkedjünk meg néhány alapvető fogalommal!

- A teljes profit ($T\pi$) a teljes bevétel és a teljes költség (TC) különbsége. (A profitot a π (π) betűvel szoktuk jelölni.) Képletben: $T\pi = TR - TC$.

- Átlagprofit ($A\pi$) alatt a termékegységre jutó profitot értjük. Képletben: $A\pi = T\pi / q$
- A határprofit ($M\pi$) azt mutatja meg, hogy miként változik a vállalat összes profitja, ha a kibocsátás egy egységgel nő. Képletben: $M\pi = \Delta T\pi / \Delta q$

Ez utóbbi képletben a teljes profitot célszerű két összetevőjére bontva is megvizsgálni:

$$\Delta T\pi / \Delta q = \Delta(TR-TC) / \Delta q = \Delta TR / \Delta q - \Delta TC / \Delta q = MR - MC$$

Azt kaptuk, hogy a határprofit a határbevétel és a határköltség különbsége. Ha a határprofit nulla, akkor $MR = MC$. Ebből egy fontos összefüggés következik.

Definíció: Általános döntési szabály: mindaddig érdemes növelni a termelés mennyiségét, amíg az összbevétel növekménye meghaladja az összköltség növekményét: a maximális profitot biztosító, optimális outputnál a bevételnövekmény megegyezik a költség-növekménnyel

A profitmaximum egyik feltétele tehát az, hogy az $MR = MC$ egyenlőség teljesüljön. Van azonban egy másik feltétel is, nevezetesen az, hogy a maximum pontban a határprofit váljon negatívvá, vagyis tovább növelve a termelést a profit tömege csökkenjen. Matematikailag ez azt jelenti, hogy a profitfüggvény második deriváltja kisebb legyen, mint nulla.

5.2.3. Jövedelmezőség, eredményesség, hatékonyság, gazdaságosság

A költségek és az eredmények számbavétele után már össze tudjuk vetni a kettőt, azaz összeállíthatjuk az eredményeket a ráfordításokkal. Attól függően, hogy milyen erőforrást milyen eredménnyel vetünk össze, beszélhetünk jövedelmezőségi, hatékonysági, eredményességi mutatókról.

A vállalati szektorban a legfontosabb mutató a jövedelmezőség, mivel az a vállalat nyereségességét mutatja be valamilyen ráfordítás arányában. A mutató számlálójában tehát mindig valami nyereségkategória áll. Ez lehet a vállalati nyereség vagy az üzemi szintű eredmény. A nevezőben pedig az annak létrehozásához szükséges befektetések (eszközök), illetve saját tőke²⁶ áll.

Jövedelmezőségi mutatók:

- Számlálóban eredmény kategóriák (pl. üzleti eredmény, mérleg szerinti eredmény),
- Nevezőben vetítési alapok (pl. bérköltség, létszám, saját tőke).

Sajátos jövedelmezőségi mutató az, amikor a bevételek eredménytartalmát állapítják meg. A számlálóban ilyenkor is egy nyereségkategóriát találunk, a nevezőben azonban az árbevétel áll.

²⁶ A saját tőkéről lásd részletesen a 8.2. alfejezetet.

Az eredményesség, hatékonyság, gazdaságosság mutatóinak elemzését kezdjük e mutatók számlálójánál. Egy tevékenység eredményét ugyanis sokféleképpen lehet megragadni. A szokásos kategóriák a következők:

Kimenet (output): a tevékenység közvetlen eredménye.

Eredmény (outcome): a tevékenység tényleges haszna.

Eredményesség (hatásosság): adott tevékenység milyen mértékig éri el a kitűzött célokat.

Hatékonyság-1: a szervezet által felhasznált erőforrások és az ezek segítségével létrehozott termékek és szolgáltatások (outputok) viszonya.

Hatékonyság-2: az eredményt (outcome) milyen (egységnyi) ráfordítással érték el.

Termelési hatékonyság (költségek minimalizálása).

Elosztási hatékonyság (hasznok maximalizálása).

Hatékonysági mutató: megmutatja, hogy egységnyi erőforrás-állomány mennyi hasznot hoz létre

Gazdaságosság: a társadalmi ráfordítások és a társadalmi haszon viszonya

Erőforrás: A szervezet rendelkezésére álló inputok összessége, amelyek szükségesek a tevékenység ellátásához (pénzügyi, tárgyi, személyi, nem tárgyasult (hírnév) szellemi)

5.2.4. Az időtényező (jelen- és jövőérték-számítás)

A hasznok és költségek mérlegelésénél mindig számolnunk kell az időtényezővel is, mivel gyakran előfordul, hogy egy döntésnek a költségei és hasznai nem azonos időben keletkeznek. Az általános az, hogy először áldozatot kell hoznunk (azaz a költségek jelentkeznek), de annak a hasznait csak később élvezhetjük. Az is gyakori, hogy a költségek koncentráltan merülnek fel (például megveszünk egy új autót), hasznok azonban éveken keresztül gyűlnek össze. Miért nem lehet a különböző időpontokban jelentkező hasznokat és költségeket közvetlenül összehasonlítani egymással. Azért, mert a közgazdaságtanban az azonos mértékű, de különböző időpontokban keletkező hasznok nem egyenlők egymással. Ugyanez igaz a költségekre is. A közgazdaságban igaz a mondás: az idő pénz. Miért van ez így?

A megválaszolást kezdjük egy újabb közmondással: jobb ma egy veréb, mint holnap egy tüzök. Ez ugyanis azt az általános tapasztalatot fejezi ki, hogy az emberek a jelenbeli fogyasztást többre értékelik a jövőbeninél, azaz a jelenbeli haszonról lemondani a jövőbeni haszon érdekében áldozattal, azaz a közgazdaságtan nyelvén költséggel jár, és ezt a költséget csak egy nagyobb jövőbeni haszon tudja ellensúlyozni.

Mi a helyzet a költségekkel? Itt is idézhetünk egy mondást: ne vágd le az aranytojáást tojó tyúkot. Ebben a mondásban is a gazdaságszervezés egyik alapelve tükröződik, nevezetesen az, hogy az erőforrásainktól a jövőben nagyobb hasznot remélünk: a tyúkok tojnak, az állatok fialnak, a vetőmag sokszoros termést hoz. Ez az ősi mezőgazdálkodási tapasztalat a piacgazdaságban általános követelménnyé vált: az erőforrásoknak hasznot kell hajtaniuk. Követke-

zéseképpen, ha az erőforrásokat a jelenben felhasználjuk, azaz elköltjük, akkor a jövőbeni nagyobb haszonról mondunk le, következésképpen ugyanaz az erőforrás-felhasználás a jelenben drágább, mintha arra a jövőben kellene csak sort keríteni. (Ha a tyúkot csak két hónap múlva vágom le, akkor addig is tojja a tojásokat.)

A közgazdaságtanban tehát a költségeket és hasznokat csak akkor lehet reálisan összehasonlítani, ha azokat azonos időpontban értékeljük. Ez az azonos időpont lehet bármely jövőbeni időpont. (Például egy több éves beruházás megtérülésének tervezett időpontja.) Ekkor jövőérték-számításról beszélünk. Ennek a lényege az, hogy minden költséget és hasznot úgy veszünk számításba, mintha az egy azonos jövőbeni időpontban keletkezett volna. Ehhez előbb meg kell határoznunk, hogy erőforrásainktól évente mekkora többlethasznot várunk el. Ez a többlet az éves kamat. Ha ezt – mondjuk – évente 5 százalékban állapítjuk meg, akkor a korábbi években keletkezett költségeket és hasznokat az 1,05 annyiadik hatványával kell megszorozni, ahány évvel korábban merültek fel, mint a számítás alapjául szolgáló jövőbeni időpont. Ezt nevezzük kamatos kamatszámításnak. Ezt a számítást minden év költségeire és hasznaira el kell végezni, majd az így kapott összes költséget és összes hasznot lehet egymással összevetni.

Az összevetés időpontja lehet a jelen is. Ekkor jelenérték-számításról beszélünk. Ennek a lényege az, hogy minden költséget és hasznot úgy veszünk számításba, mintha azok a jelenben merültek volna fel. Ehhez is meg kell határozni egy elvárt kamatszintet, majd a kamatos kamatszámítás ellentett műveletével a discontálással tudjuk a jövőbeni költségek és hasznok jelenértékét meghatározni, majd az így kapott összes költséget és összes hasznot kell egymással összevetni.

6. fejezet Pénzügyi alapismeretek

6.1. A pénzügyi rendszer

A pénzügyi rendszer felöleli azokat a piacokat, közvetítőket, szolgáltatókat és más intézményeket, amelyeket a háztartások, a vállalatok és a kormányzat pénzügyi döntéseik végrehajtása során használnak. A pénzügyi rendszer tehát nem önmagáért van, hanem azért, hogy tegye lehetővé a reálgazdaság három szereplőjének (a háztartásoknak, a vállalatoknak és a kormányzatnak) a pénzgazdálkodását.

A pénzügyek rendszerszemléletű tárgyalásának egyik előnye, hogy ennek során a rendszerelmélet logikáját követhetjük. Így haladva először bemutatjuk a pénzügyi rendszer funkcióit, aztán a szereplőit, az egyes elemeit, folyamatait vesszük sorra, végül a rendszer struktúrájával, alrendszerivel ismerkedünk meg.

6.1.1. A pénzügyi rendszer funkciói

A mai pénzügyi rendszereknek öt alapvető funkciót kell betölteniük. Mindenekelőtt gazdaság fizetési rendszerét kell fenntartani, szabályozni és működtetni. Jelenleg a pénz, a pénzügyi követelések jelentős része nem más, mint elektronikus jelek sorozata, milliárdos összegek átutalása néhány kattintással történik. Egy ilyen rendszer csak akkor működőképes, ha mind technikailag, mind jogilag az elérhető legnagyobb biztonsággal működik.

Definíció: A fizetési rendszer magában foglalja a fizetési eszközöket, banki eljárásokat, valamint a bankközi fizetési rendszereket, amelyek együttesen teszik lehetővé a pénzforgalom lebonyolítást.

A pénzügyi rendszer leghagyományosabb funkciója a gazdaság pénzellátásának, likviditásának, azaz a gazdasági szereplők fizetőképességének biztosítása. A termelés körforgását csak úgy lehet fenntartani, ha a gazdálkodók a termeléshez szükséges eszközöket már akkor megveszik, amikor még az előző termelési ciklus termékeit nem tudták teljesen értékesíteni. Erre általában úgy képesek, hogy vásárlásaik jelentős részét hitelből finanszírozzák. A gazdasági életben ez teljesen normális jelenség, de az állam és a háztartások is kerülhetnek olyan helyzetbe, amikor éppen aktuális kiadásait saját folyó jövedelmükből, illetve korábbi megtakarításaikból nem tudják fedezni.

A pénzügyi rendszer harmadik funkciója - a megtakarításoknak a beruházókhöz történő allokálása – már nem a napi fizetési gondok megoldásához kötődik, hanem ahhoz, hogy a jövőben hasznosuló jelentős beruházásokat a gazdasági szereplők jelentős része nem tudja korábbi megtakarításaiból finanszírozni. Ilyenkor hosszabb távra kíván külső forráshoz jutni, azoktól, akiknek átmeneti vagy tartós megtakarításaik vannak. Ennek az összekapcsolása a pénzügyi rendszer feladata.

A harmadik funkció, a jövedelmek gazdasági szereplők közötti térbeni és időbeli átcsoportosítása és elosztása, nem igényel bővebb magyarázatot.

A negyedik funkció, a bizonytalanságok és a kockázatok kezelése, elsősorban a jövőbeni gazdasági események kockázatainak mérséklését, illetve megosztását jelenti. Gondoljunk csak a – szintén a pénzügyi rendszer részét képező - biztosításokra

Végül a pénzügyi rendszernek gazdaságpolitikai funkciói is vannak. Például a pénz mennyiségének szabályozása révén befolyásolni lehet az inflációt és a gazdasági növekedés ütemét is.

6.1.2. A pénzügyi rendszer szereplői

A pénzügyi rendszer szereplői közül elsőként a nem pénzügyi szereplőket nevezzük meg, mivel ők azok, akikért az egész pénzügyi rendszer működik. Ők a reálgazdaság szereplői, akiknek a tevékenysége elsődlegesen a reálgazdasághoz kötődik. A pénzügyi rendszerben, mint megtakarítók és/vagy mint beruházók jelenhetnek meg. A megtakarítók azok, akik átmenetileg szabad (el nem költött) pénzeszközöket a pénzügyi rendszerre bízva. Ezzel szemben a beruházók likviditási, vagy finanszírozási igényükkel keresletet támasztanak a pénz iránt.

A szereplők másik körét a pénzügyi szereplők alkotják. Ők kizárólag pénzügyi tranzakciókkal (pénzügyi állapotváltozást eredményező műveletekkel) foglalkoznak. A legtöbb országban a pénzügyi szereplők, különösen a pénzügyi szolgáltatók csak pénzügyi tevékenységet folytathatnak. A pénzügyi szereplők többsége piaci szereplő. Ők is két csoportot alkotnak:

- a pénzügyi szolgáltató (közvetítő) a pénzkínálat és kereslet összekapcsolását könnyíti meg, azaz tipikusan a nem pénzügyi szereplők részére nyújt szolgáltatásokat.
- A spekuláns (időben), illetve arbitrázsör (térben) a magas hozam érdekében ad-vesz pénzügyi instrumentumokat, azaz tipikusan pénzügyi szereplőkkel bonyolít tranzakciókat.

A pénzügyi szereplők lehetnek nem piaci szereplők is. Ilyenek a szabályozó, az ellenőrző hatóságok, valamint a közpénzek elosztását végző ún. allokátorok.

6.1.3. A pénzügyi rendszer elemei

A pénzügyi rendszer elemei: a pénz, a pénzügyi instrumentumok (eszközök) és a pénzügyi információk.

A pénz a mai modern gazdaságban papírpénz, nagyobb mértékben hitelpénz (formáját tekintve számlapénz). Következésképpen a mai pénzrendszer hitelpénzrendszer, amelyben pénzként az áruvilághoz nem kötődő jelek funkcionálnak. Nincs a pénznek valóságos értéke. Képviselési értékét, vagyis azt, hogy mennyit ér, vásárlóereje fejezi ki. Vásárlóerő alatt azt értjük, hogy a pénz egységnyi mennyiségéért mennyi árut lehet vásárolni.

Pénzügyi instrumentumok (eszközök) pénzre szóló követelések. A tipikus pénzügyi eszközök a következők:

- Bankbetét, hitel: Olyan pénzügyi instrumentum, amelyet az adósnak névértéken vissza kell fizetnie és meghatározott időszakonként (például havonta, évente) kamatot kell fizetnie a még fennálló tartozása után.

- **Kötvény:** A kibocsátó (állam, önkormányzat, vállalat) kamattal terhelt adósságát megtestesítő hivatalos dokumentum. Van futamideje és kamata. Könnyen adásvétel tárgyává tehető (forgatható). Ennek során az értékpapírpiacon a névértékétől eltérő árfolyama alakul ki. Hitelviszonyt testesít meg.
- **Részvény:** Egy vállalat (részvénytársaság) tulajdonából való részesedést megtestesítő értékpapír. Névértéke a vállalat vagyonának egy meghatározott részét képviseli. Tulajdonosának jogot ad a profitból történő részesedésre, illetőleg más tulajdonosi jogok gyakorlására (pl. szavazati jog). A kibocsátónak visszavásárlási kötelezettsége (általában) nincs. Következésképpen nem hitelviszonyt, hanem tulajdonosi jogviszonyt testesít meg.

A pénzügyi információk is a pénzügyi rendszer fontos elemei, mivel a pénzügyi rendszer működésére jelentős hatást gyakorolnak. Például a részvénytársaságok anyagi helyzetével, az értékpapírok minősítésével kapcsolatos információk megváltoztatják a részvények, kötvények árfolyamát, a kamatok alakulását, és végső soron tőzsdepánik, pénzügyi válság kiváltói is lehetnek.

6.1.4. Pénzügyi folyamatok

A pénzügyi rendszer működése pénzügyi tranzakciók révén valósul meg, amelyek pénzügyi folyamatokká állnak össze. Tranzakció alatt egy elem meghatározott irányú állapotváltozását értjük (pl. hitelfelvétel, betételhelyezés). A pénzügyi rendszer valamennyi eleme mozgásban lehet, így megkülönböztetünk pénzáramlásokat, pénzügyi instrumentumok és pénzügyi információk áramlását. Emellett beszélhetünk még felügyeleti, irányítási, szabályozási és ellenőrzési folyamatokról.

A pénzáramlások három fajtája:

- piaci tranzakciók, amikor áruért pénzt adnak ki,
- jogszabályban előírt befizetések (például adófizetés),
- önkéntes pénzáramlások (például adományok).

A pénzügyi instrumentumok áramlása pénzügyi eszközök cseréje révén valósul meg.

6.1.5. A pénzügyi rendszer struktúrája

A pénzügyi rendszer struktúráját a pénzügyi szervezetek és az alrendszerek alkotják. A pénzügyi szervezeteket funkciójuk szerint csoportosítva finanszírozó (például kereskedelmi bankok), szabályozó (például a pénzügyekért felelős minisztérium, a jegybank), monitoring (például hitelminősítő, könyvvizsgáló szervezetek) és ellenőrző szervezeteket (pl. Állami Számvevőszék, Pénzügyi Szervezetek Állami Felügyelete) különböztetünk meg. Egy szervezet elvileg többféle funkciót is elláthat.

A pénzügyi rendszer négy alrendszerből épül fel:

- A monetáris alrendszer a gazdaság pénzellátását, a fizetési rendszer működését biztosítja.

- A pénzügyi piacok alrendszerben a különböző pénzek, illetve pénzre szóló követelések (pénzügyi instrumentumok) cseréje (tranzakciók) zajlik.
- A fiskális alrendszer az állam különböző funkcióihoz szükséges pénzforrások beszedését, újraelosztását végzi.
- A pénzügyi ellenőrzési alrendszer a pénzügyi rendszer másik három alrendszerének ellenőrzését végzi.

Tekintsük át az első két alrendszer felépítését és legfontosabb feladatait! (A fiskális alrendszerrel külön fejezetben²⁷ foglalkozunk. A pénzügyi ellenőrzés pedig nem képezi a tananyag részét.)

6.1.6. A monetáris alrendszer

Intézményrendszere a kétszintű bankrendszer, amelynek felső szintjén a monetáris hatóság áll. Ez a legtöbb országban a központi bank, amely egyben jegybank is, feltéve, hogy az országnak van önálló valutája. A második szintet pedig a kereskedelmi bankok és az egyéb pénzintézetek alkotják.

A monetáris hatóság az alábbi funkciókat látja el:

- emisszió, azaz készpénzkibocsátás,
- a bankok bankja,
- az állam bankja,
- a nemzetközi valuta-tartalékok kezelője,
- szabályozás,
- felvigyázás,
- kutatás, elemzés, kommunikáció.

A bankok bankja funkció azt jelenti, hogy a monetáris hatóság

- vezeti a bankrendszer többi szereplőjének (pl. kereskedelmi bankok) a számláját,
- kielégíti a bankok készpénz igényét,
- kötelező tartalék elhelyezését írja elő számukra,
- a bankrendszer számára likviditást biztosít,
- bizonyos helyzetekben külföldi forrásokat közvetít, amelyet refinanszírozás²⁸ keretében hitelez tovább a bankrendszer szereplőinek,

²⁷ 7. fejezet

- betölti a végső hitelező (végső mentstár) funkcióját, vagyis egyes bankok, vagy a bankrendszer likviditáshiánya esetén hitelt nyújt azok számára.

A monetáris hatóság az állam bankjaként vezeti a központi költségvetés és fontosabb szereplőinek (államkincstár, államadósság kezelő intézmény stb.) elszámolási számláit. E funkció korábban az állam hitelezésére is kiterjedt. A mai gyakorlat szerint a költségvetési hiányt jegybanki hitel helyett a tőkepiacokról finanszírozzák. Az államadósság menedzselése szintén más állami intézmény (Magyarországon az Állami Adósságkezelő Zrt.) feladata lett.

Nemzetközi valuta-tartalékok az ország külső fizetőképességének fenntartásához szükséges gyorsan mozgósítható tartalékok, azaz arany, készpénz keresett külföldi valutákban (ún. tartalékvalutákban), illetve rövidlejáratú, tartalékvalutákban denominált²⁹ devizakötvényekben. E tartalékokra az ország külső adósság menedzselése véget van szükség. Az import ellentételezése, a külföldi devizában denominált kölcsönök visszafizetése, a külföldi tulajdonú vállalatok profitjának hazautalása mind-mind külföldi fizetőeszközben történik. E kifizetések biztonságos teljesítése jelentős valutatartalékokat tesz szükségessé. Különösen így van ez egy olyan országban, mint Magyarország, ahol a külfölddel szembeni eladósodottság meghaladja az éves GDP összegét.

A monetáris hatóság szabályozza:

- a belföldi fizetési rendszert,
- a hitelintézetek pénzügyi statisztikai adatszolgáltatását,
- nem teljes konvertibilitás esetén a devizagazdálkodást és a devizaátváltást.

A felügyezés szó az angol oversight szó magyar fordítása. Lényegében a fizetési rendszer és a pénzügyi rendszer egésze stabilitásának figyelemmel kísérését jelenti.

A monetáris hatóság a felsorolt feladatai eredményes ellátása érdekében széleskörű kutatási, kockázatkezelési, statisztikai és kommunikációs tevékenységet folytat.

A monetáris rendszer második szintjének legfontosabb szereplői a kereskedelmi bankok, amelyek üzleti alapon működnek. Jogosultak betétgyűjtésre, hitelnyújtásra és folyószámla vezetésre. Ennek révén alkalmasak a hitelpénz teremtésére. Ügyfeleik elsősorban a reálgazdaság szereplői, azaz a háztartások, a nem pénzügyi vállalatok és a helyi önkormányzatok.

A kereskedelmi bankok a megtakarítások összegyűjtésével és kihelyezésével volumen- és lejárat transzakciókat hajtanak végre. Ez azt jelenti, hogy a náluk elhelyezett betétek általában kisösszegűek és rövidlejáratúak és ők ebből nyújtanak nagyságrendekkel nagyobb összegű kölcsönöket, amelyeknek egy része közép- és hosszúlejáratú. (Tipikus, hogy a háztartások

²⁸ A refinanszírozás a monetáris hatóság hitelnyújtása a kereskedelmi bankok részére, hogy ők tudjanak hitelezni. Tévesen szoktak a hitelek visszafizetése értelemben is használni.

²⁹ Denomináció alatt az értjük, hogy a pénzügyi kötelezettséget lejáratkor milyen valutában kell visszafizetni.

helyeznek el egyenként néhány százezer, esetleg néhány millió forintos betéteket néhány hónapos, ritkábban néhány éves lekötéssel betéteket, a hiteleket pedig tipikusan többmilliós, többmilliárdos nagyságrendben, gyakran 5-20 évi lejáratra adják elsősorban vállalatoknak, másodsorban helyi önkormányzatoknak.)

A kereskedelmi bankok fő feladata a pénzkereslet és pénzkínálat gyorsabb egymásra találásának elősegítése, a kockázat csökkentése, a biztonság növelése. Ennek érdekében egyrészt ún. közvetett forrás-közvetítést végeznek, azaz befogadják a megtakarításokat (betétet gyűjtenek), és azokból saját kockázatukra nyújtanak kölcsönt vagy fektetnek be. Másrészt végezhetnek közvetlen forrás-közvetítést is, azaz csak összehozzák a partnereket, de a befektetést közvetlenül a megtakarító megbízásából és kockázatára hajtják végre (például államkötvényt vásárolnak).

A monetáris alrendszer legfontosabb feladata a gazdaság pénzellátásának biztosítása. Ennek során pénzteremtést is végez. A pénzmennyiség alakulását a monetáris szektor bankműveletei határozzák meg.

A monetáris hatóság (központi bank) a pénzpiac állapota alapján dönt a pénzmennyiséget szabályozó eszközeinek alkalmazásáról. Növelni tudja a hazai piacon lévő pénz mennyiségét:

- emisszióval, azaz készpénz-kibocsátással,
- külföldi hitel felvételével,
- devizapiaci intervencióval³⁰, ha forintot vásárol valutatartalékaiból,
- refinanszírozási hitelek nyújtásával,
- nyílt piaci műveletekkel, azaz jegybanksi kötvények visszavásárlásával.

E műveletekkel ellentétes irányú lépésekkel pedig szűkíteni tudja a hazai piacon lévő pénz mennyiségét.

A kereskedelmi bankok konkrét piaci igények alapján juttatnak pénzt a gazdaságba, alapvetően két módon: hitelezéssel, azaz hitelpénz teremtésével és idegen valuta forintra váltásával. Pénz áramlik a gazdaságba akkor is, amikor a kereskedelmi bankok kamatot fizetnek a náluk elhelyezett betétek után.

A kereskedelmi bankok azáltal tudnak hitelpénzt teremteni, hogy többször annyi hitelt nyújtanak, mint amennyi saját tőkéjük van, illetve amennyi betétet eredetileg elhelyeztek náluk.

³⁰ Devizapiaci intervencióról akkor beszélünk, ha egy ország központi bankja az ország saját valutája árfolyamának védelme érdekében nagymennyiségben vesz vagy elad saját valutát a devizapiacon. Valuta: egy ország törvényes fizetési eszköze. Deviza: egy másik ország valutájára szóló követelés.

Saját tőkéjük és a betétek terhére, azaz elméletileg készpénz-állományukból³¹ a kereskedelmi bankok ügyfeleik részére hitelt nyújtanak. Ezt a hitelt azonban az adósnak a banknál vezetett folyószámlájára folyósítják. Következésképpen a hitel azonnal fel nem használt része ott marad a banknál. Ennek terhére a bank ismét tud hitelt nyújtani. Ez a folyamat többször is ismétlődhet. A kereskedelmi bankok tehát csak (kész)pénzből tudnak pénzt teremteni, de képesek a pénz többszörözésére, szakkifejezéssel a pénz-multiplikációra.

A kereskedelmi banki pénzteremtést azonban szabályozni kell, két szempontból is. Az első, hogy a gazdaságban éppen annyi pénz legyen, mint amennyire a reálgazdaságnak szüksége van. A második, hogy a kereskedelmi bankok a pénz többszörözésével ne vállaljanak túl nagy kockázatot, azaz mindig képesek legyenek a náluk elhelyezett betétek visszafizetésére. A szabályozást a monetáris hatóság végzi a központi banki szabályozás indirekt és direkt eszközeinek segítségével.

A direkt eszközök közvetlenül befolyásolják a pénzmennyiséget és közvetetten a kamatot. A legszélesebb körben használt direkt eszköz az ún. kötelező tartalékrata meghatározása. Ez azt jelenti, hogy a kereskedelmi bankoknak kötelezettségeik meghatározott típusaira (pl. ügyfél-betéteikre) a központi banknál vezetett számlájukon a kötelezettség néhány százalékának megfelelő mértékű betétet kell elhelyezniük. Magyarországon jelenleg 2% a kötelező tartalékrata mértéke. A kötelező tartalékok után az MNB az alapkamatnak megfelelő kamatot fizet. Ezzel szemben csak piacgazdaságokban ritkán alkalmazzák a hitelkontingenseket, azaz annak előírását, hogy a bank csak meghatározott mennyiségű hitelt nyújthat.

A központi banki szabályozás indirekt eszközei csak közvetett módon befolyásolják a kereskedelmi bankoknál lévő pénz mennyiségét. A leggyakrabban használt eszközök a következők:

- Viszontleszámítolás: a kereskedelmi bankok forgalomképes értékpapírjainak megvásárlása a központi bank által.
- Nyílt piaci műveletek: a kereskedelmi bankoknál meglévő likviditás (jegybankpénz) változtatása hazai valutában denominált értékpapír vagy deviza eladása, illetve vétele révén.
- Refinanszírozási hitelek nyújtása.
- Repóműveletek végzése: értékpapír visszavásárlási megállapodást jelent, amelyben az adás-vétel tárgya legtöbbször állampapír, illetve letéti jegy (a központi bank által kibocsátott értékpapír), az ügylet szereplői a monetáris hatóság, illetve a kereskedelmi bankok. Az ügylet egy jelenbeli tranzakció és egy jövőbeni kötelező tranzakció együttese. Két formája: aktív repó rövid lejáratú jegybanki hitelnújtást, a passzív repó rövid lejáratú jegybanknál történő betét elhelyezés.

³¹A pénzteremtés folyamata képszerűbben megragadható abból a néhány évvel ezelőtti még valós helyzetből kiindulva, hogy a betéteket készpénzben helyezik el a kereskedelmi bankokban. Ma már ez a művelet is számlaműveletekkel, azaz számlák közötti átutalással történik.

6.2. A pénzügyi piacok

6.2.1. A pénzügyi piac fogalma, típusa

A pénzügyi piac olyan speciális piac, ahol pénzek és pénzügyi instrumentumok önkéntes cseréje zajlik. A pénzügyi piac kínálati oldalán a megtakarítók vannak, mint láttuk ők nem pénzügyi szereplők. A háztartások ideiglenes és tartós megtakarításainak keresnek befektetési lehetőséget. Jellemzően megtakarításaik meghaladják hiteleiket. A vállalatok és az állam tartósan nem szoktak megtakarítani, ők ideiglenes forrásbőség esetén keresnek befektetési lehetőséget. A keresletet is a nem pénzügyi szereplők teremtik. Alapvetően két célból:

- likviditásuk megteremtése (fizetési kötelezettségeik késedelem nélküli teljesítése) érdekében keresnek átmeneti forrásokat;
- beruházásaik, tartós eladósodottságuk finanszírozása érdekében keresnek tartós forrásokat.

A pénzügyi piacok funkciói a fenti igények kielégítéséhez kapcsolódnak, azaz feladatuk a likviditásfeleslegek, megtakarítások eljuttatása a likviditási szükséglettel, finanszírozási igényekkel rendelkezőkhöz. Emellett a pénzügyi piacokon zajlik a különböző törvényes fizetési eszközök cseréje is. E hármas funkcióval összhangban a pénzügyi piacok három típusát különböztetjük meg: a pénzügyi piacot, a tőkepiacot és a devizaátváltások piacát.

A pénzügyi piac a rövidtávú hitelezést végzi, az átmeneti pénztöbblettel rendelkezők finanszírozásáért az átmeneti pénzügyi instrumentumokat. Tipikus pénzügyi instrumentumai a bankrendszerre szóló követelések: betétek, váltók, bankközi hitelek. Pénzügyi eszköznek tekintjük az egy éven belül lejáró értékpapírt és hitelt.

A tőkepiac a megtakarítások beruházásokká történő átalakítását szolgáló mechanizmus. Itt történik a finanszírozási igények kielégítése. A tőkepiacok pénzügyi eszközeinek lejárata több mint egy év. A cserélt pénzügyi instrumentum tipikusan a monetáris rendszeren kívüli gazdasági szereplő passzívja (pl. államkötvény, részvény, vállalati kötvény).

A devizapiac a törvényes fizetési eszközök átváltásának piaca. A devizapiacokon érvényesülő árat (árfolyamokat) hosszú távon a következő tényezők határozzák meg:

- a valuták vásárlóerő-paritása. A valutaárfolyamnak a valuta vásárlóereje alapján történő meghatározása a valuták vásárlóerő-paritása,
- az egyes nemzetgazdaságokban érvényesülő reálkamatláb,
- az adott ország nemzetközi fizetési mérleg pozíciója,
- makrogazdasági és politikai stabilitás/instabilitás.

6.2.2. A pénzügyi közvetítők, pénzügyi szolgáltatások

A pénzügyi közvetítők feladata a pénzügyi kereslet és pénzügyi kínálat gyorsabb egymásra találásának elősegítése, a kockázat csökkentése, a biztonság növelése. Elsősorban közvetített forrás-közvetítést végeznek, azaz befogadják a megtakarításokat (betétet gyűjtenek), és azokból saját

kockázatukra nyújtanak kölcsönt vagy fektetnek be. Emellett végezhetnek közvetlen forrás-közvetítést is, azaz csak összehozzák a partnereket, de a befektetést közvetlenül a megtakarító megbízásából és kockázatára hajtják végre (pl. államkötvényt vásárolnak).

Tipikus pénzügyi közvetítő szervezetek a kereskedelmi bankok, befektetési alapok, befektetési társaságok, nyugdíjalapok, biztosítók, takarékpénztárak.

A pénzügyi szolgáltatások, jellegükből és kockázatukból adódóan megkövetelik, hogy azokat csak olyan intézmények végezhesék, amelyek tevékenységére részletes prudenciális felügyeleti előírások vonatkoznak. A prudenciális szabályok olyan speciális gazdálkodási követelményeket állítanak fel a bankokkal szemben, amelyek garanciát jelenthetnek mindenkor és tartós fizetőképességük megőrzésében. A biztonságos működést törvények és felügyeleti intézmények biztosítják.

A pénzügyi szolgáltatások a következők:

- betét gyűjtése és más visszafizetendő pénzeszköz - saját tőkét meghaladó mértékű - nyilvánosságtól történő elfogadása;
- pénzkölcsön nyújtása;
- pénzügyi lízing;
- pénzforgalmi szolgáltatások nyújtása;
- készpénz-helyettesítő fizetési eszköz kibocsátása és az ezzel kapcsolatos szolgáltatás nyújtása;
- kezesség és bankgarancia vállalása, valamint egyéb bankári kötelezettség vállalása;
- valutával, devizával váltóval, illetve csekkel saját számlára vagy bizományosként történő kereskedelmi tevékenység;
- pénzügyi szolgáltatás közvetítése (ügynöki tevékenység);
- befektetési alap letétkezelés;
- készpénzáttutalás.

Pénzügyi szolgáltatást alapvetően pénzügyi intézmény végezhet. Bizonyos tevékenységeket kizárólag csak meghatározott intézménytípusban lehet folytatni. Így betétgyűjtési tevékenységet kizárólag hitelintézet végezhet, és kizárólag hitelintézet jogosult a saját tőkéjét meghaladó mértékben visszafizetendő pénzeszköznek a nyilvánosságtól való gyűjtésére. A hitelintézet lehet bank, szakosított hitelintézet vagy szövetkezeti hitelintézet (takarékpénztár, illetve hitelközvetítő).

6.3. Nemzetközi pénzügyi alapismeretek

6.3.1. A nemzetközi fizetési mérleg

Egy nemzetgazdaság nemzetközi kapcsolatrendszerének pénzügyi folyamatait nemzetközi fizetési mérlege tükrözi. Lásd a **6.1. számú táblázatot!** A nemzetközi fizetési mérleg több mérlegből áll össze. Az egyes mérlegek nincsenek egyensúlyban, hiányukat vagy többletüket a többi mérleg ellentételezi. A tartós egyensúlyhiány az ország nemzetközi tartalékainak csökkenésében, illetve eladósodásában ölt testet.

6.1. sz. táblázat

Nemzetközi fizetési mérleg

Aktív tételek (pénz bevétel)	Passzív tételek (pénz kiadása)
Folyó fizetési mérleg	
Exportbevételek Tényezőjövedelmek beáramlása (kamat, osztalék, munkabér) Egyoldalú átutalások (bevétel)	Import kiadások Tényezőjövedelmek kiáramlása (kamat, osztalék, munkabér) Egyoldalú átutalások (kiadás)
Folyó fizetési mérleg egyenlege	
Aktívum	Passzívum
Tőkemérleg	
Működő tőke import Portfólió tőkeimport Hitelfelvétel, nyújtott hitel törlesztése	Működő tőkeexport Portfólió tőkeexport Hitelnyújtás, felvett hitel törlesztése
Tőkemérleg egyenlege	
Aktívum	Passzívum
Nemzetközi tartalékok növekedése	Nemzetközi tartalékok csökkenése
Mérleg egyenlege	

A nemzetközi fizetési mérleg alakulását a folyó és tőkeműveletek befolyásolják.

A folyó műveletek a következők:

- Reáltranzakciókhoz kapcsolódó pénzmozgások: áruk és szolgáltatások exportjának, illetve importjának ellentételezése
- Tényezőjövedelem-transzferek: a külföldiek befektetése utáni kamat, osztalék kivitele az országból, a külföldi dolgozók munkabér hazautalásai (és a fordított irányú műveletek)
- Egyéb jövedelemáramlások: például nemzetközi segélyek, tagdíjak, kártérítések.

A tőkeműveletek a következők:

- Közvetlen (működő tőke) befektetés: üzletrész felvásárlása (privatizáció), zöldmezős beruházás
- Portfólió-befektetések: pénzügyi befektetések állampapírokba, kötvényekbe, részvényekbe
- Hosszúlejáratú hitelek a magyar államnak, hazai kereskedelmi bankoknak, nagy vállalatoknak
- Rövidlejáratú hitelek, befektetések: célja az átmenetileg likvid eszközök lekötése, vagy likviditáshiány megszüntetése, illetve gyakran spekuláció (forró tőke).

6.1.1. Devizagazdálkodás, konvertibilitás

A külfölddel szembeni fizetési kötelezettség teljesítéséhez általában külföldi fizető eszközre: idegen valutára, devizára van szükség. Ezt a devizagazdálkodás rendszere biztosítja a gazdasági szereplők számára.

Definíciók:

Devizagazdálkodás: a törvényes fizető eszköz átváltásának és átutalásának szabályozása

Konvertibilitás: a törvényes fizetőeszközök, illetve az ezekre szóló követelések szabad átválthatósága és átutalhatósága.

A nemzetközi fizetési mérleg különböző tételeire a hazai valuta más-más átválthatóságú lehet. Ilyenkor beszélünk részleges konvertibilitásról. Például: a különböző tőkemozgások esetében nincs szabad átválthatóság, vagy a magánszemélyek nem élhetnek a szabad átváltás lehetőségével.

7. fejezet Államháztartási ismeretek

7.1. Az államháztartás rendszere

Definíció: Az államháztartás az állam gazdálkodásának rendszere. Keretei között az állam közfeladatokat lát el és finanszíroz.

Az államháztartáshoz azok a szervezeti egységek (kötségvetési szervek, elkülönített állami pénzalapok, társadalombiztosítási alapok) tartoznak, amelyek nem piaci árukat, szolgáltatásokat állítanak elő, illetve ilyen tevékenységet irányítanak, felügyelnek. (A statisztika ide sorolja a legalább 50 százaléban költségvetési támogatásból működő non-profit szervezeteket is.)

Az államháztartás alrendszerei: a központi és önkormányzati alrendszer.

A központi alrendszert

- a) az állam,
- b) a központi költségvetési szervek,
- c) a törvény az államháztartás központi alrendszerébe sorolt köztestületek (pl. Magyar Tudományos Akadémia) és
- d) a c) pont szerinti köztestület által irányított köztestületi költségvetési szervek alkotják.

A központi alrendszer három részből tevődik össze:

- a központi költségvetésből
- az elkülönített állami pénzalapokból és
- a társadalombiztosítási alapokból

Az önkormányzati alrendszert

- a) helyi önkormányzatok,
- b) helyi és országos nemzetiségi önkormányzatok,
- c) jogi személyiségű társulások, többcélú kistérségi társulások,
- d) térségi fejlesztési tanácsok,
- e) Az a-d) pontban foglaltak által irányított helyi önkormányzati, helyi nemzetiségi önkormányzati és országos nemzetiségi önkormányzati költségvetési szervek.

Az államháztartás egyes alrendszereiben a gazdálkodást éves költségvetés alapján kell folytatni.

7.2. A költségvetés

Definíció: A költségvetés az államháztartást alkotó jogalanyok gazdálkodásának alapjául szolgáló olyan pénzügyi terv, amely szembeállítja az állami vagy önkormányzati feladatok ellátására fordítható költségvetési kiadásokat a költségvetési bevételekkel.

A költségvetési év megegyezik a naptári évvel. A költségvetés a költségvetési évben teljesülő költségvetési bevételek és költségvetési kiadások előirányzott összegét tartalmazza (a továbbiakban: bevételi előirányzatok és kiadási előirányzatok). A bevételi előirányzatok azok teljesítésének kötelezettségét, a kiadási előirányzatok azok felhasználásának jogosultságát jelentik.

7.2.1. A központi költségvetés szerkezete

Az állam – mondjuk egy királyság – költségvetését korábban egy nagy könyvbe jegyezték be. Innen eredeztethető, hogy a költségvetés szerkezete, az egyes szerkezeti elemek elnevezése egy könyvre emlékeztet. Így Magyarország központi költségvetése fejezetekre tagozódik, a fejezetek pedig címekre, azok alcímekre tagolódnak. A költségvetési törvényben szereplő fejezetek egymásutánját azonban már nem tartalomjegyzéknek, hanem fejezetrendnek nevezik. Bizonyos fokig az eltérő tartalmú kiadások (például adók, egészségügyi kiadások, szociális juttatások) kerülnek külön fejezetbe. A tartalmi tagolást azonban részben kiegészíti, részben felülírja az irányítási rend, mivel a fejezetek jelentős részét úgy alakítják ki, hogy a különböző irányító szervekhez (például a minisztériumokhoz vagy más közhatalmi szervekhez) tartozó közfeladatokat, közintézményeket és a finanszírozásukat szolgáló előirányzatokat sorolják egy-egy költségvetési fejezetbe. Például, ha az egészségügyi és a szociális ágazatot ugyanaz a miniszter irányítja, akkor a két ágazat költségvetését is egy fejezetbe vonják össze, ha viszont az egészségügy önálló tárca, akkor önálló költségvetési fejezete is van. Az irányító szerv egyúttal irányítja (esetenként csak felügyeli) a fejezet költségvetése tervezését, végrehajtását és az arról való beszámolást.

Definíciók: A költségvetési fejezet a költségvetési tervezés, végrehajtás és beszámolás szempontjából önállóan felügyelt, irányított szervek és előirányzatok összessége.

A költségvetési cím szervezeti és szabályozási szempontból összetartozó, tovább részletezett előirányzatok összessége.

Vannak a központi költségvetésben olyan fejezetek, amelyek tartalmilag hasonló előirányzatokat tartalmaznak (pl. adók, illetékek, adósságszolgálat) és vannak az irányító szervenként elkülönülő fejezetek (pl. Köztársasági Elnöki Hivatal, Belügyminisztérium, Magyar Tudományos Akadémia).

Ez utóbbi fejezetek tartalmazzák az adott területhez (pl. ágazathoz tartozó központi költségvetési szervek) költségvetési előirányzatait is. A központi költségvetési szervek a fejezeten belül önálló címet alkotnak. A területileg széttagoltan működő, de azonos tevékenységet végző költségvetési szervek közül több is képezhet egy címet. Az egyes címekhez, alcímekhez a központi költségvetés kiadási, bevételi és támogatási előirányzatokat állapít meg. A kiadási előirányzat megegyezik bevételi és a támogatási előirányzat összegével, azaz egy adott címről

egy évben legfeljebb annyit lehet elkölteni, amennyi támogatást a költségvetés biztosít, kiegészítve a saját bevételekkel.

A központi költségvetés szervek esetében a költségvetés tovább részletezi, előirányzat-csoportokra bontja a kiadási előirányzatokat. Számukra a költségvetési törvény különálló működési és felhalmozási költségvetést állapít meg. Ezen belül a kiemelt előirányzat-csoportok a következők:

- Működési költségvetés kiemelt előirányzatai:
 - o személyi juttatások,
 - o munkaadókat terhelő járulékok, szociális hozzájárulási adó,
 - o dologi kiadások,
 - o ellátottak pénzbeli juttatásai,
 - o egyéb működési célú kiadások
- Felhalmozási költségvetés:
 - o intézményi beruházások,
 - o felújítások,
 - o kormányzati beruházások,
 - o lakástámogatás,
 - o lakásépítés,
 - o egyéb felhalmozási kiadások.
- Kölcsönök

A központi költségvetés az egyes központi költségvetési szervekhez közvetlenül nem hozzárendelhető közfeladatok – általában kiemelt ágazati, szakmai feladatok – ellátására is meghatároz előirányzatokat. Tervezésükről, év közbeni felhasználásukról, az erről való beszámolásról a fejezet irányító szerve gondoskodik, ezért ezeket fejezeti kezelésű előirányzatoknak nevezzük. Fejezetenként egy cím fogja össze őket, amely alcímekre oszlik. Az alcímek egyes szakmai feladatokat jelenítenek meg, amelyek tovább bonthatók jogcímcsoportokra, jogcímekre. Erre mutat be egy példát a **7.1. számú boks.**

7.1. sz. boks

Példa fejezeti kezelésű előirányzatra (MTA)

Cím: Fejezeti kezelésű előirányzatok

Alcím: Ágazati célelőirányzatok

Jogcímcsoport: Tudományos könyv- és folyóirat-kiadás

Jogcím: Magyar Tudomány

A fejezeti kezelésű előirányzatok pénzügyi eszközökkel, saját bevétellel rendelkezhetnek, de tárgyi vagyonnal csak átmenetileg (pl. követelés fejében). Felhasználásuk céljait, a kedvezményezettek körét, a támogatás feltételeit jogszabály – általában a fejezetet irányító miniszter rendelete – átfogóan szabályozza. Az ilyen előirányzatok kiadásait, bevételeit, költségvetési támogatásának mértékét a költségvetési törvény állapítja meg. Néhány példa:

- Informatikai, távközlés-fejlesztési feladatok,
- Gazdaságfejlesztési célelőirányzat,
- Környezetvédelmi alapprogram,
- Útkarbantartás.

7.2.2. Az elkülönített állami pénzalapok és a társadalombiztosítási alapok

A központi költségvetésben külön fejezetet alkotnak egyes elkülönített állami pénzalapok és a társadalombiztosítási alapok is. Ezek bevételeit és kiadásait az egyes alapokat szabályozó törvény által meghatározott jogcímek szerinti bontásban kell meghatározni.

Definíció: Az elkülönített állami pénzalap az állam egyes feladatait részben államháztartáson kívüli forrásokból finanszírozó olyan alap, amely működésének jellege az államháztartáson belül elkülönített finanszírozást tesz szükségessé.

A családi háztartásokban is előfordul, hogy egyes kiadásokat (például a nyaralásra, a kulturális programokra, a gyerekek különóráira szánt pénz) némileg elkülönítik, hogy ezek elől a célok elől más sürgős kiadások lehetőleg ne vegyék el a pénzt. Arra is van példa, hogy a másodállás jövedelmét gyűjtik elkülönítve, hogy azt valami közös családi célra, például egy kétéhetes nyaralásra használják majd fel. Ugyanígy az államháztartáson belül is vannak megkülönböztetett feladatok és megvalósításukra szánt megpántlikázott bevételek. Ezek együtt elkülönített állami pénzalapot alkotnak.

A családi és az államháztartási gazdálkodást is megnehezíti, ha túl sok az elkülönített felhasználású pénzkeret. Az elburjánzásuk elkerülése végett született az a szabályozás, miszerint elkülönített állami pénzalapot csak törvény hozhat létre, és ugyanez a törvény szabályozza bevételeit, kiadásait jogcímeit, működését. További előírás, hogy az elkülönített állami pénzalapnak saját – részben államháztartáson kívüli – forrással kell rendelkeznie, amelyeket a törvény közvetlen az adott közfeladatok finanszírozásához rendel. Magyarországon az elkülöní-

tett állami pénzalap nem jogi személy, nincs saját apparátusa, hanem kezeléséről valamely költségvetési szerv gondoskodik. A Magyarországon jelenleg működő elkülönített állami pénzalapokat és azok saját forrásait a **7.1. számú táblázat** foglalja össze.

7.1. sz. táblázat

Elkülönített állami pénzalapok és saját forrásaik	
Megnevezése	Saját forrása
Nemzeti Foglalkoztatási Alap	Munkáltatói és munkavállalói járulék, szak-képzési hozzájárulás
Központi Nukleáris Pénzügyi Alap	Paksi Atomerőmű befizetései
Nemzeti Kulturális Alap	Lottó játékbévétele meghatározott százaléka
Kutatási és Technológiai Innovációs Alap	Innovációs járulék
Bethlen Gábor Alap	Önkéntes befizetések, SZJA 1 %
Wesselényi Miklós Ár- és Belvízvédelmi Kártalanítási Alap	Veszélyeztetettek rendszeres befizetései

A társadalombiztosítási alapokról egyéb tárgyak keretében még részletesen tanulnak. Ezért itt csak az államháztartás szempontjából fontos jellemzőiket emelem ki.

Definíció: A társadalombiztosítás a társadalom minden tagját fenyegető kockázatokkal szembeni általános érvényű, kötelező, szolidaritási elemeket is tartalmazó biztosítás.

A társadalom minden tagját fenyegető kockázatok: a betegség, a rokkantság, a baleset, a családfenntartó halála, az öregkori munkaképtelenség, a munkanélküliség. Ez utóbbit Magyarországon nem a társadalombiztosítás kezeli.

Mit takarnak a fenti definícióban szereplő jelzők?

- Általános érvényű: legalább a rendszeres munkajövedelemmel rendelkezőkre kiterjed.
- Kötelező érvényű: a pénzügyi hozzájárulást törvény írja elő, a juttatásokat jogszabályok – általában törvények – rögzítik.
- Szolidaritási elemeket is tartalmaz: nem tisztán a befizetett járulékok alapján, biztosítási matematikai számításokkal megalapozottan járnak a juttatások, hanem a rászorulóknak viszonylag kedvezőbb juttatásokat élveznek (pl. a családtagok külön járulékfizetés nélkül is jogosultak bizonyos ellátásokra, ellátási minimumok és maximumok vannak).

A magyar társadalombiztosításnak két alrendszere van: a nyugdíjbiztosítás és az egészségbiztosítás. Mindkettőhöz egy önálló alap a Nyugdíjbiztosítási Alap, illetve az Egészségbiztosítási Alap tartozik.

Magyarországon a társadalombiztosítás az államháztartásnak a központi költségvetéstől viszonylag független része. Ez az alábbiakban ölt testet:

- Önálló bevételekkel rendelkezik, amelyet a költségvetés nem vonhat el.
- Önálló, de a Kormány által felügyelt központi költségvetési szervek kezelik a két alapot.

Ugyanakkor a központi költségvetés számottevő támogatást nyújt a két alapnak, ezért önállóságuk sok tekintetben formálissá vált.

7.2.3. Az önkormányzatok támogatása

A helyi önkormányzatok két szintjét különböztetjük meg: a települési (községi, városi, megyei jogú városi, fővárosi, kerületi) önkormányzatokat és a megyei önkormányzatokat.

A helyi önkormányzat kötelező (törvényben előírt) és szabadon választott közfeladatokat lát el. E tevékenység gazdasági alapjait az önkormányzati vagyon, az önkormányzat saját bevételei (pl. helyi adók, vagyonhasznosítás, vállalkozás) és a kötelezően ellátandó feladatokhoz nyújtott állami hozzájárulások (pl. átengedett adók) és támogatások jelentik. A központi költségvetési támogatások lehetnek:

- normatív hozzájárulások,
- központosított előirányzatok,
- működésképtelenné vált helyi önkormányzatok kiegészítő támogatásai,
- egyéb módon megállapított támogatások.

Jelenleg a legnagyobb volumenű támogatást még a normatív hozzájárulások teszik ki³². A normatív hozzájárulás a kötelező feladatokhoz kapcsolódó feladatmutató éves teljesítéséhez kötött állami támogatás, illetve átengedett bevétel. Folyó kiadásokat finanszíroz, de csak részben biztosítja a feladat ellátásához szükséges pénzügyi forrást. Ebből következik, hogy a jelentős saját bevétellel nem rendelkező önkormányzatoknak nincs elegendő forrása kötelező feladatainak ellátásra. Ezeket nevezik önhibáján kívül hátrányos helyzetű (forráshiányos), vagy tartósan fizetésképtelen helyi önkormányzatoknak, amelyek kiegészítő támogatásban részesülhetnek.

Az önkormányzati támogatásokat a központi költségvetésről szóló törvény tartalmazza. A neki járó támogatás figyelembe vételével minden helyi önkormányzat önálló éves költségve-

³² Az önkormányzati finanszírozási rendszer most van átalakulóban. Ennek keretében a normatív támogatások rendszerét feladatalapú finanszírozás váltja fel.

tést készít, erről önkormányzati rendeletet ad ki. Az önkormányzatok költségvetése része az államháztartásnak

7.3. Államháztartás fontosabb bevételei és kiadásai

Az államháztartás vitelének alapvető feltétele, hogy a közfeladatok ellátáshoz elegendő bevétel álljon rendelkezésre. Ennek érdekében az állam számos formában próbál bevételekhez jutni. Ennek a leghagyományosabb formái a közhatalmi bevételek, amelyek esetében az állam – élve hatalmi helyzetével – a különböző törvényekben különféle befizetési kötelezettségeket állapít meg. Közhatalmi bevételek az adók, illetékek, járulékok, hozzájárulások, bírságok, díjak³³. Közös jellemzőjük, hogy a befizetéshez konkrét és közvetlen ellenszolgáltatás nem párosul. A bevételeket megkülönböztetik aszerint, hogy azok gazdálkodó szervezetektől, központi költségvetési szervektől, lakosságtól származnak vagy a fogyasztáshoz kapcsolhatók.

A magyar állam viszonylag jelentős vagyonnal rendelkezik. E vagyon utáni részesedés főszabályként szintén a költségvetés bevétele.

A központi költségvetési szervek által nyújtott közszolgáltatások minden esetben nem teljesen ingyenesek. Az igénybevevők által fizetett ellenérték (például szolgáltatási díjak) szintén a költségvetés bevétele.

Magyarország jelentős támogatást kap az Európai Uniótól, ezek jelentős része átfut a központi költségvetésen, így annak bevételeit képezi. Kisebb támogatások érkeznek más nemzetközi és hazai, de államháztartáson kívüli szervezetektől is.

Annak ellenére, hogy Magyarországnak jelentős az államadóssága, a központi költségvetésnek átmenetileg szabad pénzeszközei folyamatosan keletkeznek. Az ezek rövidtávú lekötéséből származó kamatok szintén a központi költségvetés bevételeit képezik.

Vegyük számba a központi költségvetés legfontosabb kiadásait is! Az egyik legnagyobb tételt a központi költségvetési szervek működési és felhalmozási kiadásai jelentik. Költségvetési kiadás keletkezik akkor is, ha a közfeladatot nem költségvetési szervek, hanem az államháztartáson kívüli szervezetek (egyházak, civil szervezetek) látják el, mivel ezért ők is állami finanszírozásban részesülnek.

Szintén jelentős kiadást képviselnek a különböző szociális, családtámogatási és társadalombiztosítási ellátások, valamint a munkanélküliség kapcsán folyósított támogatások.

Az európai uniós tagságunk kiadásokkal is jár, hozzá kell járulnunk az Unió közös költségvetéséhez és egyes uniós programok pénzügyi alapjainak megteremtéséhez. Magyarország számos más nemzetközi szervezetnek is tagja, az ezzel járó nemzetközi kötelezettségek teljesítése is költségvetési kiadást tesz szükségessé.

³³A jogszabályok szóhasználata nem mindig következetes. Hétköznapi értelemben díjat valami szolgáltatás ellenértékéért kell fizetni. A jogszabályokban is van erre példa (autópálya díj). Más jogszabályok azonban a díj szót alkalmazzák akkor is, ha annak fejében a befizető nem kap közszolgáltatást (például termékdíj).

Az államadóssággal kapcsolatos kiadások, elsősorban az államkötvények kamatai szintén a központi költségvetést terhelik.

A nemzeti vagyonnal kapcsolatban szintén jelentkeznek a központi költségvetést terhelő kiadási kötelezettségek.

Tekintsük át azt is, hogy az önkormányzati alrendszer milyen fontos bevételekhez jut! Az önkormányzatok egyrészt saját bevételekkel rendelkeznek. Ezek lehetnek helyi adók, saját tevékenységből, vállalkozásból és az önkormányzati vagyon hozadékból származó nyereség, osztalék kamat és bérleti díj, valamint illetékek. Másrészt bevételük származik az átengedett központi adókból, a központi költségvetés által folyósított normatív hozzájárulásokból és egyéb támogatásokból, más önkormányzatoktól átvett pénzeszközökből. Hozzájuk futnak be bizonyos bírságok (pl. a környezetvédelmi és a műemlékvédelmi bírság meghatározott hányada). Lehetnek még egyéb kisebb bevételeik, például a vadászati jog haszonbérbe adásából.

7.4. Az adózás alapfogalmai, adózási alapelvek, adófajták áttekintése

Az adózás kérdését az államháztartási bevételekről szóló rész után tárgyaljuk, mivel az adózatás elsődleges célja kétségtelenül az, hogy az állam megfelelő nagyságú bevételekhez jusson. Ugyanakkor az adó gazdaságpolitikai és társadalompolitikai eszköz is, mivel befolyásolja a gazdaság szereplőinek a magatartását, illetve képes átrendezni a jövedelemtulajdonosok közötti jövedelemarányokat. Az adó alkalmas más, például népesedéspolitikai, fogyasztáspolitikai, népegészségügyi célok elérésének előmozdítására is. Ilyen célokat szolgál a magyar személyi jövedelemadó-rendszerben a gyermekek utáni kedvezmény, az általános forgalmi adó rendszerében az általánosnál alacsonyabb adókulcs alá eső termékkör meghatározása, illetve a népegészségügyi adó bevezetése.

Az adórendszer tehát sokféle célt szolgálhat, de mindeközben meg kell felelnie néhány általános követelménynek. Az adórendszer célszerű alaptulajdonságai a következők:

- Gazdaságilag hatékony: nem szabad megzavarnia az erőforrások hatékony elosztását. (Pl a munkabért terhelő adók ne legyenek túl magasak, mivel az ellene hat a foglalkoztatásnak.)
- Egyszerű adminisztráció: az adórendszer igazgatása könnyű és viszonylag olcsó legyen.
- Rugalmasság: igazodjon a változó gazdasági feltételekhez.
- Igazságosság: a különböző jövedelmi, vagyoni helyzetben lévő személyeket, esetleg családokat méltányosan, a társadalmi igazságosság szem előtt tartásával adóztassa.

Definíciók:

Az adó törvény által megállapított, az államnak teljesítendő fizetési kötelezettség, amelynek megfizetése nem teremt az állammal szemben közvetlen jogosultságokat.

Az adóalap az adó tárgyának valamilyen mennyiségben (többnyire pénzben) történő meghatározása.

Az adó mértéke az a pénzösszeg, amit ilyen címen az adóalanynak be kell fizetni.

Az adókulcs az adó mértéke és az adóalap közti összefüggést mutatja. Az adóalap függvényében kétféle adókulcs is definiálható: az egyik az átlagadókulcs, ami az adó mértékének és az adóalapnak a hányadosa; a másik pedig a határadókulcs, ami az adóalap utolsó pénzegységére jutó terhet mutatja meg. Mindkét adókulcsot százalékos formában szokás meghatározni.

Az adókat különböző szempontok szerint csoportosíthatjuk.

- Az adó mértéke alapján megkülönböztetünk progresszív, lineáris és (elvileg) degresszív adóskálát. Progresszív adózásról akkor beszélünk, ha az adóalap növekedésével párhuzamosan az átlagadókulcs emelkedik.
- Az adófizetési kötelezettség alapján közvetlen és közvetett adókat különböztetünk meg. A közvetlen adók bizonyos gazdasági tevékenység pénzügyi eredményéhez, a jövedelem, vagy a vagyon nagyságához kapcsolódnak. Az adók ezen csoportja tehát természetes személyekre vagy gazdálkodókra kerül kivetésre, s a fizetendő adók összege az adózó körülményeitől függően változik. A közvetett adók termékekhez, illetve szolgáltatásokhoz kapcsolódnak, mint például az általános forgalmi adó, a fogyasztási, vagy a jövedéki adó. Kivetésekor és meghatározásakor nem veszik figyelembe az adózó életkörülményeit, jövedelmi és vagyoni helyzetét.
- Az adó hatóköre alapján központi és helyi adókról beszélünk. A központi adót az egész ország területére törvény szabja ki. A helyi adót törvényi felhatalmazás alapján a települési önkormányzat képviselő testülete önkormányzati rendelettel állapítja meg az illetékességi területére. Az önkormányzat által kivetett helyi adók lehetnek:
 - o vagyoni típusú adók (épitményadó, telekadó)
 - o kommunális jellegű adók (magánszemély kommunális adója, idegenforgalmi adó)
 - o helyi iparűzési adó.

7.5. A költségvetési gazdálkodás alapjai

A költségvetési gazdálkodás elsősorban a költségvetési szervek által történik. Minden költségvetési szerv saját költségvetéssel rendelkezik, amelyet központi költségvetési szerv esetében a központi költségvetésről szóló törvényben, önkormányzati költségvetés esetén az önkormányzat költségvetési rendeletében rögzített előirányzatok alapján állítanak össze. Saját költségvetése szabályos felhasználása mellett egyes költségvetési szervek kezelnek alapokat és ágazati-szakmai vagy központi előirányzatokat is. Ez utóbbi tevékenységekkel azonban ebben a jegyzetben – azok sajátos jellegére tekintettel – nem foglalkozunk.

Ismerkedjünk meg a költségvetési szervekkel, elsősorban arra figyelve, hogy ezek miben és mennyiben különböznek a vállalkozásoktól, például a gazdasági társaságoktól!

7.5.1. A költségvetési szervek legfőbb jellemzői

Definíció: A költségvetési szerv az államháztartás részét képező olyan jogi személy, amely jogszabályban meghatározott és az alapító okiratban rögzített állami, önkormányzati feladatokat (a továbbiakban együtt: közfeladatok) közérdekből, alaptevékenységként, haszonszerzési cél nélkül, jogszabályban meghatározott követelmények és feltételek alapján, jogszabályban meghatározott szerv vagy személy irányítása vagy felügyelete mellett, az alapító okiratban megjelölt működési körben közfeladat-ellátási kötelezettséggel, a költségvetéséből gazdálkodva végez.

Bontsuk ki ennek az összetett definíciónak a tartalmát! Minden költségvetési szervnek van egy alaptevékenysége, amelynek keretében egy vagy több közfeladatot lát el. Például egy költségvetési szerv formájában működő kórház fekvőbeteg ellátást nyújt. A jelenlegi szabályozás az alaptevékenység részének tekinti, amikor a költségvetési szerv az alaptevékenysége ellátására rendelkezésre álló, időlegesen szabad kapacitásai kihasználása érdekében, nem haszonszerzés céljából végez valamilyen tevékenységet. Például a kórház az éppen üres rendelőben gyógytornára biztosít lehetőséget, amelyet az egészségbiztosítás részben vagy egészben finanszíroz. (Ezt a korábbi szabályozás kiegészítő tevékenységnek nevezte.) Az alaptevékenységet tehát nem szabad haszonszerzési céllal, azaz pénzügyi nyereség (profit) érdekében végezni.

Törvény nem zárja ki, hogy a költségvetési szerv haszonszerzés céljából folytasson termelő-, szolgáltató-, értékesítő tevékenységet, de akkor azt vállalkozási tevékenységnek nevezzük. Ez nem lehet támogatásból finanszírozott vagy kötelező, azaz jogszabályban, alapító okiratban előírt feladat. Például egy rendelőintézet a földszinti bejáratánál működtet egy optikai szalont. Sok esetben azonban a költségvetési szerv alapító okirata – többnyire a visszaélések elkerülése céljából – nem engedélyezi, hogy az adott költségvetési szerv vállalkozási tevékenységet is folytasson.

A költségvetési szervek alaptevékenysége végzésének feltételeit közvagyon és közpénz (például költségvetési támogatás, egészségbiztosítási finanszírozás, hatósági díj) biztosítja. Ily módon gazdálkodása felett nem a magántulajdonosi kontroll érvényesül, hanem jogszabály határoz meg egy másik szervet (például egy minisztériumot) vagy egy személyt (például egy minisztert), aki irányítja vagy felügyeli az adott költségvetési szerv tevékenységét.

A költségvetési szerv irányítása a következő jogok gyakorlását jelenti: A költségvetési szerv

- vezetőjének megbízása, a megbízás visszavonása és a vele kapcsolatos munkáltatói jogok gyakorlása;
- gazdasági vezetőjének megbízása, a megbízás visszavonása és díjazásának megállapítása;
- szervezet és működési szabályzatának (SZMSZ) jóváhagyása;

- költségvetése végrehajtásának figyelemmel kísérése, szükség esetén meghatározott intézkedések megtétele; a szervezetre bízott erőforrásokkal történő szabályszerű és hatékony gazdálkodás követelményeinek érvényesítése, számonkérése és ellenőrzése;
- döntéseinek előzetes, vagy utólagos jóváhagyása, egyedi utasítás kiadása;
- beszámolóra kötelezése.

A felügyelet jog az irányítási jogoknál szűkebb feladat és hatáskört jelent.

A költségvetési szerv működését nem a piac szabályozza, hanem jogszabályban meghatározott követelmények és feltételek alapján, az alapító okiratban megjelölt működési körben, közfeladat-ellátási kötelezettséggel kell a tevékenységét végeznie. Például egy egészségügyi intézmény esetében a jogszabályok részletesen előírják, hogy az intézménynek milyen technikai, szakmai és a humán erőforrásokkal kapcsolatos követelményeknek kell megfelelnie, valamint, hogy milyen megbetegedések esetén, milyen körzetekből kell a betegeket fogadnia. (Igaz, ezek az előírások a nem költségvetési szervként működő, de közfeladatot ellátó egészségügyi intézményekre is vonatkoznak.) A költségvetési szervezetnek feladat-ellátási kötelezettséggel kell a közfeladataikat végezniük, azaz, ha egyszer egy költségvetési szervet létrehozta egy feladat ellátására, akkor azt a feladatot mindaddig végeznie kell, amíg az alapító a költségvetési szerv átalakításával, illetve az alapító okirata módosításával másként nem rendelkezik.

A definíció utolsó mondatrésze szerint a költségvetési szerv költségvetésből gazdálkodik. Gazdálkodásuk szempontjából a költségvetési szervek két típusát különböztetjük meg:

- Az önállóan működő és gazdálkodó költségvetési szerv gazdasági szervezettel rendelkezik. A gazdasági szervezet végzi a költségvetési szerv költségvetésének tervezését, végrehajtását, teljesíti az ezzel összefüggő adatszolgáltatási kötelezettségeit, elkészíti a pénzügyi beszámolóját, gondoskodik a költségvetési szerv rendelkezésére bocsátott vagyon kezeléséről.
- Az önállóan működő (de nem önállóan gazdálkodó) költségvetési szerv a szakmai feladatok ellátását végzi. Esetében a fent említett gazdálkodási funkciókat más költségvetési szervben működő gazdasági szervezet látja el.

A definíció szerint a költségvetési szerv költségvetésből gazdálkodik. Ezt azt jelenti, hogy el kell készítenie és az irányító (felügyeleti) szervével jóvá kell hagyatnia a költségvetését, amit éves elemi költségvetésnek neveznek. Az elemi költségvetés részei:

- a költségvetési alapokmány,
- a kiadások és bevételek részletezése előirányzatonként,
- a kiadások és bevételek tevékenységenkénti részletezése,
- személyi juttatások, létszám,
- feladatmutatók és költségvetési mutatószámok, egyéb megalapozó számítások

Az éves elemi költségvetés bevételei:

- az alaptevékenység bevételei és azzal összefüggő bevételek,
- egyéb sajátos bevételek,
- visszatérülések,
- vállalkozási bevételek,
- költségvetési támogatások,
- átvett pénzeszközök.

Az elemi költségvetés kiadásai:

- működési kiadások (személyi juttatások, munkaadót terhelő járulékok, dologi kiadások),
- felhalmozási kiadások (felújítások, intézményi beruházások).

7.5.2. A kincstári rendszer

Pénzgazdálkodásuk szempontjából is két csoportba sorolhatjuk a költségvetési szerveket: kincstári rendszerbe tartozókra és önálló pénzgazdálkodást folytatókra. Mi az a kincstári rendszer?

Magyarországon a Magyar Államkincstár (a továbbiakban: Kincstár) megalapításával 1996-ban létrejött a kincstári rendszer. Ettől kezdve a kincstári körbe tartozó költségvetési szervek nem folytatnak önálló pénzgazdálkodást, hanem pénzforgalmukat a Kincstáron keresztül bonyolítják. A Kincstár országos hatáskörű, önállóan működő és gazdálkodó, központi költségvetési szerv, amely a közpénzek elköltésének résztvevője és egyben felügyelője is. Számlát vezet a kincstári kör részére, ellátja a kiadásait teljesítéséhez, a bevételeik beszedéséhez kapcsolódó pénzügyi feladatokat, biztosítja a kincstári kör készpénzellátását.

A kincstári körbe tartoznak a központi költségvetés, a központi költségvetési szervek, a társadalombiztosítás pénzügyi alapjai, az elkülönített állami pénzalapok, a Magyar Tudományos Akadémia nem gazdasági társasági formában működtetett szervei.

A kincstári kör szervezeteinek egymás közötti fizetéseit (kiadásait és bevételeit) a Kincstár a számlák közötti átvezetéssel számolja el, azaz pénzre ezekhez az átutalásokhoz nincsen szükség. Természetesen a kincstári körön kívüli kiadásokat pénzáttalással kell teljesíteni, de ezt is a Kincstár végzi. Hogyan működik ez a rendszer?

A központi költségvetésről szóló törvény a központi költségvetési szerv részére támogatást állapít meg³⁴. Ennek rendelkezésre bocsátása érdekében a Kincstár a költségvetési szerv (az

³⁴Ez a főszabály. A gyakorlatban ennél bonyolultabb esetek is vannak, de ezekkel a jegyzet keretei között nem foglalkozunk.

ügyfél) részére előirányzat-felhasználási keretet nyit. A Kincstár a havi időarányos keretet automatikusan állapítja meg és utalja át a fejezeti elosztási számlákon keresztül az ügyfelek előirányzat-felhasználási keret számlájára. A kincstári körbe tartozó ügyfeleknek előirányzat-felhasználási tervet kell készíteniük. Ez a várható bevételek figyelembevételével tartalmazza a teljesíthető kiadásokat, beleértve a korábbi időszakról áthúzódó fizetési kötelezettségeket is. E tervet úgy kell elkészíteni, hogy az fedezetet nyújtson a rendszeres kiadásokra, a folyamatos működés biztosítására.

Az illetmények közterheinek befizetését a Kincstár végzi. Egyébként az ügyfél fizetési megbízása alapján teljesít kifizetést, de csak akkor, ha annak az előirányzati fedezete rendelkezésre áll. A Kincstár tehát ellenőrzi, hogy a költségvetési szerv a kiadáshoz a szükséges jogcímen rendelkezik-e felhasználható előirányzattal. (Nincs meg a fedezet, ha annak időarányos, illetve az előirányzat-felhasználási tervben foglaltaknál nagyobb részét a költségvetési szerv elköltötte, azt zárolták vagy a megjelölt jogcímről ilyen kifizetést nem lehet teljesíteni.)

A kincstári körbe nem tartozó költségvetési szervek önálló pénzgazdálkodást folytatnak, pénzforgalmukat az általuk kiválasztott számlavezető kereskedelmi bankon keresztül bonyolítják. A központi költségvetésben megállapított támogatást részükre a Kincstár pénzáttalalással ütemezetten folyósítja.

7.5.3. Költségvetési szerv alapítása és megszüntetése, átalakítása

Költségvetési szerv alapítására meghatározott állami és önkormányzati intézmények, többek között az Országgyűlés, a Kormány, a helyi önkormányzatok, a nemzetiségi önkormányzatok jogosultak. Alapításuk alapító okirat kiadásával történik. A költségvetési szerv a Magyar Államkincstár által vezetett törzskönyvi nyilvántartásba történő bejegyzéssel jön létre.

A költségvetési szerv megszüntetését, átalakítását is az alapító szerv végezheti. Ennek során gondoskodni kell a közfeladatok további ellátásáról. Ezért a költségvetési szerveket csak ritkán szokták jogutód nélkül megszüntetni. Jellemzőbb az átalakítás, amikor a költségvetési szervet egyesítik más hasonló tevékenységet végző költségvetési szervvel, vagy beolvasztják egy másik költségvetési szervbe. Így a költségvetési szerv, mint jogi személy követelése és kötelezettségei átszállnak a jogutód költségvetési szerve. Jogutód nélküli megszűnés esetén a költségvetési szerv magánjogi jogait és kötelezettségeit³⁵ az alapító szerv gyakorolja, teljesíti, közjogi jogai és kötelezettségei megszűnnek azzal, hogy ezekért a továbbiakban az alapító szerv felel.

Összegzésként összefoglaltuk **7.2. számú** táblázatban a költségvetési szervek típusait.

³⁵Magánjogi követelés lehet ki nem fizetett szolgáltatási díj, kötelezettség lehet szállítókkal szembeni tartozás, elmaradt kifizetetlen bérek, közterhek, kamatok. Közjogi követelés lehet visszatartott költségvetési támogatás, közjogi kötelezettség pedig a közszolgáltatási szerződésből eredő feladat teljesítése.

7.2. sz. táblázat

Költségvetési szervek (kvsz.) csoportosítása

A csoportosítás szempontja	Megnevezés
Alapító szerint	Központi kvsz. Helyi önkormányzati kvsz. Helyi és országos nemzetiségi önkormányzati kvsz. Köztisztviselői kvsz.
Gazdálkodási besorolás szerint	Önállóan működő és gazdálkodó kvsz. Önállóan működő kvsz.
Pénzgazdálkodás módja szerint	Kincstári körhöz tartozó kvsz. Kincstári körhöz nem tartozó kvsz.

8. fejezet: Alapvető számviteli ismeretek

Ez a fejezet – rendhagyó módon – egy kis történelmi bevezetővel kezdődik. Miért? Azért, mert tapasztalataim szerint a számviteltől a fiatalok többsége idegenkedik, mint valami bonyolult, az élettől idegen dologtól. Fontosnak tartottam ezért bemutatni, hogy a számvitel a gazdálkodó embernek abból a természetes igényéből fejlődött ki, hogy gazdálkodásának eredményeit számba vegye, és erre valami logikus, zárt rendszert alakítson ki. Ez a fejezet a számviteli rendszer logikájával akarja megismertetni a hallgatókat, amelyhez persze elengedhetetlen az alapfogalmak, az alapvető összefüggések, szabályok bemutatása. Ezeket a 8.1. alfejezetben ismertetjük. A 8.2. alfejezet a számviteli beszámolás rendszerét mutatja be, amely a számvitel területén kiinduló és végpontja is az ügyvitel-szervezési munkának. A fejezet elolvasása senkit nem tesz számviteli szakemberré, de segítséget ad ahhoz, hogy az ügyvitelszervezők a számviteli szakemberek partnerei lehessenek az elektronikus számviteli rendszerek működtetésében és fejlesztésében.

8.1. A számvitel alapfogalmai

8.1.1. A számbavétel (számvitel) kialakulása, fejlődése

A gazdasági tevékenységek és azok eredménye számbavételének igénye valószínű egyidejű magának a szervezett gazdasági tevékenységnek a kialakulásával. Több ezer éves régészeti leletek tanúskodnak arról, hogy az emberek leltárokat készítettek a vagyonukról, kicsit későbbi korokból pedig arról, hogy a kereskedők az áruk beérkezését és kiadását felsorolásszerűen írásban rögzítették. A gazdálkodást, kereskedést folytatók tehát kezdetben kétféle módon vették számba tevékenységüket és annak eredményét.

Az első számbavételi mód – mai fogalmakat használva – a pénzforgalmi (angolul „cash-flow”) típusú kimutatás, amely napló vezetését jelentette a kiadásokról és a bevételekről, azok mennyiségéről, forrásáról, felhasználási céljáról. Ez a típusú kimutatás ugyanakkor nem veszi figyelembe a vagyongyarapodást, és a jövedelemszerzést. A második a vagyonleltár típusú kimutatás, amely a felhalmozott (magán)vagyon tételeit veszi számba, a források megjelölése nélkül. A tételek mennyiségéhez olykor értéket is rendeltek.

Az eredmény típusú számbavétel történelmileg sokkal később, elsőként a kereskedelem alakult ki. Ez az árú megszerzésének, szállításának stb. költségeit állította szembe az áruért kapott összeggel. Bemutatta a vagyoni helyzetben bekövetkezett változásokat (időszaki eredmény), a hiteleket és tartozásokat.

A háromféle számbavételi módozat azonban egymással párhuzamosan létezett. Valószínű, hogy összekapcsolásukra már korábban is történtek kísérletek az arab és a velencei kereskedők részéről, de az első rendszerbe foglalt kettős könyvelési módszert 1494-ben mutatta be egy itáliai szerzetes, Luca Pacioli. A mai kettős könyvelés elődjének számító módszer egyidejűleg vette számba a vagyon összetétel és eredetét, azaz – mai fogalmaink szerint – eredménykimutatást és vagyonmérleget tartalmazott.

8.1.2. A számvitel fogalma, tárgya, célja, területei

A számvitel szó tehát a számba vétel kifejezésből fejlődött ki. A számvitel nem más, mint a vállalkozás működése során bekövetkezett gazdasági események előre meghatározott rendszerben történő megfigyelése, mérése, feljegyzése, ellenőrzése, elemzése és közlése. Az utolsó szóra szeretném külön is felhívni a figyelmet. Az előtte említett szavak ugyanis a számvitel ősi feladataira utalnak. A közlés azonban a modern gazdaságnak a követelménye. Kezdetben a számviteli szabályokat, kimutatásokat üzleti titokként kezelték, mivel céljuk az volt, hogy a tulajdonost, aki tevőlegesen részt vett a vállalkozás irányításában tájékoztassa a vállalkozás tényleges anyagi helyzetéről. Ezt az információt azonban üzletfeleivel bolond lett volna megosztani. Az idők folyamán azonban a tulajdonosi és a vállalatvezetői funkciók eltávolodtak egymástól. Például a tipikus vállalati formává váló részvénytársaságok tulajdonosai főszabályként már egyáltalán nem vesznek részt a vállalat operatív irányításában. Így megnőtt annak a jelentősége, hogy a tulajdonosok valós és megbízható képet kapjanak a vállalkozás eredményeiről, vagyoni helyzetéről. Annál is inkább, mert osztalékukat a vállalat kimutatott eredményei alapján kapták. A vállalati hitelezés általánossá válása, a bankok részéről fogalmazta meg az igényt az átlátható és hiteles gazdasági információk iránt. Végül a vállalati adózás bevezetésével maga az állam is közvetlenül érdekeltté vált abban, hogy a vállalatok az állam felé is kimutassák tevékenységük eredményességét. E fejlődés eredményeként mára a számvittel egyik legfőbb feladatává a vállalat külső partnereinek a hiteles tájékoztatása vált. Ezzel összhangban a beszámolók nyilvánosságát jogszabályok írják elő, és a legtöbb országban tartalmát is jogszabályok rögzítik.

A számvitel tárgya a pénzben és a nem pénzalakban megtestesülő vagyonelem, teljesítmény. A számvitel célja pedig a vállalkozás pénzügyi, jövedelmi és vagyoni helyzetét és annak változásait bemutató beszámolók előállítása. Itt azt szükséges kiemelni, hogy a számvitelnek három metszetben kell bemutatnia a vállalkozás helyzetét: pénzügyi, jövedelmi és vagyoni szempontból. Ez tükröződik majd a 8.2. alfejezetben tárgyalt beszámolási rendszerben.

A számvitel fogalmának meghatározásánál ismertetett feladatokból következik, hogy a számviteli tevékenységnek az alábbi területre kell kiterjednie:

- a beszámolórendszer gondozása,
- leltározás,
- költség- és önköltségszámítás,
- költség- és árkalkuláció,
- információ-szolgáltatás,
- elemzés,
- vezetői döntéshozatal támogatása.

Ez utóbbival a 9. fejezetben foglalkozunk részletesebben.

8.1.3. A számvitel eszköz- és módszertana

A számvitel alapvető eszköz- és módszertanát a könyvvitel adja. A könyvvitel kifejezés a könyvvezetés szó torzulása. Lényegében tehát arról szól, hogy a történelmi bevezetésben említett könyveket (naplókat, kimutatásokat) hogyan kell szabályosan vezetni, illetve a különböző könyvek között az egyes tételeket átvezetni. Természetesen ma már nem könyveket használnak, és a könyvelt tételeknek a különböző szemléletű kimutatások közötti átvezetése sem egyszerű feladat. Ismerkedjünk meg ezért a számvitel mai fogalmaival!

Definíciók:

A könyvvitel a számbavétel tárgyról és az abban bekövetkezett változásokról teljes körűen begyűjtött és rendszerezett, folyamatos, naprakész és áttekinthető formában rögzített nyilvántartások vezetése, amelyből a valóságnak megfelelő, megbízható kép nyerhető. A könyvvitel a számbavétel technikai megvalósítása.

A könyvelés az üzleti események rögzítését jelenti.

Egyszeres könyvvitel: az üzleti események pénzforgalmi szemléletű rögzítése

Kettős könyvvitel: az újratermelési folyamat egészének folyamatos, zárt rendszerben történő nyilvántartása, ahol a valóságnak megfelelően, áttekinthetően mutathatók ki az eszközökben és a forrásokban, valamint a saját tőkében bekövetkezett változások (eredménysszemléletű).³⁶

Kezdetben az üzleti eseményeket (bevételeket, kiadásokat) időrendi sorrendben naplóban rögzítették, és innen vezették át az egyes vagyonsrészek gyűjtőszámláit tartalmazó főkönyvbe. Ez a logika ma sem változott. A könyvvitelben ma is két alapvető nyilvántartást vezetnek:

- Az eseményeket időrendi sorrendben rögzítik a könyvelési naplóban.
- Számlasoros elszámolást vezetnek a megfigyelés tárgyát képező vagyons- és jövedelemelemek állományát naprakészen tartalmazó főkönyvi számlákon.

Mindkét tevékenységet könyvelésnek nevezzük. A könyvelés lényege: az esemény idejének, tárgyának, egyéb releváns jellemzőinek a rögzítése. A könyvelés számlasoros és idősoros (naplózás) elszámolással valósítható meg. Mindkét esetben készítenek főkönyvi (összesítő vagy szintetikus) és analitikus (részletező) nyilvántartásokat. Ily módon beszélhetünk analitikus és szintetikus könyvelésről.

A számlasoros elszámolás a vagyonsrészek (jövedelemrészek) szerinti elszámolást jelent. Eszköze a könyvviteli számla (kontó), amely a vagyonsváltozás nyomon követésére alkalmas. A könyvviteli számla egy kétoldalú kimutatás, egyik oldala a csökkenéseket, másik oldala a növekedéseket tartalmazza (lásd a **8.1. számú ábrát**).

³⁶ Magyarországon 2004. óta minden vállalkozásnak kettős könyvvitelt kell alkalmaznia.

8.1. sz. ábra

Szintetikus főkönyvi számla

Tartozik (T) oldal

Tartozik összeg (érték)

T forgalom

Amit ide írunk az
megterhelés

Hivatkozás

Követel (K) oldal

Követel összeg (érték)

K forgalom

Amit ide írunk az **jóváírás**

Hivatkozás

Az analitikus könyvelés (analitika) részletes mennyiségi és/vagy értékbeli nyilvántartást jelent. A szintetikus könyvelés az analitikákra épül. A nyilvántartásokból az egyes tételek **kontírozás révén kerülnek a főkönyvi számlára**. A **kontírozás** a könyvelési tétel megszerkesztését jelenti, azaz azoknak a főkönyvi számláknak a kijelölését, amelyeken a gazdasági eseményt rögzíteni kell, azaz amelyeket meg kell terhelni az esemény következtében, és amelyeken jóvá kell írni a tételt.

A könyvelés során az ún. bizonylati elvet kell érvényesíteni, azaz csak a tartalmi és formai követelményeknek is megfelelő bizonylatok alapján szabad könyvelni. Ennek biztosítása érdekében minden gazdasági műveletről, mely az eszközök és a források állományát megváltoztatja, bizonylatot kell kiállítani. A bizonylatok megfelelősége és precíz kezelése tehát a megbízható gazdálkodás alapja. Ismerkedjünk meg tehát az ehhez kapcsolódó legfontosabb fogalmakkal.

Definíciók:

A bizonylat a gazdasági eseményekről készített hiteles okmány, melynek adatait a könyvviteli nyilvántartásokban rögzíteni kell.

A bizonylati rend a számbavétel alapját képező bizonylatok tervezését, áramoltatását és kiállítását szabályozza.

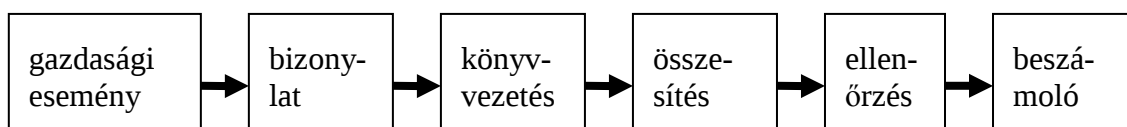
A bizonylati szabályzat az adott cégnél alkalmazott bizonylatok tartalmával, kiállításával és kezelésével kapcsolatos szabályok írásos dokumentuma.

A gazdasági esemény és a számviteli beszámolóban megjelenő adat közötti valós összefüggést a bizonylati út betartása biztosítja. Ezt szemlélteti a **8.2. számú ábra**.

8.2. sz. ábra

A bizonylati út sematikus ábrája

8.1.4. Értékelés a számvitelben

Remélem, az eddig elmondottak alapján a számvitel egy logikus és egyszerű rendszernek látszik. E ponton azonban szembesülnünk kell a számvitel egyik legnehezebb kérdésével, az értékeléssel. A nehézségeket a **8.1. számú bokszban** leírt párbeszéddel érzékeltetem.

8.1. sz. bokszt

Az apa, a lánya és a benzinköltség

Irén, egy egyetemista lány elkérte papa autóját, hogy egy hosszú hétvégére a barátaival a Balatonhoz kiruccanjon. A papa odaadta, de azzal a feltétellel, hogy a benzinköltséget a lányának kell fizetnie. Felírták induláskor a benzinóra állását. Kedd este Irén visszahozta az autót és szerdán reggel el akart a papájával számolni. Leolvasták, hogy 38 liter benzint használt el. Irén ki akarta fizetni a benzinköltséget az akkor aktuális 400 forintos literenkénti benzináron. Ekkor azonban a következő vita zajlott le közöttük.

Papa: „Nem úgy van az. Bemondta a rádió, hogy szerdától 410 forint lesz egy liter benzin ára. Én meg csak pénteken fogok tankolni. Légy szíves a 410 forintos árat kifizetni!”

Irén: „De ez igazságtalan papa! Amikor én használtam az autót, akkor 400 forint volt a benzin ára.”

Papa: „Ez igaz, de én 410 forintért tudom az elhasznált benzint pótolni.”

Irén: „Furcsa logika. Még a 400 forinttal is Te jársz jól, hiszen amikor legutóbb tankoltál még csak 370 forint körül volt a benzinár. Sőt, ha jól megnéznénk, még az előző tankolásból is maradt a tankban, amikor még olcsóbb volt a benzin.”

Papa: „Ez igaz, de ha az autót nem kérted volna kölcsön, akkor ezt az olcsóbb benzint én használhattam volna. Így viszont a 410 forintos benzint kell használnom.”

Irén: Ha éppen csökkent volna a benzin ára, akkor most kevesebbet kellene fizetnem?

Papa: „Igen, ... feltéve, hogy abban állapotunk meg.”

Irén: „Jól van papa, kifizetem a 410 forintot, de ha ilyen kicsinyes vagy, akkor legközelebb részletesebben állapotdjunk meg a feltételekben. Így talán egyszer még én is jól járhatok.”

Kinek van igaza?

A párbeszéd végén feltett „Kinek van igaza?” kérdésre nem lehet egyértelmű választ adni. A maga szempontjából ugyanis mindenkinek igaza van. Az elhasznált benzint ugyanis valóban többféle áron lehet értékelni, például a beszerzési áron, a használatakor érvényes áron, illetve a pótlási áron. Ez az ár pedig igencsak különböző lehet. Ha számviteli szakembert kérdeznénk meg, azt válaszolná, hogy apa és lánya nem voltak elég körültekintőek, mivel a benzinár megértése mellett, az elhasznált benzin értékelésének elvében is meg kellett volna állapodniuk. Ő ugyanis tudja, hogy gyorsan változó feltételek esetén a készletek értékelése az egyik legbonyolultabb feladat.

A bizonylati rend kapcsán láttuk, hogy a számvitel aprólékos pontossággal próbál minden gazdasági eseményt rögzíteni. Az ezekre a nyilvántartásokra alapuló kimutatások azonban gyakran nem adnak valós képet a vállalkozás vagyoni helyzetéről. Például, ha egy áruház a konzervkészletét beszerzési áron tartja nyilván, de csak fele áron tudja eladni azt, akkor az áruház vagyontát a ténylegesnél nagyobbban tünteti fel. A lényeg, hogy a vagyoni helyzetet nem elég pontosan dokumentálni, azt időszakonként értékelni is kell. Az értékelés szabályait pedig előre rögzíteni kell, és csak ritkán és nagyon indokolt esetben szabad megváltoztatni.

8.1.5. A számviteli tevékenység szabályrendszere

Az értékelésről elmondottak jól illusztrálják, hogy a számvitelben sincsenek mindig fehér-fekete megoldások. Ezért sok országban a számvitel szabályozását nem jogszabályokra, hanem ún. számviteli standardokra építik. A standardok szakmai szervezetek által kidolgozott, majd a szakmai testületek által elfogadott megoldások egy-egy számviteli feladat vagy probléma megoldására.

Definíció: Számviteli standard a beszámoló elkészítésére és közzétételére, a mérlegtételek értékelésére és számbavételére, valamely eszköz-, vagy forráscsoport számbavételére, nyilvántartására, értékének meghatározására vonatkozó számviteli előírás.

A számviteli standardoknak elsősorban a nemzetközi (multinacionális, transznacionális), azaz a több országban tevékenykedő vállalatok szempontjából van jelentősége, mivel a nemzetközileg elfogadott standardok révén elérhető, hogy a tevékenységükről készült számviteli beszámolók – az egyes országok eltérő jogrendje, számviteli szabályozása ellenére – összehasonlítható legyen. Jelenleg tehát a nemzetközi standardok (IAS = International Accounting Standards) a számviteli szabályozásban, annak fejlődésében meghatározó szerepet játszanak.

A nemzetközi standardok mellett sok országban a nemzeti számviteli standardoknak is nagy a jelentősége a számviteli szabályozásban. Magyarországon is készülnek nemzeti számviteli standardok, de ezeknek nincs közvetlen szabályozási ereje. Nálunk a számviteli szabályozásban is a jogszabályok a dominánsak. E tekintetben a legfontosabb jogszabály a számvitelről szóló 2000. évi C. törvény (a továbbiakban: Számviteli törvény). Emellett léteznek olyan kormányrendeletek is, amelyek egy-egy terület – például államháztartás, nyugdíjpénztárak, egyházi jogi személyek – sajátos szabályait rögzítik. A nemzetközi standardok alkalmazása nem kötelező, de a nemzetközi vállalatok alkalmazzák azokat. E jogszabályi keretek között a vállalatoknak kell a saját számviteli szabályaikat kialakítaniuk.

A Számviteli törvény célját maga a törvény a következőképpen határozza meg: a számviteli beszámolók egységes elvek alapján történő elkészítése és közzététele révén az érdekeltek megbízható és valós képet kapjanak a gazdálkodók vagyoni, pénzügyi és jövedelmi helyzetéről.

A Számviteli törvény figyelembe veszi a magyar szakmai ajánlásokat, azaz a szakmai szervezetek által kidolgozott magyar számviteli standardok ily módon kerültek be a számviteli szabályozásba. A törvény harmonizál az Európai Unió számviteli irányelveivel. A törvényi szabályokat e jegyzet nem tudja részletesen ismertetni, a törvényben rögzített számviteli alapelveket azonban célszerű felidézni.

8.1.6. Számviteli alapelvek, számlakeret

A számviteli törvény az alábbi számviteli alapelveket határozza meg:

- **A vállalkozás folytatásának elve:** A beszámoló elkészítésekor és a könyvvizetés során abból kell kiindulni, hogy a gazdálkodó a belátható jövőben is fenn tudja tartani működését, nem várható annak bármilyen okból történő jelentős csökkenése.
- **A teljesség elve:** A gazdálkodónak könyvelnie kell mindazon gazdasági eseményeket, amelyeknek az eszközökre és a forrásokra, ill. a tárgyévi eredményre gyakorolt hatását a beszámolóban ki kell mutatni.
- **A valódiság elve:** A könyvvitelben rögzített és a beszámolóban szereplő tételeknek a valóságban is megtalálhatóknak, bizonyíthatóknak, kívülállók által is megállapíthatóknak kell lenniük. Értékelésük meg kell, hogy feleljen az e törvényben előírt értékelési elveknek és az azokhoz kapcsolódó értékelési eljárásoknak.
- **A világosság elve:** A könyvvizetést és a beszámolót áttekinthető, érthető, e törvénynek megfelelően rendezett formában kell elkészíteni.
- **A következetesség elve:** A beszámoló tartalma és formája, valamint az azt alátámasztó könyvvizetés tekintetében az állandóságot és az összehasonlíthatóságot biztosítani kell.
- **A folytonosság elve:** Az üzleti év nyitóadatainak meg kell egyezniük az előző üzleti év megfelelő záró adataival. Az egymást követő években az eszközök és a források értékelése, az eredmény számbavétele csak e törvényben meghatározott szabályok szerint változhat.
- **Az összemérés elve:** Az adott időszak eredményének meghatározásakor a tevékenységek adott időszaki teljesítéseinek bevételeit és a bevételeknek megfelelő költségeit kell számításba venni, függetlenül a pénzügyi teljesítéstől. A bevételeknek és a költségeknek ahhoz az időszakhoz kell kapcsolódniuk, amikor azok felmerültek.
- **Az óvatosság elve:** Nem lehet eredményt kimutatni, ha a bevétel pénzügyi realizálása bizonytalan. Az eredmény meghatározása során az értékvesztés elszámolásával, céltartalék képzésével kell figyelembe venni az előrelátható kockázatot és feltételezhető veszteséget akkor is, ha az az üzleti év mérlegének fordulónapja és a mérlegkészítés időpontja között vált ismertté.

- **A bruttó elszámolás elve:** a bevételek és a költségek (ráfordítások), illetve a követelések és a kötelezettségek egymással szemben – az e törvényben szabályozott esetek kivételével – nem számolhatók el.
- **Az időbeli elhatárolás elve:** az olyan gazdasági események kihatásait, amelyek két vagy több üzleti évet is érintenek, az adott időszak bevételei és költségei között olyan arányban kell elszámolni, ahogyan az az alapul szolgáló időszak és az elszámolási időszak között megoszlik.
- **Az egyedi értékelés elve:** A eszközöket és a kötelezettségeket a könyvvizetés és a beszámoló elkészítése során egyedileg kell rögzíteni és értékelni.
- **A tartalom elsődlegessége a formával szemben elve:** a beszámolóban és az azt alátámasztó könyvvizetés során a gazdasági eseményeket, ügyleteket a tényleges gazdasági tartalmuknak megfelelően - e törvény alapelveihez, vonatkozó előírásaihoz igazodóan - kell bemutatni, illetve annak megfelelően kell elszámolni.

A számviteli elvek mellett az egységes számlakeret a másik fontos eszköze a számviteli rend egységesítésének. A számlakeret (vagy számlatükör) a főkönyvi számlákat gazdasági tartalmuk szerint csoportosítja. A Számviteli törvény 10 számlaosztályt különböztet meg, amit a számlaszám első jegye jelöl. A számlák további bontása számlacsoportra, számlára, alszámlára és részletező számlára a gazdálkodó szervezet feladata.

A főkönyvi számlák csoportosítása a következő:

- 1-3. számlaosztály: eszközszámlák
- 4. számlaosztály: forrásszámlák
- 5.-8. számlaosztály: költség- és ráfordítás számlák
- 9. számlaosztály: értékesítés árbevétele és bevételek
- 0. számlaosztály. Mérlegen kívüli tételek

8.1.7. A számvitel vállalati szabályai

A számvitel jogszabályban rögzített keretei között a vállalatoknak (gazdálkodó szervezeteknek) számos lehetőségük van saját számviteli szabályaik kialakításra. Ez általában nem csak lehetőség, hanem kötelezettség is a számukra, mivel megfelelő belső szabályzás nélkül rendezett gazdálkodás sem létezhet. A gazdálkodó szervezeteknek (köztük a költségvetési szervezeteknek is) mindenekelőtt számviteli politikát kell alkotniuk.

Definíció: A számviteli politika a gazdálkodó szervezet által – a jogszabályi keretek között – kidolgozott számviteli szabályok rendszere. Az ehhez tartozó szabályokban, előírásokban, módszerekben a szervezetnek a számviteli alapelvek gyakorlatba ültetése érdekében rögzítenie kell például azt, hogy mi tekinthető jelentősnek, lényegesnek, valódinak, költségghatékonynak, és ezt milyen módszerekkel kell kiszámítani.

A szervezetek másik fontos feladata a különböző belső szabályzatok megalkotása. Minden gazdálkodó szervezetnek rendelkeznie kell a következő szabályzatokkal:

- Eszközök és források leltárkészítési és leltározási szabályzata;
- Eszközök és források értékelési szabályzata;
- Önköltség-számítási szabályzat;
- Pénzkezelési szabályzat;
- Számlarend.

Definíció: A számlarend a számviteli jogszabályokban előírt beszámoló-készítés maradéktalan érvényesítését biztosító vállalati szabályrendszer, amely tartalmazza:

- a számlák számjelét és megnevezését,
- a számla tartalmát,
- a főkönyvi számla és az analitikus nyilvántartás kapcsolatát,
- a bizonylati rendet.

Az ily módon jól szabályozott gazdálkodó szervezetek képesek arra, hogy számviteli beszámolójuk megbízható és valós képet adjon a vagyoni, pénzügyi és jövedelmi helyzetükről.

8.2. A számviteli beszámolás rendszere

8.2.1. A jelenlegi beszámoló rendszer

A számviteli beszámolás rendszer célja a tulajdonosok, a hitelezők, az üzleti partnerek, az állami szervek stb. tájékoztatása a szervezet vagyoni, pénzügyi és jövedelmi helyzetéről. A beszámolási rendszert a Számviteli törvény szabályozza. A beszámolási rendszer részei:

- a mérlegbeszámoló,
- az eredmény-kimutatás,
- a kiegészítő mellékletek,
- a hitelesítő könyvvizsgálói záradék,
- az üzleti jelentés.

Jegyzetünkben a beszámoló két legfontosabb dokumentumával a mérleggel és az eredmény-kimutatással foglalkozunk részletesen.

8.2.2. Mérlegkészítés

A mérleg a szervezet vagyoni helyzetének a kimutatására szolgál. Ismerkedjünk meg ezért azzal, hogy a számvitelben mit értünk a vagyon fogalma alatt!

Definíció: A vagyon olyan valaki(k) tulajdonában vagy birtokában lévő tartós javak (használati értékek), valamint erre vonatkozó követelések (pl. pénz, értékpapír, vevőkinnlevőségek) értékben kifejezett összessége, amelyek eladhatóak, illetve jövedelemtermelő képességgel rendelkeznek.

E meghatározásból egyetlen elemet szeretnék csak kiemelni. Azt, hogy a számvitel vagyonnak csak azt a használati értéket tekinti, amely eladható (van piaci értéke) vagy jövedelemtermelő képességgel rendelkezik. Itt olyan gépekre, berendezésekre lehet gondolni, amelyek mozdíthatatlanságuknál vagy elavultságuknál fogva nem adhatók el, de még részt vesznek a termelési folyamatban. Nem tekinti a számvitel vagyonnak azt, ami használhatatlan és/vagy az értékét elveszítette. A mérlegkészítéshez kapcsolódó egyik legbonyolultabb feladat éppen az elértéktelenedett vagyontárgyak kivezetése a vagyontól.

A fentiekkel összhangban vállalkozás vagyontárgyainak az alábbi három fő tulajdonsággal kell rendelkezniük:

- fizikailag megragadható, értékelhető,
- gazdasági tartalommal bír (erőforrás)
- meghatározható eredetű, származású.

Ez utóbbi tulajdonság talán magyarázatra szorul. Egy rendezetten és zártan működő gazdaságban és annak beszámolási rendszerében nem lehetnek olyan vagyontárgyak, amelyeknek az eredete nem tisztázott. Ha ilyet találnak, akkor az vagy bűncselekmény következménye, vagy pedig a gazdálkodás, illetve a beszámolás fogyatékoságait jelzi. A mérlegnek ezért fontos funkciója a vagyont eredete szerinti bemutatni. A vagyont kimutatás másik szempontja az összetétel bemutatása.

Az összetétel szerinti kimutatás arra a kérdésre ad választ, hogy a szervezet milyen hasznosító erőforrásokkal rendelkezik. Ezek az eszközök, szakzsargonban aktívák.

Az eredet (forrás) szerinti kimutatás arra a kérdésre válaszol, hogy a vagyonelemnek ki a tulajdonosa, honnan van. Az így kimutatott elemek a források, szakzsargonban a passzívák.

Az eszközök és a források egymás mellé állítása a mérlegben történik.

Definíció: A számviteli mérleg egy olyan állapotszerű cégdokumentum, amely egy adott időpontra vonatkozóan tükrözi a cég vagyoni, pénzügyi állapotát. Tartalmazza a leltár szerint is egyeztetett eszközállományt, a saját és az idegen forrásokat.

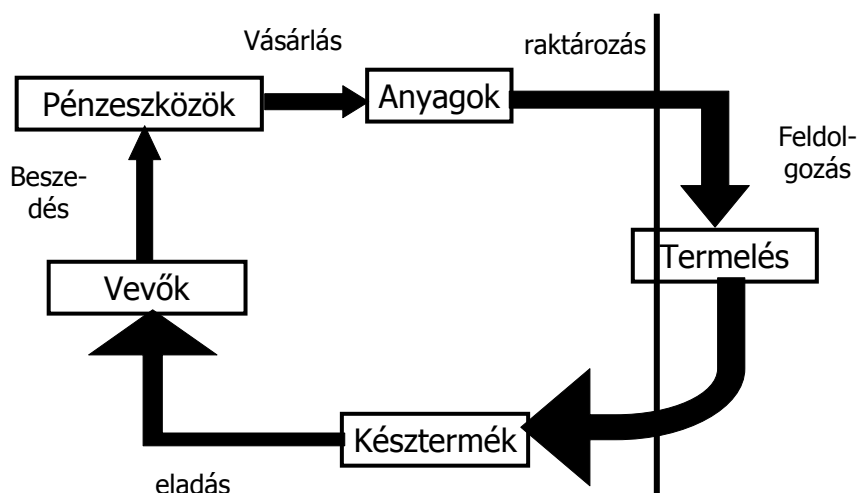
Mielőtt a mérleg felépítését részletesen ismertetnénk szükséges megvilágítanunk a mérlegkészítés egyik legnagyobb kihívását, azt, hogy a termelés egy állandó folyamat, ezzel szemben a mérleg a vagyoni helyzetet egy konkrét időpontra vonatkozóan mutatja be. Ezt a problémát érzékelteti a **8.3. számú ábra**, amely a forgóeszközök mozgását mutatja a gazdasági ciklusban. Az ábrán szereplő eszközöket nem véletlenül hívják forgóeszközöknek, hanem azért mert részt vesznek a termelés állandó körforgásában: anyagból félkész-termékeket, majd késztermékek lesznek, végül pedig eladják őket és a bevétel egy részéből ismét anyagot vásárolnak.

Ami tehát az egyik pillanatban még félkész-termék volt, az egy másik pillanatban már kész-termékként a raktárba, majd a boltokba kerül. Ez még csak az egészséges körforgás.

8.3. sz. ábra

Forgóeszközök a gazdálkodási ciklusban

Bonyolultabb a helyzet, amikor a félkész-termékből selejt lesz, a késztermékből visszárú, a vevővel szembeni követelésből reklamáció. Ezek az események ugyanis a szervezet vagyoni helyzetét befolyásolják, még hozzá negatív irányban.

Az ábrán a mérlegkészítés időpontját egy függőleges egyenes szimbolizálja. Azt kívánja érzékelteni, hogy a körforgást egy pillanatra megszakítjuk, és egy pillanat-felvételt készítünk a mindig mozgásban lévő vállalat vagyoni helyzetéről. Az így kapott mérleg felépítését, a mérleg legfőbb tételeit a **8.4. számú ábra** mutatja be.

A 8.4. ábrán látható, hogy a mérleg egyik oldala az eszközöket, másik oldala a forrásokat mutatja be. Az összesen sorban található tételt mérlegfőösszegnek nevezzük. A mérlegnek formálisan mindig egyensúlyban kell lennie, azaz

$$\text{összes eszköz} = \text{összes forrás} = \text{mérlegfőösszeg}$$

A mérleg egy időpontra vonatkozóan, általában az évvégére vonatkozóan mutatja be a szervezet anyagi helyzetét, de készülnek féléves mérlegek is. Az az időpont, amire a mérleg vonatkozik nem azonos a mérlegkészítés időpontjával. Ez utóbbi az üzleti év mérleg-fordulónapját követő azon időpont, ameddig a szükséges értékelési feladatokat el lehet (el kell) végezni,

vagyis az az időpont, amikor a mérlegnek hivatalosan el kell készülnie. Ebből további nehézségek adódnak, mivel az élet a mérlegkészítés időpontjáig sem áll le. Az ezalatt bekövetkező események pedig szükségessé tehetik a mérleg egyes tételeinek újraértékelését.

8.4. sz. ábra

Mérleg

A/ Befektetett eszközök	D/ Saját tőke
I. Immateriális javak	I. Jegyzett tőke
II. Tárgyi eszközök	II. Jegyzett, de be nem fizetett tőke (-)
III. Befektetett pénzügyi eszközök	III. Tőketartalék
B/ Forgóeszközök	IV. Eredménytartalék
I. Készletek	V. Lekötött tartalék
II. Követelések	VI. Értékesítési tartalék
III. Értékpapírok	VII. Mérleg szerinti eredmény
IV. Pénzeszközök	E/ Céltartalék
C/ Aktív időbeli elhatárolás	F/ Kötelezettségek
ESZKÖZÖK ÖSSZESEN	G/ Passzív időbeli elhatárolás
	FORRÁSOK ÖSSZESEN

A 8.4. ábra sorait követve tekintsük át röviden a mérleg fő összetevőit! Kezdjük az eszközökkel!

A befektetett eszközök azok, amelyek a vállalkozás tevékenységét tartósan, azaz egy éven túl szolgálják. Ezeknek három csoportját különböztetjük meg:

- az immateriális javak a nem megfogható vagyontárgyak (pl. vagyoni értékű jogok, szellemi termékek);
- a tárgyi eszközök az ingatlanok, gépek, járművek;
- a befektetett pénzügyi eszközök a más vállalkozásba fektetett pénzeszközök (pl. részvény, üzletrész vagy adott kölcsön kapcsolódó vállalkozásnak);

A forgóeszközök egy éven belül elhasználódó, illetve megjelenési formájukat megváltoztató eszközök. Idetartoznak

- a készletek, amelyek a vállalkozási tevékenységet közvetve, vagy közvetlenül szolgáló forgóeszközök (pl. vásárolt készletek, késztermékek);

- a követelések, amelyek közé a termékértékesítésből, szolgáltatásnyújtásból származó, a vevő által elismert pénzügyi követeléseket soroljuk.

Az aktív időbeli elhatárolás alatt azokat tételeket értjük, amelyek a tárgyévi eredmény költségeit (ráfordításait) csökkentik, vagy bevételeit (hozamait) növelik. Alkalmazása az összemérés és az időbeli elhatárolás elvéből következik. A gazdálkodás folyamatosságából adódóan vannak ugyanis olyan ráfordítások a tárgyévben, amelyeket egy jövő évi eredmény érdekében kellett eszközölni. Például előleget adtunk egy jövő évi vásárláshoz. Ezt a ráfordítást, amit a tárgyévben fizettünk ki aktív időbeli elhatárolással kivesszük az ez évi ráfordítások közül, és majd jövőre áttesszük passzív időbeli elhatárolással a jövő évre elszámolt ráfordítások közé. Előfordulhatott, hogy a múlt évben mi kaptunk előleget egy a tárgyévben teljesítendő és teljesített szerződés keretében. Akkor azt passzív időbeli elhatárolással kezeltük, most pedig aktív időbeli elhatárolással a tárgyévi bevételeinket növelő tételként számoljuk el.

Térjünk át a forrásoldalra!

A saját tőke a vállalkozási tevékenység folytatásához az alapítók által, illetve az adózott eredmény terhére biztosított, szabadon, időbeli kötöttség nélkül felhasználható forrás. Összetevői:

- A jegyzett tőke a cég induló vagyona, amelyet a jegyzett, de be nem fizetett tőkével csökkenteni kell.
- A tartalékoknak az a köre, amelyeket az adózott eredmény terhére képeztek. Ezeket a pénzeket a tulajdonosok kioszthatták volna egymás között, de nem tették, hanem a vállalatnál hagyták. Ezért lett a saját tőke része.

A céltartalékok jelentősen különböznek a előzőekben említett tartalékoktól. Ezeket a vállalkozás adózás előtti eredménye terhére képezheti, és a következő években várhatóan jelentkező kötelezettségek, költségek és ráfordítások fedezetére képeznek tartalékot.

A kötelezettségek a vállalkozás szállítási, szolgáltatási és egyéb szerződéseiből eredő, pénzformában teljesítendő, elismert tartozásai.

A passzív időbeli elhatárolások a tárgyévi eredmény költségeit (ráfordításait) növelő, valamint bevételeit (hozamait) csökkentő tételek. Ezek éppen ellentettei a korábban részletezett aktív időbeli elhatárolásoknak.

8.2.3. Az eredmény-kimutatás

Az eredmény-kimutatás a vállalkozásnak az időszak során elért eredményességéről tájékoztat, azáltal, hogy az időszak alatt végbement gazdasági folyamatok hatásaként létrejött hozamokat és ráfordításokat veszi számba. Az eredmény kimutatása több lépésben megy végbe. Első lépésben az üzleti tevékenység eredményét állapítjuk meg. Az árbevételből indulunk ki, majd az egyéb bevételekkel növeljük, a különböző tételekkel pedig csökkentjük (-) a bevételeket az alábbiak szerint:

Árbevétel + Egyéb bevétel

Anyag jellegű ráfordítások (-)

Személyi jellegű ráfordítások (-)

Értékcsökkenés és értékvesztés (-)

Egyéb működési ráfordítások (-)

Egyéb tételek (+) (ezeket nem részletezzük).

= Üzleti tevékenység eredménye

A második lépésben az üzleti tevékenység eredményét korrigáljuk az alábbiak szerint:

Üzleti tevékenység eredménye

Kapott osztalék és részesedés (+)

Árfolyamnyereség (+)

Kapott kamatok, kamatjellegű bevételek (+)

Árfolyamveszteség (-)

Fizetett kamatok, kamatjellegű ráfordítások (-)

Részesedések, értékpapírok, bankbetétek értékvesztése (+)

= Pénzügyi műveletek eredménye

Az üzleti tevékenység eredménye és a pénzügyi tevékenység eredménye együtt alkotják a szokásos vállalkozási eredményt. Ezt kell korrigálni a rendkívüli eredménnyel, ami a rendkívüli eseményből (például havazás, árvíz, áramhiány) származó nyereség vagy veszteség lehet.

Az eredmény-kimutatáshoz kapcsolódóan kell érvényesíteni értékcsökkenést, az állóeszközök elhasználódásának mértékében. Az értékcsökkenést költségként számoljuk el.

Az értékcsökkenés nagysága függ:

- az eszköz bekerülési értékétől, amely az adott eszköz vételárával egyenlő.
- a leírás időtartamától. Ez a hasznos élettartamtól, vagyis attól az időszaktól függ, amely alatt az amortizálható eszköz értékét a gazdálkodó időarányosan vagy teljesítményarányosan az eredmény terhére elszámolhatja;
- a választott leírási módtól,
- a maradványérték nagyságától. A maradványérték az az érték, amelyet az adott állóeszköz várhatóan még képvisel a leírási időszak végén. Például, ha egy személygépkocsi értékcsökkenést 5 év alatt lehet leírni, akkor a maradványértékét az 5 éves használt gépkocsi várható eladási áráként kell meghatározni.

A leírás módja lehet:

- lineáris: minden évben azonos kulcsú (százalékú),
- degresszív: a leírási kulcs kezdetben magasabb, majd csökken.

A kiinduló pont tehát a bruttó eszközérték, ami a beszerzési érték. Ezt csökkentjük a maradványértékkel, majd a fennmaradó értékét lineáris leírási mód esetén azonos arányban szétosztjuk a leírás időtartamának éveire. Például 10 éves leírási időtartam esetén 10-zel osztjuk. Az állóeszköz nettó értékét a bruttó érték és az addig végrehajtott értékcsökkenés különbözeteként számoljuk ki.

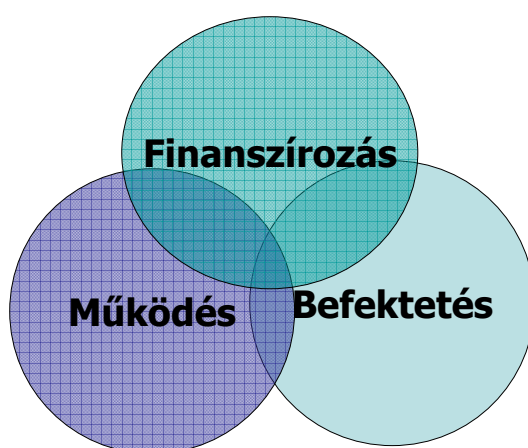
Az állóeszközök értékcsökkenéstől élesen meg kell különböztetnünk az értékvesztést, amely a forgóeszközök értékének csökkenése fizikai vagy gazdasági okokból. Például fizikai ok ha a raktározott festékek beszáradnak, gazdasági ok lehet, hogy a termék gyártása csökkent, és ezért a hozzá beszerzett alkatrészekre sincs szükség. Következésképpen az alkatrész-készletek elveszítették az értéküket.

8.2.4. Pénzáram-kimutatás

A pénzáram-kimutatás elkészítését a magyar Számviteli törvény nem írja elő, elkészítése nélkül azonban a szervezet pénzügyi helyzetéről nem nagyon lehet pontos képet adni. De mi is az a pénzáram (cash flow)? Ezt segíti megérteni a **8.5. számú ábra**.

8.5. sz. ábra

Az újratermelési folyamat modellje

Az ábrán látszik, hogy egy vállalat életében három – egymáshoz kapcsolódó – folyamat játszódik le: a működtetés, a finanszírozás és a befektetés. Mindhármat kísérik pénzáramlások is.

A működési cash flow a vállalkozás alaptevékenysége során kitermelt és felhasznált pénzeszközök áramlása. Itt lényegében arról van szó, hogy a termelő tevékenység érdekében be kell szerezni az alapanyagokat, ki kell fizetni a közművek díjait, folyósítani kell a dolgozók bérét.

A befektetési cash flow a befektetett eszközök megszerzésére fordított pénzek és a befektetett eszközök eladásából származó pénzek különbsége.

A finanszírozási cash flow a „tisztán” pénzműveletek (pl. tőkeemelés, tőkecsökkentés, felvett hitelek és ezek visszafizetése) kapcsolódó pénzáramlás.

Mielőtt rátérnénk a pénzáram-kimutatás elkészítésére ismerkedjünk meg néhány a pénzáramlásokhoz kapcsolódó fogalommal!

Hosszú lejáratú kötelezettségek: Egy üzleti évnél hosszabb lejáratra kapott kölcsön (kötvény) és hitel, az éven belül esedékes törlesztések levonásával

Rövid lejáratú kötelezettségek:

- egy üzleti évet meg nem haladó lejáratra kapott kölcsön, hitel;
- szállítókkal szembeni kötelezettségek;
- hosszú lejáratú hitelek éven belül esedékes törlesztő részlete.

Pénzeszközök: A forgatási célú (tartósan le nem kötött) fizetési eszközként használható eszközök (készpénz, csekk, bankbetét)

Fizetőképesség (likviditás): egy cég eleget tud tenni rövid lejáratú fizetési kötelezettségeinek.

A fizetőképességét szokták az alapján is vizsgálni, hogy a vállalat a működési bevételeiből képes-e fedezni működési kiadásait, mert ha nem, akkor előbb-utóbb ténylegesen is fizetési-képtelenné válik.

A pénzáram-kimutatás elkészítésekor az eredmény-kimutatás, illetve a mérleg néhány tételét rendezzük logikai sorrendbe, azt vizsgálva, hogy mely tételek növelik és melyek mérséklik a vállalat pénzállományát. A kiinduló pont az üzleti tevékenység eredménye, majd a következő tételek adódnak hozzá a pénzáramláshoz:

Üzleti tevékenység eredménye

+ értékcsökkenés, értékvesztés, céltartalék-képzés

= **Megtermelt működési pénzáram**

készletek állományváltozása (-)

követelések állományváltozása (-)

Szállítók állomány-változása

Egyéb kötelezettségek állományváltozása

Társasági adó befizetés

= **Realizált működési pénzáram**

Befektetések nettó pénzáramlása (hitelek-, kölcsönök állományváltozása, tőkeemelések, osztalékfizetés)

+ **Finanszírozási tevékenység pénzárama**

= **Pénzállomány változása**

A pénzáram és a mérleg egyes tételei között állandó jellegű kapcsolat van. Ezt foglalja össze a **8.1. számú táblázat**.

8.1. sz. táblázat

A pénzáram és a mérleg összefüggései

Mérlegtétel	Pénzáram	Példa
eszköz nő	csökken	gépvásárlás
eszköz csökken	nő	vevő fizet
forrás nő	nő	hitelfelvétel
forrás csökken	csökken	hiteltörlesztés

9. Vezetői számvitel

Miért foglalkozunk egy külön fejezetben a vezetői számvitel kérdéseivel? Azért, mert ez az ügyvitelszervezésnek egy kiemelten fontos területe már most is, és még inkább az lehet a jövőben. Olyan számviteli szoftvereket, sőt elektronikus számviteli rendszereket, amelyek a jogszabályoknak megfelelő számviteli tevékenységet szinte automatizálják, készen lehet kapni. A vezetői számvitel követelményeit tökéletesen kiszolgáló kész rendszerek azonban sokkal nehezebben szerezhetők be, hiszen azoknak nem általános előírásoknak, hanem konkrét és speciális vezetői igényeknek kell megfelelniük. Egy ilyen rendszer kialakítása azt igényli, hogy a vezetők, a számviteli szakemberek, az informatikusok és az ügyvitelszervezők értsék egymás nyelvet, és így megtalálják az adott szervezetnek leginkább megfelelő megoldásokat. Ehhez kíván segítséget adni ez a fejezet. A 9.1. alfejezet a vezetés funkcióival ismerteti meg, de nem megy a részletekbe, hiszen a vezetési ismereteket önálló jegyzet tartalmazza. A 9.2. alfejezet magát a vezetői számvitelt mutatja be, kiemelve a pénzügyi számviteltől megkülönböztető jellemzőit. Végül a 9.3. alfejezet a vezetői számvitel alkalmazásának néhány lehetőségét mutatja be.

Már a fejezet elején hangsúlyozzuk, hogy a vezetői számvitel nemcsak egy vállalat vezetői számára hasznos eszköz, hanem jó szolgáltatást tehet a költségvetési szervként működő egészségügyi intézmények menedzsmentje számára is.

9.1. A vezetés fogalma, funkciói

Mi is az a vezetés? A vezetés eredményesen megvalósíttatni dolgokat a többi ember által, vagy velük együtt. A vezetés alapvetően három mozzanatot jelent:

- a cél kitűzését, mit szeretnék megvalósíttatni,
- a többi ember (a vezetettek, a beosztottak) képessé tételét arra, hogy a kitűzött célokat elérjék,
- a vezetetteket rávenni arra, hogy el akarják érni a kitűzött célokat.

Mindhárom mozzanathoz információkra van szükség, amelyeknek egy részét a számviteli rendszer képes szolgáltatni. A számvitel a vezetést számos feladatának ellátása során tudja támogatni. De melyek is a vezetés funkciói?

A vezetés- vagy menedzsmenttudomány művelői erre az alapvető kérdésre nem adnak egybehangzó választ. Az első felfogás azt vallja, hogy a menedzsment megegyezik a vezetéssel, a menedzser pedig a vezetővel. A második felfogás szerint, a menedzsment a tágabb fogalom, és ennek az emberek közvetlen irányításával foglalkozó része a vezetés³⁷. A két felfogásból

³⁷ Nem egyszerű fordítási problémáról van szó, hiszen az angol vezetésstudomány is különbséget tesz a management és a leadership, valamint a manager és a leader között. A problémáról lásd bővebben Pataki Béla [1995]

számos, a menedzsmenttel összefüggő fogalom eltérő értelmezése következik, és másképpen osztályozzák a menedzsment funkcióit is. Ebben nyújt eligazítást a **9.1. számú táblázat**.

A tervezés (célok kitűzése és elérésük módjának eldöntése) és a szervezés (feladatok és erőforrások egymáshoz rendelése) mindkét felfogás szerint a menedzsment alapvető funkciói közé tartozik. Ezt követően azonban a két felfogás között a menedzsment tartalmát illetően is némi különbség mutatkozik. Az első felfogás a vezető és munkatársai kapcsolatából a beosztottak közvetlen irányítását, valamint a különböző szervezeti egységek (dolgozói) munkájának koordinálását emeli ki külön-külön funkcióként. Ezzel szemben a második felfogás a vezetést a menedzsment önálló funkciójának tartja, és az emberek viselkedésének befolyásolását, a hatalomgyakorlást érti alatta. Ebben a csoportosításban a menedzsment harmadik funkciója a kontrollálás. Ez a folyamatoknak olyan irányítását jelenti, amelynek során a menedzser nyomon követi, hogy a tervezés által kitűzött célok teljesülnek-e, és szükség esetén beavatkozik a folyamatba. A kontroll tehát az ellenőrzést is magában foglalja, ezért ebben a csoportosításban – szemben az elsővel – az ellenőrzés nem önálló menedzsment funkció.

9.1. sz. táblázat

A menedzsment funkciói a vezetés két eltérő felfogása szerint

1. felfogás:	2. felfogás:
Menedzsment = vezetés	Menedzsment $\neq$ vezetés
Tervezés	Tervezés
Szervezés	Szervezés
Közvetlen irányítás (Koordinálás)	Irányítás (kontroll, szabályozás)
Ellenőrzés	Vezetés

A két felfogás közötti lényegi eltérés az, hogy a második megközelítésmód éles különbséget tesz a dolgok, folyamatok menedzselése és az emberek vezetése között. A menedzsment a dologi folyamatokat kontrollálja, azaz szabályozott keretek között tartja. Az emberek esetében azonban ez nem lehetséges, ott a befolyásolás és a „hatalomgyakorlás” kifinomult technikáira, azaz vezetésre van szükség.

A leírtakból az következne, hogy a menedzser az, aki menedzsel, a vezető pedig az, aki vezet. A vezetésstudományban olvashatunk is ilyen megkülönböztetést. Eszerint a vezető az embereket vezeti, a menedzser pedig a feltételeket biztosítja, a menedzser a jelenlegi helyzetet fenntartja, a vezető végrehajtja a változtatásokat, fejlesztéseket. Ez a szétválasztás elméletileg helyénvaló lehet, de a gyakorlatban egy vezető, illetve egy menedzser mindkét tevékenységet végzi, legfeljebb más-más arányban.

Természetesen jegyzetünknek nem feladata, hogy ezt a vitát eldöntse. Magának a vitának a bemutatását azonban célszerűnek találtam, mivel későbbi tanulmányaik során mindkét felfo-

gás szerint írt tananyagokkal találkozhatnak. A vezetői számvitel kifejezés az angol „managerial accounting” fordítása. Ebből az következne, hogy a vezetést és a menedzsmentet a fordítók azonosították. Valójában a vezetői számvitel közvetlenül nem foglalkozik ezzel a kérdéssel, az általa alkalmazott definíciókban azonban visszaköszönnek az egyik vagy a másik vezetéstudományi felfogás kifejezései. A vezetői számvitel elsősorban a dologi folyamatok menedzseléséhez nyújt segítséget, azon belül is leginkább a tervezéshez és az irányításhoz (kontrolláláshoz, szabályozáshoz). Ugyanakkor egyre inkább felismerik, hogy a jól kiépített vezetői számviteli rendszer a vezető stratégiai döntéseinek is hasznos segítője.

9.2. A vezetői számvitel fogalma, célja, tárgya, feladatai, funkciói

Az előző fejezetben kifejtettük, hogy a számvitel elsődleges célja a külső partnerek (részvényesek, vásárlók, adóhatóság) informálása a cég vagyoni, jövedelmi és pénzügyi helyzetéről. A számvitelnek ezt az ágát újabban pénzügyi számvitelnek nevezik, hogy megkülönböztessék a vezetői számviteltől, amely a vezetők döntéshozatalához szolgáltat időben, részletes és releváns (lényeges) információkat.

Fontos hangsúlyoznunk, hogy a pénzügyi és a vezetői számvitel által használt eszköz- és módszertár nem különbözik, és nem lehet különbség az általuk használt adatok, dokumentumok tekintetében sem. Tehát nem arról van szó, hogy kifelé megszépített, a vezetők fele pedig valóságos helyzetet mutatnak be a számviteli jelentések. A kettő kapcsolatát egy kanapéhoz lehetne hasonlítani, amit felhajtanak, ha jönnek a vendégek, és kihúznak, ha este lefekvésre készülődnek. A bűtor tehát más formáját mutatja, de ugyanaz a bűtor marad.

Nézzünk a különbségekre egy példát, de most már a számvitel területéről! A pénzügyi számvitelnek a vállalat vagyoni, jövedelmi és pénzügyi helyzete egészéről kell valós képet adnia a külső partnerek számára. Ezzel szemben egy vállalat vezetőit, vagy egy egyetem rektorát a vállalat, az egyetem egészére kiterjedő információk mellett nyilván érdeklik a belső önálló egységek (gyáregységek, illetve egyetemi karok, klinikák) teljesítményéről (eredményéről) szóló kimutatások is. Hasonlóképpen nemcsak a vállalat egészének, hanem az egyes termékek, szolgáltatások jövedelemtermelő képességéről is pontos információkkal kell rendelkezniük a vezetőknek. A pénzügyi és a vezetői számvitel között az egyik fő különbség tehát a kimutatások részletezettségében van. A **9.2. számú táblázatban** összefoglaltunk még néhány jellemző különbséget.

A vezetői számvitel célja tehát az, hogy a vezetői funkciók ellátásához szolgáltatson a szervezet egészének és/vagy gazdaságilag elkülönített szervezeti egységeinek vagyonával, vagyonváltozásaival, eredményességével, pénzügyi helyzetével kapcsolatos megbízható információkat. Ezzel összhangban a vezetői számvitel tárgyát és feladatát a következőképpen határozhatjuk meg: A vezetői számvitel tárgya a szervezet egésze és az egyes szervezeti egységei rendelkezésére bocsátott és általa megszerzett, létrehozott, illetve a jövőben rendelkezésre álló, megszerzendő, létrehozandó vagyon és annak változásai.

9.2. sz. táblázat

A pénzügyi és a vezetői számvitel összehasonlítása

Az összehasonlítás területei	Pénzügyi számvitel	Vezetői számvitel
Felhasználók	Külvilág	Menedzsment
Tartalom	Jogszabályok szerint	Szabályosan, a vezetés igényei szerint
Kritériumok	Objektív, ellenőrizhető, konzisztens	Releváns, hasznos, elérhető
Vizsgált időtartam, időszak	Egy év, a múlt	Üzleti igény szerint, jelen, jövő
Szervezeti bontás	Vállalkozás egésze	Szervezeti egységekre bontva
A mérés mennyiségi egysége	Nominális pénzérték	Összehasonlítást lehetővé tevő mérték
Adattípus	Törvény szerint	Igény szerint
Eredmény-kimutatás szerkezete	Törvény szerint	Fedezeti jellegű

A vezetői számvitel feladata a vezetés számára releváns múltbeli, jelenbeli vagy jövőbeni vagyon és vagyonváltozás azonosítása, mérése és megjelenítése, illetve eljuttatása az érintetteknek.

A definíciókból fontosnak tartom kiemelni, hogy a vezetői számvitel nemcsak a múltban már lezajlott vagyonváltozásokkal és az azok nyomán a jelenre kialakult vagyoni állapotokkal foglalkozik, hanem a múlt és a jelen adatai alapján a jövőbeni vagyoni helyzetre vonatkozóan is szolgáltat információkat. Itt nem egyfajta jóslásra kell gondolni, hanem arra, hogy a múltban megkezdett folyamatok a jövőben folytatódnak, tehát e folyamatok meghosszabbítása révén egy jövőbeni helyzet kivetíthető a körülmények változatlanságát feltételezve. Például egészen pontosan ki lehet számolni, hogy a meglévő állóeszközök amortizációja a következő öt évben szervezeti egységenként mennyi lesz, vagy a különböző lejáratú hitelek visszafizetése mekkora terhet jelent a vállalat számára.

A vezetői számvitel lehetséges feladatainak további elméleti boncolgatása helyett nézzünk meg néhány lehetséges alkalmazási területét!

9.3. A vezetői számvitel alkalmazásának néhány területe

9.3.1. Belső önelszámoló egységek teljesítményének mérése

A vezetői számvitelnek célja az is, hogy a szervezet gazdaságilag elkülönített szervezeti egységeinek vagyonával, vagyonzáltozásaival, eredményességével, pénzügyi helyzetével kapcsolatos megbízható információkat szolgáltatson. Ehhez azonban az egyes szervezeti egységek gazdálkodási adatait elkülönítetten kell kezelni. Ez a számvitel számára jelentős többletfeladatot jelent, ezért csak akkor érdemes megtenni, ha a vezetés az adott szervezeti egység szintjén érdemben befolyásolni tudja a folyamatokat.

Egy szervezet részben vagy egészben elkülönítetten gazdálkodó szervezeti egységeit belső önelszámoló egységeknek nevezzük. Ez azt jelenti, hogy a szervezeti egység tevékenysége során felmerült (felmerülő) ráfordításokat, illetve a tevékenységének a közvetlen bevételeit ennél az egységnél számolják el. A következő lépés, hogy a belső önelszámoló egységek vezetőinek viszonylag nagy önállóságot adnak az egységek működtetésére, és mérik az egységnek a szervezet teljesítményhez nyújtott hozzájárulását. Természetesen az egységet és az egység vezetőjét csak azoknak a ráfordításoknak és bevételeknek az alakulásáért célszerű felelőssé tenni, amire tényleges ráhatása van. Ha a belső önelszámoló egységeket ezen elv szerint hozzák létre és működtetik, akkor felelősségközpontokról beszélhetünk. A felelősség tartalma szerint különböző típusú felelősségközpontok hozhatók létre. Nézzünk meg néhány lehetőséget!

A leggyakoribb felelősségközpont a költségközpont, mivel sok az olyan szervezeti egység, amely bevételeit nem tudja befolyásolni, mivel a többi szervezeti egységen keresztül tud csak bevételt termelni. Bizonyos ráfordítások alakulását azonban az egység szintjén is kézben lehet tartani. A költségközpont esetében az egység vezetőjét a költségek alakulásáért teszik felelőssé. Általában oly módon, hogy egy szervezet költségcsintet nem szabad túllépnie. Ez lehet abszolút vagy relatív korlát. Ez utóbbi esetben a költségek a teljesítmény függvényében változhatnak, de egy egységköltséget nem léphetnek át. Költségközpontok létrehozására az egészségügyi intézményekben is van lehetőség, például a kórházi gyógyszerár vagy a rendelőintézet laborja költségközpontként működtethető.

Bevételsközpontot akkor érdemes létrehozni, ha az adott szervezeti egység jelentősen tudja befolyásolni a bevételeket, költségei viszont kicsik a bevételekhez képest. A vállalatoknál leginkább az értékesítési részlegek működtethetők ebben a formában. Az egészségügyben alkalmazási lehetőségük csekélyebb, esetleg a kódoló részleg lehet bevételeközpontként megszervezni.

A legkomplexebb felelősségközpont a nyereségközpontok, vagy fedezetközpont. Ilyet akkor célszerű létrehozni, ha az egység a bevételeit és a ráfordításait is befolyásolni tudja. Nyereségközpont esetében a bevételek és a ráfordítások (kiadások) különbözetének a növeléséért teszik felelőssé az egység vezetőjét. Természetesen ez a különbözet nem egyezik meg a vállalati szintű nyereségfogalommal, hiszen a vállalati általános költségeket célszerűtlen lenne egy szervezeti egységre már ebben a szakaszban ráterhelni. Éppen ezért nyereségközpont helyett inkább fedezeti központról beszélhetünk. További különbség lehet, hogy a bevételeket nem

piaci árakon, hanem valamilyen szervezeten belüli elszámoló áron mérik, kiszűrve a piaci árak ingadozásának a hatását. Az egészségügyben is van lehetőség fedezetközpontok felállítására, hiszen az egészségügyi intézmény a gyógyító részlegek (pl. kórházi osztályok, az egyetemi klinikák) teljesítménye alapján jutnak finanszírozáshoz, és a ráfordítások jelentős részét is képesek helyi szinten kontrollálni.

A felelősségközpontok sajátos formái a befektetési központok. Ilyeneket nagy értékű beruházások minél jobb kihasználása érdekében célszerű létrehozni, amikor az új berendezésnek ki kell termelnie a beruházás költségeit. Ilyen kihívás elé egészségügyi intézmények is kerülnek, például akkor, amikor értékes diagnosztikai berendezéseket lízingelnek.

A felelősségi központok működését a vezetői számvitel részét képező ún. felelősségelvű számvitel képes kiszolgálni, azáltal, hogy a felelősség-központok teljesítményének tervezéséhez, méréséhez alkalmas adatokat, elemzéseket szolgáltat.

9.3.2. Költségmenedzsment

A vezetői számvitel egy másik fontos alkalmazása a költségmenedzsment támogatása.

Definíció: A költségmenedzsment a vezetés minden funkciójában a költségek kézbeartására, (relatív) csökkentésére irányuló törekvés és az ezt szolgáló módszerek összessége.

A költségmenedzsment tehát a tervezésnél kezdődik, folytatódik a szervezésnél és a koordinálásnál, de a közvetlen irányításnak is fontos része, hiszen a beosztottakat motiválni kell a költségek csökkentésére. Végül pedig ellenőrizni is kell a költségtervek, költségkorlátok betartását, elemezni az esetleges túllépések okait.

A költségmenedzsment legfontosabb (vezetői) számviteli módszerei a következők:

- A költségkalkuláció optimalizálása. Ez alatt az általános költségek vetítési alapjának és vetítési módszereinek a jó megválasztását értjük. Itt a cél általában az, hogy az általános költségeket minél inkább a tényleges felhasználás alapján osszák szét a különböző termékek között. Az általános költségek helytelen vetítése ugyanis hibás gazdasági döntésekhez vezethet: a túlzott megterhelés a terméket a valóságosnál kevésbé nyereségesnek tünteti fel. Például a régi termékekre is ráterhelik a marketing részleg költségeit, pedig a részleg kizárólag az új termékek reklámozásával foglalkozik.
- Költséghelyek elhatárolása. Általános tapasztalat, hogy javul a költségtudatosság, ha a költségeket a tényleges felmerülés helyén számolják el. Például, ha a telefonköltségeket vállalati általános költségnek tekintik, akkor csökkentése a felsővezetők feladata marad. Ha viszont osztályszinten kell gazdálkodni velük, vagy az egyes projektekre közvetlenül el kell számolni az azon a projekten dolgozók telefonálásának költségeit, akkor az osztályvezetők, a projektvezetők feladata lesz a telefonköltségek kontrollálása.
- Költségviselő-képesség számítás. Minden szervezet számára komoly gond, hogy a vállalati költségeket hogyan ossza el a különböző termékek, tevékenységek között. Fontos vezetői döntés olyan termékstruktúra kialakítása, amelyben magas költségviselő

lő képességű termékek megfelelő mennyiségben vannak. Ilyen döntést csak megbízható, a jövőbe is kitekintő vezetői számviteli rendszer segítségével lehet meghozni.

- **Költség-nyilvántartási rendszerek.** Sok vállalatnál és egészségügyi intézménynél nem tudják kimutatni, mi mibe kerül, mivel hiányoznak a megfelelő költség-nyilvántartások. Ezek megteremtése nélkül a költséggazdálkodással, a termékszerkezet változtatásával kapcsolatos vezetői döntések megalapozatlanok, és ezért gyakran tévesek lesznek.
- **Költségtakarékossági intézkedések.** Ezeket sem elég csak elrendelni. A vezetőknek pontosan kell tudniuk, hogy a teljesítmények és az értük végzett ráfordítások hogyan viszonyulnak egymáshoz. Ellenkező esetben a költségkorlátok bevezetése a teljesítmények csökkenését vonja maga után. Az intézkedések nyomon követését is a vezetői számviteli rendszernek kell biztosítania.

9.3.3. Stratégiai alapú vezetői számvitel

A vezetői számvitelnek nemcsak az operatív, hanem a stratégiai vezetői döntéseket is támogatnia kell. Erre most csak egyetlen példát mutatunk be, a termékek „életciklus” szerinti jellemzését. Ehhez nyújt segítséget a **9.3. számú táblázat**.

9.3. sz. táblázat

Termékek „életciklus” szerinti jellemzése

Termék élettartama	Termék fedezeti hányada	
	alacsony	magas
régi	„döglött kutyák”	„fejőstehenek”
új	„kérdőjelek”	„sztárok”

A módszer nagyon egyszerű. A termékeket életciklusukban elfoglalt helyük és fedezeti hányaduk³⁸ alapján vizsgálják, majd négy csoportba osztják. A régi és alacsony fedezeti hányadú termékekkel már nem érdemes foglalkozni. Ezek a „döglött kutyák”, amelyeket minél hamarabb el kell temetni, mivel feleslegesen kötik le a szervezet kapacitásait. A régi, de magas fedezeti hányadú termékek a „fejőstehenek”. Ezek adják a biztonságot a szervezetnek, rájuk terhelhető a vállalati általános költségek jelentős része. Az új, de alacsony fedezeti hányadú termékek még nem bizonyítottak. Ezek a „kérdőjelek”. Alapos megfigyelés alá kell vonni ezeket, majd ennek alapján néhány éven belül dönteni kell további sorsukról. Végül az új és magas fedezeti hányadú termékek a „sztárok”. Ezekbe érdemes befektetni, ezek jelentik a jövőt a szervezet számára. Láthatjuk, hogy ezen egyszerű módszer milyen fontos vezetői döntéseket alapoz meg. Ezért különösen fontos, hogy a vezetői számviteli rendszer megbízható

³⁸ Lásd az 5.14. alfejezetet

információkat szolgáltatasson a termékek múltbeli, jelenlegi és a jövőben várható fedezeti hányadról.

9.4. A vezetés számvittel kapcsolatos feladatai

Végül fontos felhívni a figyelmet arra, hogy a számviteli politika megvalósítása elsődleges vezetői feladat. Ezen belül a vezetőknek számos olyan döntést kell meghoznia, ami jelentősen befolyásolja a vállalat jövőbeni nyereségességét, azaz stratégiai döntésnek minősíthető. Ilyen például

- a készletek számbavételi módjának meghatározása,
- az értékcsökkenés elszámolási módszerének megállapítása (például gyorsított amortizáció alkalmazásának elrendelése, amely a befektetés gyorsabb megtérülését teszi lehetővé, de rövidtávon rontja a jövedelmezőséget),
- az értékvesztés elszámolásának ütemezése,
- céltartalékok képzésének elrendelése,
- a rendkívüli események meghatározása.

Természetesen e döntések meghozatalában a vezetőt a vezetői számviteli rendszernek támogatnia kell, elsősorban annak kimutatásával, hogy a felsorol témákban az egyes vezetői döntéseknek rövid-, közép- és hosszútávon mi lehet a következménye.

10. fejezet: Ösztönzési rendszer

10.1. Ösztönzési politika, stratégia és gyakorlat

Minden szervezetnek szüksége van olyan ösztönzési politika, stratégia és rendszer kifejlesztésére és alkalmazására, amelyek elősegítik a szervezet céljainak elérését a megfelelő képzettségű, képességű munkaerő megszerzése, megtartása és motiválása által.

Definíciók: Az ösztönzési politika az ösztönzésre vonatkozó elvi iránymutatás. Meghatározza azon fő alapelveket, amelyek szerint a szervezet a dolgozóit javadalmazni kívánja.

Az ösztönzési stratégia az ösztönzésnek az üzleti (szervezeti) stratégiához rendelése az ösztönzési politikában megfogalmazott elvek alapján.

Az ösztönzési gyakorlat azon szabályok, eljárások és módszerek összessége, amelyek alapján a szervezet a dolgozóinak a konkrét javadalmazását megállapítja.

Ösztönzési rendszer az ösztönzési politika, stratégia és gyakorlat egymásra épülő rendszere, azon elemek összessége, amelyekkel az ösztönzés megvalósul. Alrendszerei:

- pénzbeli ösztönzési alrendszer, más szóval javadalmazási rendszer,
- nem pénzbeli ösztönzési alrendszer.

10.2. Az ösztönzési rendszerrel szembeni követelmények

Az ösztönzési rendszerrel szemben a következő követelményeket fogalmazhatjuk meg: Legyen

- adekvát, azaz a bér legyen összhangban az elvégzett munkával;
- igazságos, azaz a magasabb végzettségű, tapasztalatú, nagyobb felelősséget vállaló, komplexebb feladatot ellátó, nehezebb munkát végző dolgozók többet keressenek, mint az alacsonyabb végzettségű, tapasztalatú, kisebb felelősséget vállaló, egyszerűbb feladatot ellátó, könnyebb munkát végző dolgozók;
- kiegyensúlyozott, azaz a teljesítményre ható legfontosabb tényezőket kellő súllyal vegye figyelembe, kerülje az indokolatlan megkülönböztetéseket;
- versenyképes, azaz biztosítsa, hogy a szervezet a szükséges munkaerőhöz hozzájusson;
- költséghatékony, azaz vegye figyelembe, hogy a bér egyben költség is, amivel takarékoskodni kell;
- ösztönző, azaz maximális teljesítményre sarkallja a dolgozókat;
- elfogadható, azaz a szakszervezetek értsenek vele egyet, hiszen számos elemét általában kollektív szerződésbe foglalják.

Definíció: A kollektív szerződés a munkáltató(k) és a reprezentatív szakszervezetek között létrejött megállapodás, amely az adott munkaviszonyok számos elemét szabályozza. Köthető vállalati, ágazati és országos szinten, sőt az Európai Unió szintjén is.

10.3. Az ösztönzési rendszer tervezése

Az ösztönzési rendszernek összhangban kell lennie a szervezet

- stratégiájával (pl. növekedés, minőség),
- kultúrájával (pl. együttműködés),
- emberi erőforrás-gazdálkodásával (pl. kulcsszemélyzet megszerzése),
- technológiájával (pl. mérhetőség),
- ágazati sajátosságaival (pl. hagyományok, versenytársak).

Az ösztönzési rendszerrel szembeni sokféle - olykor ellentmondásos - követelményt az ösztönzési rendszer különböző elemeivel lehet teljesíteni, de ezeknek összehangolt rendszert kell alkotniuk. Például az alapbérek a képzettséget és a gyakorlatot, a pótlékok a munkakörülményeket, a jutalmak az egyéni teljesítményeket veszik figyelembe.

Az ösztönzési rendszernek a munkakörök elemzésére, összevetésére kell épülnie. A munkakörök elemzése a következő lépésekből tevődik össze:

- munkakör megnevezése,
- kötelességek és felelősségek rövid leírása,
- a munkaköri leírás,
- munkakör-megfeleltetés (a betöltővel szembeni követelmények),
- munkakör-értékelés.

Az ösztönzési rendszernek összhangban kell lennie a teljesítményértékelési rendszerrel.

10.4. A nem pénzbeli ösztönzési alrendszer

A dolgozóknak nemcsak anyagi, hanem egyéb szükségleteik (vágyaik) is vannak, amit a munka során be akarnak teljesíteni. Erre épül a nem pénzbeli ösztönzési rendszere, amely a következő elemeket ajánlhatja fel a dolgozók részére:

- karrierlehetőségek,
- státusz,
- gazdagabb munka,
- kellemes légkör.

E rendszerelemekkel azonban nem a gazdaságtan, hanem a munkapszichológia, munkaszociológia foglalkozik. E jegyzetben ezért csak a pénzbeli ösztönzési alrendszert mutatjuk be részletesebben

10.5. A pénzbeli ösztönzési (javadalmazási) alrendszer

A pénzbeli ösztönzési alrendszer további két alrendszerre osztható fel:

- a bérrendszerre (ez egyéni és/vagy csoportos bérrendszer)
- a juttatási rendszerre.

A bérrendszer két elemét emelhetjük ki:

- az alapbért (a szokásos kiegészítésekkel),
- a változó bért.

A juttatási rendszeren belül megkülönböztetjük

- a pénzbeli juttatásokat és
- a természetbeni juttatásokat.

10.5.1. A bérrendszer

Bérrendszer alatt a bérelemeket és ezek kiszámítására, meghatározására szolgáló szabályokat értjük. Egy szervezet bérrendszere általában több elemből épül fel, mivel az egyes bérelemeknek más és más a funkciójuk a szervezet ösztönzési politikájának megvalósításában.

Alapbére minden dolgozónak van, mivel a munkaszerződésben ezt a bért kell rögzíteni. Szokták még besorolás szerinti bérnek is nevezni, mivel sok szervezeteknél az alapbért bérbesorolási rendszer alapján állapítják meg. Az alapbér a dolgozónak és/vagy a dolgozó által betöltött munkakörnek az értékelését fejezi ki. Ez az a bér, amire a dolgozó 100 százalékos teljesítmény esetén jogosult.

A bérpótlék a különleges munkafeltételek (pl. az egészségügyben az ún. ágymelletti munkavégzési pótlék az ápolók számára) és munkaidő-beosztás (pl. túlóra-, több műszak) alapján járó bérelem. Mértékét valamilyen pótlékalap vagy az alapbér százalékában, ritkábban abszolút összegben állapítják meg.

A prémium és a jutalom is többletbér, megállapításuk feltételei azonban különböznek. A prémium előre meghatározott többletfeladat elvégzéséért kapott többletbér. Ha tehát a munkáltató kitűzte a többletfeladatot és a dolgozó azt teljesítette, akkor neki jár a prémium. A jutalom megadása a munkáltató mérlegelésére van bízva, mivel jutalmat a tevékenység utólagos, komplex értékelése alapján állapíthat meg a dolgozó részére. Az egyes bérrendszerekben alkalmaznak ún. céljutalmakat is, amelyek lényegében a prémiumnak felelnek meg.

Térjünk vissza az alapbérekhez, amelyeknek szabályozása során fontos szempont, hogy a hasonló típusú munkák között ne alakuljanak ki indokolatlan kereseti különbségek, illetve az eltérő jellegű munkák közötti jövedelem-arányok valóban a munka nehézségi fokának, össze-

tettségének, a munkával járó felelősségnek az eltérésein alapuljanak. Ezért meg kell állapítani a különböző munkakörök összehasonlítását, illetve az azonos munkakört betöltők bére közötti differenciálás szempontjait. Ezt szolgálják az ún. bérbesorolási és bértarifarendszerek. Ezek tartalmazzák a különböző munkák, munkakörök minősítésének szabályait, amelynek alapján azokat a bérezés szempontjából egy vagy több tényező szerint rangsorolják. Így jön létre a besorolási rendszer. Ennek egyes kategóriáihoz bértételeket rendelnek, amelyek így bértarifarendszert alkotnak. Bértételek helyett fizetési fokozatokat is meghatározhatnak, amelyekhez tartozó szorzószámok és egy alapérték szorzataként alakulnak ki a tényleges bértételek. Az alapbér-besorolási és bértarifa rendszer sémáját a **10.1. számú ábra** mutatja be.

10.1. ábra

Az alapbér-besorolási és bértarifa rendszer sémája

2. Besorolási tényező								
1. B E S O R O L Á S I T.	Fizetési fokozatok							
	Fi- ze- té- si osz- tá- lyok							
		Fizetési (besorolási) kategóriák						

Azokat a szempontokat, amelyek alapján a munkákat, munkaköröket osztályozzák és rangsorolják besorolási tényezőnek nevezzük. Besorolási tényező lehet:

- a szakképzettség,
- a gyakorlat (a szenioritás, vagyis az, hogy milyen hosszú időt töltött el valaki az adott munkakörben vagy az adott munkáltatónál, esetleg az adott szakmában),
- a munka nehézségi foka (fizikai, pszichés),
- a munkakörülmények.

A besorolási rendszerek több tényezőt is figyelembe vehetnek. A besorolási tényezők alapján besorolási (fizetési) kategóriákat alakítanak ki. A következő kérdés az, hogy az egyes dolgozókat az általuk betöltött munkakör tényleges követelményei alapján, vagy a dolgozó jellemzői alapján sorolják-e be a különböző fizetési kategóriákba. Ez a kérdés leginkább a képzettség esetében merül fel, hiszen gyakori, hogy valaki diplomásként középfokú végzettséget igénylő munkakört tölt be. Éppen ezért vannak kombinált rendszerek is, amelyekben egyes

tényezőket (pl. a munkakörülményeket) a munkakör objektív jellemzői, míg másokat (pl. a képzettséget) a dolgozó jellemzői alapján vesznek figyelembe. Újabban terjedőben van a kompetenciaalapú humánpolitika, amelynek esetében a besorolás is a kompetenciák³⁹ alapján történik.

A besorolási (fizetési) kategóriákhoz bértételeket rendelnek. Ezek összességét tarifarendszernek vagy alaphérendszernek nevezik. Az ebben megállapított bértételek lehetnek:

- fixek,
- alsó bérhatárok
- alsó- és felső bérhatárok.

Fix bértételek esetén az azonos besorolási kategóriába tartozók azonos alaphért kapnak. Alsó bérhatárok esetén a munkáltató az azonos besorolási kategóriába tartozók alaphértét felfelé differenciálhatja, de az alsó bérhatárnak megfelelő alaphért minden az adott kategóriába sorolt munkavállalónak meg kell kapnia, míg alsó és felső bértételeket alkalmazó bértarifa rendszer esetén a munkáltató e két határ között differenciálhatja az alaphérbéket.

Az alsó és felső bértételek által meghatározott sávok lehetnek szélesek vagy keskenyek, átfedések vagy átfedés nélküliek. A bértarifarendszer kialakításakor két szempontot célszerű mérlegelni. Az első, hogy adjon lehetőséget az alaphérbék célszerű mértékű differenciálására az azonos besorolási kategórián belül is. A másik, hogy a bértarifák fejezzék ki a munkaköröknek a besorolási tényezők szerinti rangsorát, mivel szinte felesleges besorolási rendszert létrehozni, hogyha a magasabb besorolási fokozatba tartozók nem kapnak magasabb alaphért az alacsonyabbra besoroltaknál.

A bérbesorolási és bértarifa rendszer ugyanakkor csak a dolgozónak a munkaszerződésben rögzített alaphértét határozza meg, de nem biztos, hogy a ténylegesen kifizetett alaphére is ugyanakkora lesz. Ez függ attól, hogy tényleges alaphértét milyen bérrendszer határozza meg. A bérrendszerek három típusát különböztethetjük meg:

- Időalapú bérrendszerről akkor beszélünk, ha a bér a ledolgozott időtől és az egy időegységre jutó bértől függ. Ez utóbbi megállapításához általában ún. besorolási rendszereket alkalmaznak. Az időbér lehet: órabér, havibér stb.
- A teljesítményalapú bérrendszerben a bér az elvégzett munka mennyiségétől, minőségétől, eredményétől függ. A teljesítménybér lehet darabbér, minőségi fokozatokkal kombinált darabbér, tiszta jutalék (pl. a kereskedelemben). Minőségi fokozatokkal

Kompetencia: mindazok a tényezők, amelyek az adott feladat sikeres elvégzéséhez szükségesek: képzettségek, képességek, készségek, tulajdonságok, motivációk

kombinált darabbér azt jelenti, hogy a legyártott termékek darabére függ a gyártás minőségétől, ahol a minőséget több fokozatra osztják.

- A kombinált bérrendszer esetében a dolgozó bére a besorolásától és az elért teljesítményétől függ. A bére megállapításakor a kiinduló pont a besorolási bére és ezt szorozzák meg az elért teljesítménnyel százalékos formában. A dolgozó tehát pont a besorolási bérének megfelelő összeget akkor kapja meg, ha éppen 100 százalékos teljesítményt ért el. Nagyobb teljesítmény esetén arányosan emelkedik a dolgozó bére. Például 110 százalékos teljesítmény esetén a besorolási bér 110 százalékára. Kombinált bérforma lehet a besorolási bérrel kombinált darabbér, az időbér + teljesítményprémium, az időbér és jutalék.

Ugyanakkor a teljesítményalapú bérezésnek is több formája létezik. Melyek ezek?

A teljesítménybérezés a (fizikai) dolgozó bérét a munkafeladatára megállapított norma alapján az elért és mért teljesítményhez köti.

A teljesítményalapú ösztönző bérezés, amelyben az alaphéren kívül (felett) a dolgozók javadalmazást (bónuszt) kapnak a kitűzött egyéni, csoport-, vagy szervezeti teljesítményszint elérése esetén. Egyéni bónuszt alkalmazása esetében a megfelelő egyéni teljesítmény (adott feladatok elvégzése, projekt lezárása) elérése, egyéni teljesítménymutatók teljesítése esetén az egyén (jelentős) pluszpénzt kap. Csoportos bónusz esetében a csoport számára kitűzött feladat teljesítése esetén a csoport minden tagja – esetleg differenciált mértékű – pluszpénzt kap.

Első látásra azt gondolhatnánk, hogy az igazán jó bérrendszer teljesítményalapú. Vizsgáljuk meg milyen előnyei, illetve hátrányai vannak a teljesítményalapú bérrendszereknek!

Előnyei:

- ösztönzi a kitűzött feladatok elvégzését,
- jutalmazza a jó munkát,
- rugalmas (mértéke változtatható, visszavonható).

Hátrányai:

- a bónusszal nem jutalmazott feladatok, követelmények háttérbe szorulnak,
- igazságtalan, ha a teljesítmény nem jól mérhető,
- az egyéni bónusz a csapatmunka ellen hathat, a csoportos bónusz pedig a gyengébb teljesítményű dolgozók kiszorításához vezethet.

A bérrendszerről eddig leírtak arra vonatkoztak, hogy a dolgozó bérét miként, minek alapján állapítják meg. Ez nem egészen egyezik meg azzal, hogy a dolgozó milyen jogcímen kapja a fizetését, vagyis a bére kifizetéséről szóló értesítőben milyen rovatok szerepelnek. A bér összetevői a kifizetés jogcímei szerint a következők:

- Törzsbér: a tényleges munkavégzés alapján kifizetett időbér, vagy teljesítménybér, magában foglalja az állásidőre⁴⁰ és a pótidőre⁴¹ jutó bért, valamint a túlórára kifizetett alapbért is;
- Bérpótlék (értelmezését lásd fent);
- Prémium, jutalom (értelmezését lásd fent);
- Kiegészítő fizetés: a le nem dolgozott, de fizetendő (munka)időre (szabadság, fizetett ünnep) járó munkabér (távolléti díj);
- Egyéb bér: nem főfoglalkozásúak bére, felmondási idő le nem dolgozott részére járó munkabér.

10.5.2. Juttatások

A juttatások a javadalmazási rendszer azon elemei, amelyeket a munkáltató a béren felül nyújt a dolgozóknak. Megkülönböztetünk pénzbeli és természetbeni (pl. étkeztetés, munkásszállítás) juttatásokat.

Felmerül a kérdés, hogy a munkáltató miért ad juttatásokat, ha van pénze, akkor miért nem a béreket emeli. Kétségtelen, hogy a munkára ösztönzést a legerőteljesebben a bérek szolgálják. A fejezet elején azonban kifejtettük, hogy az ösztönzési politika több célt is követ. Így fontos célja a megfelelő képzettségű, képességű munkaerő megszerzése, megtartása is. A juttatások elsősorban e célok elérését segítik, mivel erősítik a munkavállalókban azt az érzést, hogy munkáltatójuk törődik velük. Ez pedig növeli a dolgozók elkötelezettségét a szervezet iránt. Egyes juttatások, például munkahelyi óvoda fenntartása pedig kifejezetten elősegítik a munkavállalók egyes csoportjainak (a példa szerinti esetben a kisgyermekes szülőknek) a megnyerését. Egyes juttatások (például a munkahelyi meleg étkeztetés, az üdülés támogatása) közvetlenül hozzájárul a dolgozók jólétének és ezen keresztül munkavégző képességének megújításához, szakkifejezéssel élve a munkaerő újratermeléséhez. Ez utóbbival függ össze, hogy a modern állam adókedvezményekkel is ösztönzi a munkáltatókat arra, hogy – egy meghatározott mértékig – juttatásokat nyújtsanak dolgozóiknak. E kedvezmények által a juttatások olcsóbbá válnak a munkáltató számára a bérfizetéshez képest.

A leírtakból következik, hogy a munkáltatónak alaposan mérlegelnie kell, milyen terjedelmű és milyen elemekből álló juttatási rendszert működtet. Általánosságban megfogalmazhatjuk, hogy egy juttatási rendszer akkor jó, ha

⁴⁰ Állásidőnek a munkaidőnek azt a szakaszát nevezzük, amely alatt a munkáltató nem tud a dolgozók számára munkát biztosítani. A teljesítménybérben dolgozók ezen idő alatt ún. „állásidőre járó bérben” részesülnek.

⁴¹ A pótidő az az időtartam, amelyet a munkáltató a teljesítménybérben dolgozók számára a normaidőn felül biztosít a norma szerinti teljesítmény elvégzésére. Pótidőt alkalmaznak például a betanulás alatt, vagy ha valamilyen objektív ok (például gyengébb minőségű anyag, rendkívüli időjárás) miatt a norma szerinti teljesítmény nem várható el.

- a dolgozók tényleges igényeit segíti rugalmasan és kreatívan kielégíteni,
- versenyképes a munkaerőpiacon a többi munkáltató ajánlataihoz képest,
- költséghatékony,
- adókímélő (a juttatás adóterhe kisebb, mintha ugyanazt az összeget bérként fizették volna ki).

A költséghatékonyság kérdése elsősorban a természetbeni juttatásoknál merül fel. Például, nem túl költséges-e vállalati üdülőt fenntartani üdülési hozzájárulás kifizetése helyett. Általában is igaz, hogy a juttatások jelentős költséggel járnak, miközben a bérnél kevésbé ösztönzők. Ráadásul ösztönző erejük az idő előre haladásával még gyengülhet is, megszokottá, „jogosultsággá” válnak. Ezért a juttatásokat rendszeresen felül kell vizsgálni.

A felülvizsgálat elsősorban a juttatások körét érintheti. A juttatások ugyanis nagyon sokfélék lehetnek. A teljesség igénye nélkül csoportosítottuk a legfontosabbakat:

- Pénzügyi támogatások: kedvezményes kölcsönök, utazási kedvezmények, segélyek;
- Személyes szükségletek kielégítését segítő juttatások: étkezési hozzájárulás, alkotói szabadság, sportolási lehetőség, vállalati bölcsőde, ruhapénz;
- Kiegészítő nyugdíjbiztosítás;
- Személyes biztonság növelése: élet-baleset-, kiegészítő egészségügyi biztosítás;
- Gépkocsi használat: státusz-gépkocsi, munkavégzéshez biztosított gépkocsi, gépkocsi költségtérítés;
- Képzési lehetőségek: nyelvtanulás, továbbképzés, tanulmányi ösztöndíj;
- Egyéb juttatások: mobiltelefon, hitelkártya.

A bőség zavara miatt nem könnyű a választás. Ezért egyre inkább teret nyer az ún. cafetériarendszer alkalmazása: Ennek lényege, hogy egy összeghatárig, (amely általában az adókedvezmény mértékéhez is igazodik) vagy adott juttatásszámmig a dolgozó választhatja ki, mely juttatásokra tart igényt.

10.6. A közalkalmazotti javadalmazási rendszer sajátosságai

A közzsférában az alkalmazottak javadalmazási rendszerének fontosabb elemeit törvények és ezek keretei között rendeletek határozzák meg. A közzsféra különböző területeinek (pl. köz-igazgatás, fegyveres erők, bíróságok, közzszolgáltató intézmények) foglalkoztatási szabályait más-más törvények állapítják meg. A közzszolgáltatásokat nyújtó költségvetési intézmények „A közalkalmazottak jogállásáról” szóló 1992. évi XXXIII. törvény hatálya alá tartoznak. A költségvetési szervként működő egészségügyi intézmények dolgozói közalkalmazottak, az egyéb formában működő egészségügyi intézmények dolgozói munkaviszonyára a Munka Törvénykönyve (2012. évi I. törvény) rendelkezéseit kell alkalmazni.

Ebben az alfejezetben a törvényi rendelkezéseinek azokat a sajátosságait emeljük ki, amelyek közalkalmazottak esetében az előző alfejezetekben leírtakat szabályozzák, és ezáltal kijelölik a munkáltatók mozgásterét.

A közalkalmazottak és általában a közszférában dolgozók alapbér helyett illetményt (illetmény-kiegészítést) kapnak, illetménypótlékban, jutalomban részesülhetnek, de prémiumban nem. Az illetményrendszert törvény, az ágazati eltéréseket törvény vagy kormányrendelet (néhány kérdésben miniszteri rendelet) szabályozza. Ezek meghatározzák az illetményrendszer legtöbb elemét (illetmény-kiegészítések, illetménypótlékok, jubileumi jutalom, juttatások stb.). Van jogi lehetőség kollektív szerződés megkötésére is.

Illetményük megállapítása végett a közalkalmazottakat képzettségük, és szolgálati idejük alapján fizetési kategóriákba (osztályokba, illetve fokozatokba) kell besorolni. Az egyes fizetési kategóriákhoz alsó illetménykorlát tartozik, amely illetményt minden ide besorolt alkalmazottnak meg kell kapnia. Az alapilletményeknek jogszabályi felső korlátja nincs.

Felhasznált irodalom

- Andor László (szerkesztő) (2005): Közgazdaság Pannonica
- Bloch, Arthur (1988): Murphy törvénykönyve, avagy miért romlik el minden Gondolat, Budapest
- Dedák István (2010): Makroökonómia – Elmélet és gazdaságpolitika Saldo, Budapest
- Katits Etelka 2007): A vállalati gazdálkodás alapjai Saldo, Budapest
- Laáb Ágnes (2006): Számviteli alapok – Elmélet és módszertan Typotex Kiadó Budapest
- Misz József (2006): Mikroökonómia L'Harmattan – Zsigmond király Főiskola, Budapest
- Pataki Béla (1995): A magyar menedzsment terminológia rendbetételéről és az írástudók felelősségéről Vezetéstudomány 1995. 11. szám 47-51. oldal
- Pulay Gyula (2010): A vezetés alapjai, mesterfogásai – A vezetés művészetéről a holnap vezetőinek Patrocínium, Budapest
- Varian, Hal J.(2010): Mikroökonómia középfolon Akadémia, Budapest
- Vigvári András (2010): Pénzügy(rendszer)tan Akadémia, Budapest